

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президенті України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2021 ТОМ 24 № 9

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2021

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 журналу надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 1 від 31.08.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2021

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевічус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора:
Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.
Редактор: Мазур О.Г.
Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

24 (9) 2021

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 886 of 02 July 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 1 dated 31.08.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2021

Editorial board

Kvitka S.A.	Editor in Chief
	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.I.	Full Prof., Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)
Gao Tianming	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)
Ivanova S.A.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Isetti G.	PhD., Senior Researcher (Italy)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)
Zhurba O.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kazakevych G.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.M.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli Ruslan	Assoc. Prof. PhD (Azerbaijan)
Ruzhevichus Yuzas	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.M.	Assoc. Prof. PhD (Ukraine)
Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)
Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.
Deputies Chief Editor:
Ivanova S.A., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V.
Editor: Mazur O.G.
Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Зміст

Історія

С. 5
Людмила Белінська, Наталія Данилиха
Костянтин Навроцький: до причин спілкування з Іваном Франком

С. 14
Михайло Романів
Філарет Колесса – дослідник зимової календарно-побутової обрядовості (До 150-річчя від дня народження вченого)

С. 22
Ольга Біркова
Громадська діяльність та наукова спадщина М. Ф. Сумцова

С. 27
Зульфугарли Магеррам Паша огли
Єврейські пам'ятники в Баку, столиці Азербайджану: історія та новітні часи

Філософія

С. 33
Наталія Манойло
Філософська антропологія як методологія дослідження феномена людини-нотаріуса

С. 40
Ірина Чхеайло, Анна Чхеайло
Щастя як цінність та індикатор сталого розвитку суспільства

С. 47
Яна Котець
Проблеми релігійно-конфесійної ідентичності Василя Стуса

Політологія

С. 55
Сергій Вонсович
Теорія інституціоналізму: рефлексії ретроспективного дискурсу

С. 65
Ігор Яковлев, Василь Реутський
Релігійний фактор в зовнішній політиці України

С. 70
Олена Березовська-Чміль, Юлія Кобець, Мар'яна Мішчук
Управління системою національної безпеки в умовах воєнно-політичного конфлікту

С. 77
Андрій Гольцов
Імперська геополітика Німеччини щодо України під час Першої світової війни

Соціологія

С. 82
Вікторія Крижанівська
Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи

Contents

History

P. 5
Liudmyla Belinska, Natalia Danylykha
Konstantin Navrotskyi: about the reasons of communication with Ivan Franko

P. 14
Mykhailo Romaniv
Filaret Kolessa - Researcher of Winter Calendar and Household Rituals (To the 150th Anniversary of the Birth of the Scientist)

P. 22
Olha Birova
Public Activity and Scientific Heritage of M. F. Sumtsov

P. 27
Maharram Zulfugarli
Jewish Monuments in Baku, the Capital of Azerbaijan: History and Modern Times

Philosophy

P. 33
Natalia Manoylo
Philosophical Anthropology as a Methodology Research the Phenomenon of the Human-Notary

P. 40
Iryna Chkheailo, Anna Chkheailo
Happiness as a Value and Indicator of Sustainable Society Development

P. 47
Yana Kotets
Problems of Religious-Confessional Identity of Vasyl Stus

Politology

P. 55
Sergiy Vonsovykh
Institutionalism Theory: Reflections of Retrospective Discourse

P. 65
Igor Yakovlev, Vasyl Reutsky
Religious Factor in Ukraine's Foreign Policy

P. 70
Olena Berezovska-Chmil, Yuliia Kobets, Mariana Mishchuk
Management of the national security system in the context of military-political conflict

P. 77
Andrey Goltsov
German's Imperial Geopolitics Regarding Ukraine During the First World War

Sociology

P. 82
Viktoriia Kryzhanivska
Digitalization of Political Participation: Threats and Prospects

Liudmyla Belinska, Natalia Danylykha*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)***Konstantin Navrotskyi: about the reasons of communication with Ivan Franko**

The article deals with the primary socialization, that takes the beginning in the family environment of the Galician Greek Catholic clergy from the second half of the XIX century. Proper home upbringing, thorough principles of mutual ethical attitude within the family, brotherly love and mutual assistance of Fr. Andriy Navrotskyi's children allowed to preserve the scientific, journalistic, and cultural heritage of Volodymyr Navrotskyi. The purpose of the article is to represent the method of Ivan Franko's searching for the intellectual work of V. Navrotskyi, the main part of whose works is preserved thanks to the family communicative memory, sister Olesya and brother Konstantin Navrotskyi. I. Franko noticed in time the talent and scientific foresight of the ethnographer, economist and public figure, that lived only 35 years. The writer carefully and selflessly collected materials and publications of V. Navrotskyi, whom he valued for his extraordinary intelligence, analytical approach to work and literary talent. The work was hampered by the fact that Volodymyr Navrotskyi's scientific, journalistic, and literary work was scattered among different people, and Franko had to collect it in the police archives, where V. Navrotskyi's materials confiscated after the revision in Ryashiv were kept, and in family archives. Shortly after the death of V. Navrotskyi, Franko collected his scientific heritage, preserved it and partially published it. The family that kept the scientist's archive greatly helped Ivan Franko to bring together V. Navrotskyi's works. In particular, the younger brother Konstantyn Navrotskyi, who took the archive of Volodymyr from Ryashiv to Golgocha and even to the place of his destination after graduating from the university in Bosnia. As a result of I. Franko's epistolary communication with K. Navrotskyi, the collection of ethnographic materials was completed and published in the «Ethnographic Collection». I. Franko's dream - to publish V. Navrotskyi's economic works - was realized 120 years later by a professor of Ivan Franko National University of Lviv Stepan Zlupko, who published the economic works of V. Navrotskyi.

Keywords: family, cultural heritage, Ivan Franko, Konstantyn Navrotskyi, Volodymyr Navrotskyi

Людмила Белінська, Наталія Данилиха*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)***Костянтин Навроцький: до причин спілкування з Іваном Франком**

У статті йдеться про первинну соціалізацію, закладену у родинному оточенні галицького греко-католицького духовенства з другої половини XIX ст. Правильне домашнє виховання, ґрунтовні засади взаємного етичного ставлення у межах родини, братерська любов і взаємодопомога дітей о. Андрія Навроцького дозволили зберегти наукову, публіцистичну, культурну спадщину Володимира Навроцького. Метою статті є репрезентація методики пошуку Іваном Франком інтелектуального доробку В. Навроцького, основна частина праць якого збережена завдяки родинній комунікативній пам'яті, сестрі Олесі і братові Костянтину Навроцьким. І. Франко вчасно зауважив талант і наукову далекоглядність етнографа, економіста та громадського діяча, який прожив всього 35 років. Письменник ретельно і самовіддано збирав матеріали та публікації В. Навроцького, якого цінував за непересічний розум, аналітичний підхід до праці і літературний талант. Утруднювало працю те, що науковий, публіцистичний, літературний доробок Володимира Навроцького виявився розкиданий по різних людях і Франкові його довелося збирати від поліцейського архіву, де зберігали конфісковані після ревізії у Ряшеві матеріали В. Навроцького, до родинних архівів. Невдовзі після смерті В. Навроцького, Франко зібрав науковий доробок, зберіг та частково його опублікував. Зібрати праці В. Навроцького Іванові Франку у великій мірі допомогла родина, яка зберігала архів науковця. Зокрема молодший брат Костянтин Навроцький, який вивіз архів Володимира з Ряшева до Голгіч та навіть до місця свого призначення після університету у Боснії.

В результаті епістолярного спілкування І. Франка з К. Навроцьким було довершено збір етнографічних матеріалів та видано у «Етнографічному збірнику». Мрію І. Франка – видати економічні праці В. Навроцького – здійснив через 120 років професор Львівського національного університету ім. І. Франка Степан Злупко, який опублікував економічні праці В. Навроцького.

Ключові слова: родина, культурна спадщина, Іван Франко, Костянтин Навроцький, Володимир Навроцький

Постановка проблеми. Розбудова українського громадянського суспільства у Галичині наприкінці XIX ст. розпочалася у родинях греко-католицького духовенства шляхетського походження. Статус шляхтича трансформувався у статус греко-католицького пароха і галицькі села заповнили випускники Львівської греко-католицької духовної семінарії, для яких релігія і родина стали найбільшою цінністю. Дітей народжувалося багато, батьки ретельно займалися їхнім вихованням, у тому числі й національним, що дало у наступних поколіннях появу нового покоління духовної і світської свідомої української інтелігенції.

Сьогодні є **актуальною** потреба у дослідженнях наукової, культурної спадщини авторства українських інтелектуалів кін. XIX ст. шляхетського походження. Її усвідомив і розпочав ще Іван Франко, який ретельно збирав матеріали Володимира Навроцького (1847–1882), який помер у 35 років у «галицькому Сибіру», в Ряшеві, який так називали через надто несприятливий клімат. **Наукова новизна** праці полягає у тому, щоб донести до широкого загалу маловідомі архівні документи про листування І. Франка та К. Навроцького, результатом якого стала публікація творів Володимира Навроцького і збереження його наукової спадщини.

Метою статті є репрезентація методики пошуку інтелектуального доробку В. Навроцького, основна частина праць якого збереглася завдяки родинній комунікативній пам'яті, сестрі Олесі і братові Костянтину Навроцьким.

У статті використана наукова література, присвячена родинній пам'яті, культури, традиції, міжпоколіннєвого діалогу, комунікативного значення наративних розповідей у межах кількох поколінь Серед проаналізованих праць виділяються наукові доробки А. Ерлла (Erll and Nünning, 2004), Г. Вецлера (Welzer, 2005), Ю. Екаріуса (Ecarius, 1998; Ecarius, 2002), С. Баадера, К. Группе (Baader et al., 2013).

Надважливою для шляхетських кіл була тема культурної пам'яті, які плекали спогади про своє походження, предків. Тему культурної пам'яті шляхти у своїх дослідженнях піднімають такі науковці О. Г. Оексле та В. Паравічіні (Oexle, & Paravicini, 1997), О. Г. Оексле (Oexle, 1995).

Українська родина для традиційної української культури завжди становила глобальну цінність. Виховання розвивалося у багатогранному культурному дискурсі, де основою була турбота про рідних. Для греко-католицького духовенства Галичини родинна культура складала крім приватного й суспільний мікрокосмос, де репродуковалося соціальне,

національне та громадянське виховання. Саме така культурна і родинна пам'ять Навроцьких, зокрема, Костянтина Навроцького, дозволила І. Франкові реконструювати праці Володимира Навроцького. Наукова новизна праці полягає у тому, щоб донести до широкого загалу маловідомі архівні документи про листування І. Франка та К. Навроцького, результатом якого стала публікація творів Володимира Навроцького і збереження його наукової спадщини.

Костянтин Навроцький не надто відомий у громадсько-політичних колах Галичини, але він прислужився українству тим, що зберіг матеріали досліджень свого старшого брата Володимира Навроцького і передав їх Іванові Франку. Поважний науковий доробок В. Навроцького письменник гідно оцінив і опублікував у «Етнографічному збірнику».

І. Франко добре знав родину о. Андрія Навроцького, яка становила потужний генетичний вузол, що дала українству багатьох патріотів та громадсько-культурних діячів. Кількість греко-католицьких родин шляхетського походження у Східній Галичині кінця XIX-поч. XX ст. зростала в міру того, як зростала кількість свідомих вихованців греко-католицьких духовних семінарій, що заповнили українські села.

Українська родина греко-католицького священника з другої половини XIX ст. розвивалася у багатогранному культурному сплаві, трансформації та динаміці. У Навроцьких родинна культура утворила суспільний простір, соціальний мікрокосмос, а через зв'язок із духовними та світськими суспільними структурами репродукувала соціальне виховання. Родина о. Андрія стала простором виховання національної ідентичності, яка формувалася у родинній інтеракції через динаміку, гетерогенність, духовні та мовні практики, розповіді про минуле, фольклор, шанування культурної спадщини та свідомого патріотизму. Священицька багатодітна родина розвивалася як культурна інституція з особливою приватною структурою, з акцентом на повагу до батьків та почуття взаємної турботи та допомоги братам та сестрам. У родинному вихованні о. Навроцького визріла чітка орієнтаційна матриця, яка перенеслася і в інші контексти діяльності наступних поколінь, сформувала їхній життєсвіт, культурну, національну та родинну пам'ять, меморіальні церемонії, духовні практики, громадське виховання. Родина і громадський вимір стали двома інституціями, де діти виховувалися, навчалися і соціалізувалися (Ecarius, 2013). Для дев'яти дітей о. Андрія це був визначальний простір зростання, орієнтації і

пошуку ідентичності, які впливають з поняття габітусу*.

У родині пароха с. Котузів, а згодом с. Голгочі, що на Тернопільщині, шляхетського походження, гербу «Слава», отця Андрія Навроцького народилося шість доньок та троє синів.

Найстаршою побачила світ донька Зиновія (1843–1909), яка вийшла заміж за пароха с. Криворівня о. Й. Бурчинського, приймала у «руських Атенах» цвіт українського письменства, збирала фольклор. Їй Іван Франко присвятив поему «Терен у нозі». Наступною була Олександра, заміж не вийшла, опікувалася батьками, допомагала виховувати молодших сестер і братів. Після неї народилася Текля, яка опанувала фах вчительки і працювала у Станіславі, педагог Костянтини Малицької. Четвертим 1847 р. у родині народився Володимир Навроцький (1847–1882), знаний статист, публіцист та етнограф, за ним сестра Павлина, Іванна (мати відомого громадського діяча Осипа «Юно» Навроцького), брат Василь Навроцький (1864–1943) (батько письменниці Марії Струтинської), брат Костянтин, наймолодшою у родині була Сидора Навроцька (1868–1952) (мати Омеляна, Василя, Дмитра, Марії та Цьопи Паліївих) (Белінська, 2012).

Між дітьми о. Андрія була велика різниця, найстарша сестра Зиновія була старша від наймолодшої на 25 років. Незважаючи на це, а також те, що брати з семирічного віку перебували поза домом, на навчанні, Навроцькі вирости дружною родиною, здатною широко турбуватися, допомагати, підтримувати один одного. Дім у Голгочах став родинним гніздом, куди з різних куточків писали діти листи. Їх залишали під скатертиною на столі, щоб кожен міг перечитати їх знову. Коли лист надходив від братів, його сестри переадресовували одна одній, щоб прочитали всі. Володимиром найбільше опікувалася сестра Олександра, а він, у свою чергу, дбав за молодшого брата Костянтина.

Більшість з дітей о. Андрія наприкінці XIX ст. були громадсько активними. Відповідно їхніми долями та напрацюваннями цікавився Іван Франко. Особливо на письменника справила враження публіцистика Володимира Навроцького, чиї праці він видав згодом у етнографічному збірнику. Щоб зібрати дані про талановитого етнографа, статиста, громадського діяча, І. Франко звертався по допомогу до рідні Навроцького. Найбільше інформації про

дитинство Володимира дала сестра Олеся. Епістолярна спадщина В. Навроцького, його листи до родини зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Шевченка у відділі рукописів, фонд №3 (Івана Франка). Про життя у Ряшеві, куди В. Навроцького скерував польський уряд, І. Франку надав дані брат Костянтин, який служив у Боснії.

Костянтин Навроцький народився у с. Котузові на Тернопільщині. У родині його називали Котьо. Хлопець навчався в гімназії у Бережанах, завершив гімназійну освіту у Ряшеві. Там він проживав впродовж 1877–1880 рр., у старшого брата Володимира, який оплачував його гімназійні студії.

Хоча економічна ситуація у Володимира Навроцького була більше, ніж скромна, своїм обов'язком він вважав допомогти батькам, котрі у той час переживали складні часи – батько хворів, родину переслідували всілякі неприємності. Володимир вирішив взяти на деякий час Костянтина під свою опіку. Для Володимира ці часи були нелегкими, прогресувала хвороба – сухоти, а напередодні померла дружина Марія, залишивши маленьку доньку Наталю. Щоб донька мала опіку і догляд, Володимирові довелося одружитися вдруге. Костянтин усвідомлював вимушені причини одруження Володимира і не мав жодного респекту до його нової дружини – польки німецького походження – Анелі Гольцер. Складність ситуації підтверджує той факт, що вчитель Костянтина, зустрівши Володимира, подумав, що то його батько, а не брат.

До науки юний Костянтин Навроцький ставився не так старанно, як Володимир. Старший брат намагався стежити за його навчанням і писав про успіхи до Голгоч 16 липня 1877 р.: «Котьо вчить по-німецьки» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 4355. П. 11). Не відрізнявся він і великою відповідальністю у ставленні до свого старшого брата. У листі до сестри Олесі Володимир з сумним гумором нарікав: «Котьо забув, як звичайно, написати мені перед від'їздом, яку має клясу, хоч я йому то виразно наказував, і знов, певне, як звичайно, скаже, що написав, але всі такі його листи мають виїмкове нещастя, що ніколи до мене не доходять» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 4355. П. 12). Коли ж Костянтин поїхав на навчання до Львова, то писав братові, що всім задоволений. Володимир повідомляв рідних, що Костянтин «вдає найрозумнішого чоловіка, зробився повним елегантом, купив собі оборок

* П'єр Бурдьє називає габітусом спільний спосіб думання, сприйняття, тілесності, смаку, естетичного відчуття. Арістотель бачив це тривалим і стійким етнітетом (hexis), Макс Вебер описав як етос, як систему аспірацій, очікувань і надій, як ментальні звички у всіх життєвих виявах. Альфред Шюц визначив габітус як повсякденні знання, що містять матрицю евіденції, з набуттям щоденного досвіду і сприйняття культурних горизонтів та взаєминах.

(одяг. – Л. Б.) і фіолетову краватку. То є важний знак, або пізнав вже трохи на вартості часу, або научився ту вартість цінити» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 4355. П. 19).

Після Ряшева 1880 р., Костянтин вступив, як і його старший брат, до Львівського університету на правничий факультет. Закінчивши право, однак колишній студент не знайшов праці в Галичині, відчував постійні матеріальні труднощі і тому став легкою «здобиччю» добродіїв, які агітували переїхати до Боснії на державну службу.

Після приєднання Боснії і Герцеговини до Австро-Угорщини австрійський уряд набирал на державну службу урядовців з правничою освітою. Боснія і Герцеговина була єдиним напрямом переселення, який заохочував уряд (Качараба, 2013). Край австрійська влада намагалася остаточно закріпити у межах своєї імперії після Берлінського конгресу 1878 р. Зокрема, законом від 22 лютого 1880 р. прийнятим Державною Радою монархії, були визначені основи управління Боснією і Герцеговиною. Згідно з ним, найвища влада над окупованими провінціями доручалася австро-угорському міністерству фінансів, яке впродовж 1882–1903 рр. очолював Беньямін фон Каллай (Качараба, & Рожик, 1995). Центральне управління на місці складалося з чотирьох відділень: адміністративного, фінансового, судового і будівельного (Качараба, 2013).

Уряд обіцяв галицьким селянам у разі переїзду до Боснії та Герцеговини певну площу землі під обробіток, на сінокоси, будівництво хати, а у разі потреби – під пасовище, оподаткування тільки через 10 років. Незважаючи на доволі привабливі умови колонізації, у перше десятиріччя після публікації згаданого циркуляру з Галичини мали місце лише поодинокі випадки еміграції до Боснії переважно службовців.

Серед них опинився й Костянтин Навроцький. У листі до Олександра Барвінського Кость Навроцький писав, що після закінчення навчання «був іменований безплатним практикантом фінансової дирекції у Львові та заманений тутешнім старостою Зарицьким на прийняття місця (бо і не було з чого жити) і вступив у 1884 р. як діетарій до боснійської служби, надіючись на обіцянки Добродія Зарицького стати скоро постійним урядником. Не маючи жодної протекції, мусив вкінці прийняти місце маніпуляційного урядника. По зложенню табулярного екзамену служив як фабулярний урядник в Мостазі і в 1893 р. приділено мене як референта фабулярних справ до крайового банку» (ЛНБ. ВР. Барв. 1945. П. 124).

К. Навроцький працював у Боснії більше 15 років у різних місцях, зробив добру кар'єру, мав безліч урядових грамот і відзнак, там одружився,

там народилася його донька Маца.

Костянтин Навроцький був людиною широких поглядів. Крім правничого фаху цікавився літературним життям, писав вірші, листувався з Іваном Франком. Їхнє листування започаткував сам письменник, звернувшись до Костянтина по допомогу у зборі матеріалів для видання наукової спадщини Володимира Навроцького. Так сталося, що Костянтин став безцінним свідком творчості, побуту, життя Володимира у Ряшеві, зберігав частину архіву В. Навроцького у себе.

Іван Франко ретельно і самовіддано збирав матеріали та публікації В. Навроцького, якого цінував за непересічний розум, аналітичний підхід до праці і літературний талант. Утруднювало працю те, що науковий, публіцистичний, літературний доробок Володимира Навроцького виявився розкиданий по різних людях і його довелося Франкові збирати по шматочках. Від поліцейського архіву, де зберігали конфісковані після ревізії у Ряшеві матеріали В. Навроцького, до родинних архівів.

Коли Костянтин Навроцький переїхав на проживання до Боснії, Іван Франко шукав з ним зв'язок. Про нову адресу Костянтина він довідався від Сидори Навроцької-Паліїв, яка тоді проживала у с. Звенигородці. На запитання І. Франка Сидора писала: «Адреса мого брата ось така: Konstanty Nawrockij k. k. Beziersbeamte in Bogojno. Bosnien. Удайтесь до него» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1602. Арк. 9). Костянтин Навроцький проживав у кількох містах Боснії, згодом поселився у місто Жеребки, на вул. Романовській, вілла Борки Вольні.

На лист І. Франка про підготовку майбутнього тому праць В. Навроцького К. Навроцький радо відповів: «Ласкавий Пане Добродію! Думаю, що не потрібно Вас запевняти, як лист від Вас мене утішив. Тож відразу приступаю: «in medias res». З гадкою Вашою щодо поділу праць Володимира (на етнографічні та економічні – Л. Б.) вповні годжуся. Однак не знаю, чи буде можна друкування так скоро розпочати – на коли до видання сього мають ввійти і ті праці, які не друковано, се Ви будете знати краще. Усі праці, які є у мене, – те усе не єсть викінчене, і в таких писане не порядку та так нечитально, по розмаїтих картках та нотасиках, що мені здається, що я перецінив їх вартість, даючи Вам о них знати. В однім зошитку знайшов нашкіцований вступ до польської праці «О малорускей поезії людовей», обіч толкування на німецьке «Послання» Шевченка – обіч пару інших кавалків. То усе писане так доривково, що чоловік, не обізнаний з письмом мого брата, не бачив би там лише кришки та пасмужки. Початок «Послання», що Вам ту подаю, далеко

ще стоїть щодо печатальності від оригіналу. А між строфками писано ще олівцем цілком що іншого. Взагалі не думайте, що то усе стоїть великої вартості; се треба уважати лише за уривки, то недокінчені, то без початку. Пробки повісточок, які знаходив у записках його з часів університету, – не до ужитку. З поезійок, які у його записках знайшов, подаю Вам дві: «Умерла» і «До Ластівки». Третя, без напису, більшого трохи об'єму, оповідаючи його подружжя з першою жінкою, котру пристрасно любив – не закінчена остаточно, щоб можна було її друкувати. «На царські іменини» – початок поезійки – невикінчений і нічого не говорить. «Огнева сторожа», друкowana в «Ділі» 1880, а тут додаю лиш, що написано в Рудніку 3/6 1880 – де був тоді на комісії. (Оттак, коли б то до неї дібрав хто добру арію?) З манускриптів: одну працю передав тамтого року покійному В. Барвінському через правника Навроцького з Шляхтинця, що то Ви його знаєте, була нескінчена, але давши пару аркушів, чи не буде її в редакції «Діла»?; другий – «Що нас коштує пропінатія?» – нецілковитий, невиразний та копертований ділянками, прийнятний. Зачате єсть студіумом етнографічним «пропаші становиська», шкільц, подарований з-над Вислока і долішнього Сяну, нашкільцований «Дивний край» і багато уривків записок подорожних. Сего разом, може, буде і аркуш, коли б, може, теє в одну цілість зібрати. Початок статті «Смерть а пропінатія» зачав автор переписувати вже до друку. Цікавою, між іншим, є тема до уложення: «Порадника для селян в справах скарбових», який автор гадав видати вкупі з «Просвітою». Наведених єсть три головних артикули: 1) як обходитись з цією книжкою; 2) загальний огляд фінансовости і урядження держави; 3) що то таке штемплі, до чого вони і як вони платяться. В тім останнім артикулі мала бути розвідка о податках взагалі, як видно з тієї теми. Саму працю зачату бачив у покійника в Ряшеві в літах 1878–1880, (де він мене в гімназію посилав своїм коштом). Було того кільканадцять аркушків – 8, (лиш початок праці), написаних як до друку чисто і виразно. На титульній картці бачив «видав Володимир Навроцький в спілці з тов. Трильовським. – Всякі права задержує собі автор». Чи працю він сю докінчив, чи ні – сего не знаю. А може «Просвіта» має її у себе? Велику вагу клав автор на неї. По усіх нотасиках, а маю їх з десять, єсть дуже багато проб його пера, записані слова, звороти, то виписки з різних газет та книжок, що осудите, чи має воно яку вартість, як Вам їх передам. В однім знаходжу інтересну мову щодо становиська, яке народовці зайняти мають виглядом Лаврівського. Пісень народних, розмаїтих збирачів як М. Царк і інших, його

власних, з пару соток, коли не більше. Брулюку меморандуму нема, і його певно не відпитаєте. Багато книжок і манускриптів забрали під час ревізії, тож усі дописи до російських газет мусів писати тихцем; бачив у нього річник «Київського Телеграфу», де його статті були зачеркнуті олівцем. Найлучше, довідайтесь у редакції «К. Т.» з проханням, що він дописував – мусить бути вдома. До віддрукування його праць з «Правди», витчіть річник від брата Вахнянина, професора в Стрию, бо на них зазначив він похибки, двозначності і примітки своєю рукою. Новіші річники його власні суть у нас вдома. Сумуючи все, що Вам досі пишу, виходить – що з того матеріалу, який є у мене, можна зробити ужиток, але треба перше його відчитати, упорядкувати, вибрати вартісніші речі, що все, може, не варте бути того труду. Найлучче було б, щоб Ви, оцінивши з того, що я Вам ту описав, сказали прислати, що треба найбільше (бо так усе загалом висилати не оплатиться)» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1618).

Костянтин Навроцький давав у листі до І. Франка цінні поради щодо того, де і у кого найшвидше можна розшукати епістолярну спадщину старшого брата. Одним з адресатів був чоловік сестри Івонни – о. Іван Навроцький, який походив з сусіднього села Шляхтинці і згодом перебрав парафію тестя у Голгочах на Підгаєччині. Костянтин писав: «Напишете йому: 1) що пишете йому з мого поручення; 2) щоб просив сестру Олесю (котру Володимир найбільше любив як товаришку дитячих забав і з котрою головно переписувався), переслати Вам його листи до неї, вийнявши чистородинні; 3) щоб вислала Вам власні Володимирові примірники «Правди», де позаписувано дещо його рукою; 4) щоб вислали Вам листи наших передових людей, писані до него (сі мусимо старанно хоронити, бо вони суть дуже вартні, яко матеріал історично-літературний), і будуть оздобою колись руського архіву, виясняють багато взаємин 60-х років; 5) щоб Вам вислали два числа «Зірки», з письма пізнати руку Остапа Терлецького, тож він зможе сказати, що є Володкове в них. Їх варто обидва числа разом, як є, друкувати, яко пам'ятник; 6) если хочете, то най Вам вишлють «Die Polen a Ruthenen» Шуйського, де є множество карточок з відсиланням до розмаїтих авторів, простуючи самі дані. Я напишу на другий тиждень додому, щоб їм пригадати де, що стоїть. Що собі більше пригадаю, напишу Вам другим разом, коли Ви мені ласкаво напишете». (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1618).

З листування між Костем Навроцьким та Іваном Франком дізнаємося про особисті трагічні події з життя В. Навроцького. «Володка, коли йому перша жінка померла, оженили мимо волі його і всіх його знакомих

(проф. Бучинського, Заклинського, інших) з опояченою швабкою Анелею Гольцер в Ряшові, сказав би, що з особою: ідіоткою, коли ж показала вона досить перебіглости в загарбанню позісталостей Володимира – скривдивши подвійну сироту – Наталку, дочку Володимира з першою жінкою. Усі позісталости літературні Володимира (книжки Гете), крім тих, які узяла сестра Олеся, котра була при його смерті, повинні бути у Гольцерів. Бібліотеку мав покійний неабияку, діла, наскільки міг я осудити, дуже цінні. Між іншим бачив німецьку книжку, грубу на три пальці, автора не помню, «О козаках і Україні», видану у 18 столітті (чи, може, в 16-м) – в Лондоні. Багато рідких тепер брошурок з 60-х років, українських і галицьких, крім того цілі фоліяни рукописів Федьковича і інших писателів з часів редакторства Володимира – котрими (єслі Гольцери не заховали) – завивають в Ряшеві перець. Я навіть пригадую собі, що читав якусь довшу поему Федьковича, що не була друкована нігде. Листів до редакції «Правди» (коли редактором був Володимир) займали цілу паку з сукна. Тож подумайте, що то була за страта, коли то все мало пропасти. Тож гадаю, що се би сторицею оплатилося, коли би когось (навіть я сам з охотою давно вже зробив, коли б мав таку спроможність) – ознамененого з ряшівськими стосунками Володимира – вислано там на місце, щоб ото все попиклувався. Бо через листи нічого не зробиться. – (Пригадую собі, меж паперами Володимира бачив манускрипт якогось списателя з України П.Т. «Арихметика» з 8–10 аркушів – з своєю термінологією)» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1618).

Костянтин Навроцький надав дуже розлогі поради І. Франку, як провадити пошуки праць Володимира. «Другу раду дав би от таку, щоб його приятелі, як д-р Бучинський, Желехівський, котрий зіставав в тісних взаєминах з Володимиром, щоб вони подали свої спомини, як то у пражськім виданню Шевченка. – Можливо, й не відказалась від сего і моя сестра Олеся, котра могла б описати його молодість, а властиво дитячі літа.

Третє, щоб Остап Терлецький не спішився дуже з цим життєписом, може я усякі дати важливіші Вам надішлю.

Отак, бачите, розписався, та багато ще важних речей не дотикаючись навіть, лучче було б цю справу з Вами особисто обговорити. Та, бачите, тяжко. Даруйте, що так без зв'язку пишу, одно,

що трохи ниньки не здоров та голова ходором ходить, друге, що обов'язки мої теперішні все мене відривають. Вірте, що Вас щиро поважаю. Кость Навроцький.

P.S.: Залучаю ще Вам поезійки Володимира:

Умерла

Чиста, мов рожі стулений листок,
Що роса вранці умила му лица,
Біла, як перший весняний цвіток,
Тиха, як з неба вечірня зірниця,
Ясну головку на рученьки сперла,
Спить чи думає? Цить! Вона умерла!

(20.08.1878 р. в Глогові, де перебував на комісії, на смерть своєї жінки Марійки Навроцької з Дзбанських)

До Ластівки

Люба ластівочко, малий пташку мій,
Ти мене не кидай, не лети у вирій,
Піднесись до хмари – поверни долами,
Понад своїм краєм, над нашим селом.
До мого віконця спустись-прилини,
І радісну пісню свою задзвони,
І голоском своїм тугу ми розвій.
Зажди, щебетушко, не лети у вирій!
А ластівка каже: «Не здержиш мене,
Мене ж так туга з віконця жене,
А люди лихі жнуть з-понад стріх
І в хмарах ще чути їх пакісний сміх.
Ні волі, ні миру, ні сонця – Твій край,
Не гай мене, друже, я лечу у рай...!».
Написане в тиждень по смерті його жінки
19.07.1878. В Глогові*.

Не кинь мене, серце... Не лишай мя, серце

От в тім-то гаю, навесні то було, все, власне, цвіло,

Ти в холодку під сосною сиділа, а я кривсь
Й при тобі пасти коні ліг,

І голову склонив до твоїх милих ніг» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1618).

У такому обширному листі, що було характерним для всіх Навроцьких, Костянтин розкриває весь трагізм особистого життя брата Володимира, великий, напрацьований для громадськості доробок, який за життя не встиг автор донести до читача.

Ще один лист Костянтина Навроцького до Івана Франка: «Ласкавий П. Добродію! В великих «Записках» маєте в середині «Смерть а пропінання», «Пропаші становиська», фулюни, де відпрацьовував свою «Пропінання», і «Школи народні в Галичині».

* Вірш «До ластівки» виконували як пісню: дует для тенора і баритона в супроводі флейти. Музику на слова В. Навроцького написав О. Нижанківський.

«Дивний край» – даю початок, з чого можна побачити, що се шкільне до відчитання, як і решта таких свистків, що до сего кавалка належить.

В нотесі під I з 1878 р. маєте паковане пару пісень на польській, знакові уже Вам поезійки – і та третя.

В нотесі під II. На обкладинці виміри високости Володимира при цікавих, уривкових записках з своїх поїздок.

Те саме і в III. До сего залучаю 17 кавалків з піснями народними. Собі лишаю лиш менш цікаві, що Вам ні до чого не придалися.

До Голгіч писав два рази, та перший раз відповіли мені, що ще нічого не знають. Тепер сподіваюсь, вислали Вам жадане; на всякий случай звістить мене ласкаво, що, Вам прислали, щоб я міг пригадати їм, як де чогось бракувало. Чи Бучинський не обіцяв прислати нічого зі своїх листів, може, Желехівський? Чи довідалися щось о «Київском Телеграфі»?

Коли б було Вам щось більше потрібно, то пишіть ласкаво кореспондентку, а я не занедбаю з відповіддю. Тим часом стискаю Вам руку та зістаю з поважанням. Кость Навроцький» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1618. Арк. 210).

У своїх листах до Івана Франка Костянтин Навроцький радив написати батькові – о. Андрію Навроцькому. Письменник цікавився також спадщиною Антіна Могильницького – одnogрупника о. Навроцького по Львівській греко-католицькій духовній семінарії. «Високоповажаний добродію! Старі люди до писання страх неохітні, може найлучче було, щоб Ви написали. У него має бути більше листів Могильницького. Даруйте ласкаво, що так прихапцем пишу, але страх як не маю часу! Що чувати з творами Володимира? Бо в «Ділі» нема оголошених писань так багато. Пишіть ласкаво. Від нас усіх поклін. 22/5/1884. З побажаннями К. Навроцький» (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1618. Арк. 210).

В одному з листів до Івана Франка від 22 травня 1884 р. Костянтин Навроцький посилав вірш І. Франкові «Забуте вогнище», знайдений серед паперів Володимира. Автором вірша є Олександр Афанасьєв-Чужбинський – поет, товариш Т. Шевченка. Стиль вірша подібний до стилю поезій Т. Шевченка, тому Костянтин подумав, що це вірш Кобзаря (ІЛ. ВР. Ф. 3. Спр. 1602. Арк. 9).

Незважаючи, що Кость Навроцький більше п'ятнадцяти років жив у Боснії, успішно працював, мав родину, доньку, риса, притаманна всім українцям – туга за рідним краєм – змушувала його просити урядовців про перевід до Галичини. Єдиною розрадою були листи рідних і україномовна преса, зокрема газета

«Діло», що приходила до Боснії. У статті з підписом «Русини з Боснії» українські урядовці у січні 1888 р. писали, що раді можливості читати українську газету далеко від рідних країв, про тугу за рідними місцями і жахливо холодну зиму 1888 р., якої не пам'ятають вони за вісім років побуту у Боснії і місцеві старожили за останніх півстоліття (Русини з Боснії, 1888).

Українцям, на відміну від поляків, повернутися додому було досить важко. Тому Костянтин Навроцький з Сараєво пише листа від імені трьох українців, які прагнуть працювати у Галичині, до Олександра Барвінського. «Нас є ту – між урядниками, всього-на-всього три Русини. Я, нижче підписант, мав честь представитися Вам в Тернополі на Бесіді, Петро Чуш, урядник в Травнику, і Григорій Василик, придільний до Крайового банку в Сараєво» (ЛНБ. ВР. Барв. 1945. П. 124). У листі від 25 листопада 1897 р. К. Навроцький розповідає як потрапив до Боснії, і просить допомоги, щоб офіційно її покинути. «П. Чуш є вислужений підфіцер з урядним сертифікатом, а Василик, бувший народний вчитель, служив тут у війську і залишився тут, щоб дослужитися до урядного місця. Оскільки я знаю, що ми всі три – класифікацію дуже добру маємо, а кожен з нас має цілу купу похвальних службових декретів. Ми загадали тепер, користуючись з судової реорганізації, вернутися на родину, і подали 11 с. м. до місця судових виконавчих есентуально, фавулярних урядників або канцелярних офіціалів у Східній Галичині. Наші подання відійшли 17 с. м. на спільне Міністерство фінансів і звідти підуть через Вищий краєвий суд у Львові до австрійського міністерства правосудій. Я прошу Вас, вельмишановний пане совітнику, в імені нас всіх трьох, щоб були ласкаві яке слівце чи в міністерстві судівництва, чи в вищій краєвій суді у Львові за нас проговорити, бо лиш в такий спосіб на нас узгляднять. Всі поляки-судівники подалися звідси до Галичини, подіставали свої місця, а наші урядники-русини Струтинський, Гранівський, оскільки я знаю, навіть відповіді не дістали. Ви одині, що можете нам уможливити поворот до вітчизни при сій чи іншій случайності» (ЛНБ. ВР. Барв. 1945. П. 124).

У 1897 р. Костянтину Навроцькому разом із дружиною та донькою вдалося приїхати в Галичину у відпустку. Вони відвідали всю родину, побували у сестри Зиновії та її чоловіка Йосипа Бурачинського, довголітнього пароха Криворівні, що правив у Княждворі (Арсенич, 2004).

Повернутися назавжди на батьківщину К. Навроцькому не довелося, незабаром після повернення з Галичини він помер у Сараєво.

Висновки. Українська шляхта Галичини, офіційно скасована як стан, залишаючись у тіні, зберегла свою культуру. В її середовищі від другої половини XIX ст. у Галичині поступово з'являється світська освічена верства, виховується соціально відповідальна інтелігенція – «огнева сторожа» українства. Інтелігенція, беручи за зразок традиції створення всіляких об'єднань, клубів, утворила мережу культурних, мистецьких, економічних, політичних товариств галицьких українців, займалася просвітництвом, піднесенням національної свідомості, формуванням модерної політичної нації, громадянського суспільства. Освічений клас, за австрійською моделлю розвитку громадянського суспільства, став предтечею українського соціально-економічного середнього класу. У містечках Галичини панував авторитет пароха, вчителя, адвоката, лікаря – національної еліти. З початком XX ст. українці освоювали Львів, Відень, прагнули стати урбанізованою нацією. До 1930-х років, попри несприятливі політичні обставини, тиск з боку Польської держави, українці в Галичині

зуміли розбудувати початки громадянського суспільства, яке концентрувалося в освітніх, громадських, культурних, мистецьких інституціях. Одним з промоторів такого еволюційного національного розвитку був український статист, публіцист, етнограф Володимир Навроцький, проповідник «Ідеї «органічної» праці для народу». Повернення у науковий історичний простір праць українського інтелектуала здійснив І. Франко. Наукова культурна спадщина українського мислителя Володимира Навроцького зберіглася завдяки родинному вихованню, міцним сімейним зв'язкам між братами і сестрами шляхетського роду Навроцьких, гербу «Слава». Саме це спонукало молодшого брата – Костянтина Навроцького зберігати архів брата Володимира як пам'ять про людину, чия опіка дозволила вступити до університету і отримати фах. Сестра Олеся зберігала листи свого брата Володимира як свідчення сімейного єднання і комунікативної пам'яті роду. Це дозволило Іванові Франку зробити доступним для громадськості потужний науковий доробок В. Навроцького.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Арсенич П. Священний рід Бурачинських. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2004. 192 с.
- Белінська Л. Експлікація родинної традиції у громадському дискурсі Галичини. Львів : Простір М, 2012. 375 с.
- ІЛ. ВР. Ф.3. (Іван Франко) Спр. 4355. Інститут літератури та текстології ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописів.
- ІЛ. ВР. Ф.3. Спр. 1602. Інститут літератури та текстології ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописів.
- ІЛ. ВР. Ф.3. Спр. 1618. Інститут літератури та текстології ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописів.
- Качараба С. Душпастирська опіка греко-католицької церкви над українською еміграцією у Боснії та Герцоговині (кінець XIX–початок XX ст.). Вісник Львівського університету. Серія історична. 2013. Вип. 49. С. 130–142.
- Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів, 1995. 126 с.
- ЛНБ. ВР. Барв. 1945. П. 124. Львівська національна бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів.
- Русини з Боснії. Діло. 1888. Ч. 7. С. 3.
- Baader M., Götte P., Groppe C. Familientraditionen und Familienkulturen. Theoretische Konzeptionen, historische und aktuelle Analysen. Wiesbaden : Springer, 2013.
- Ecarius J. Familie – Identität – Kultur. Familientraditionen und Familienkulturen. Theoretische Konzeptionen, historische und aktuelle Analysen / Baader M.S., Götte P., Groppe C. Wiesbaden : Springer, 2013. P. 53–56.
- Ecarius J. Familienerziehung im historischen Wandel. Eine qualitative Studie über Erziehung und Erziehungserfahrungen von drei Generationen. Opladen : Leske – Budrich, 2002.
- Ecarius J. Was will die jüngere mit der älteren Generation? Generationenbeziehungen und Generationenverhältnisse in der Erziehungswissenschaft. Opladen : Leske–Budrich, 1998.
- Erl A., Nunning A. Medien des kollektiven Gedächtnissen: Konstruktivität-Historizität-Kulturspezifität. Berlin – New York, 2004.
- Oexle O. G. Memoria als Kultur. Göttingen, 1995.
- Oexle O. G. Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa. Göttingen, 1997.
- Welzer H. Das kommunikative Gedächtnis der Familie. Familiedynamik, 2005. (30) 4. P. 356–369.

REFERENCES

- Arsenych, P. (2004). *Sviashchenychyi rid Burachynskykh* [Priestly family of Burachynsky]. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. [in Ukrainian].
- Baader, M., Götte, P., & Gropp, C. (2013). *Familientraditionen und Familienkulturen. Theoretische Konzeptionen, historische und aktuelle Analysen*. Wiesbaden, Springer.
- Belinska, L. (2012). *Eksplikatsiia rodynnoi tradytsii u hromadskomu dyskursi Halychyny* [Explication of family tradition in the public discourse of Galicia]. Lviv, Prostir M. [in Ukrainian].
- Ecarius, J. (1998). *Was will die jüngere mit der älteren Generation? Generationenbeziehungen und Generationenverhältnisse in der Erziehungswissenschaft*. Opladen, Leske – Budrich.
- Ecarius, J. (2002). *Familienerziehung im historischen Wandel. Eine qualitative Studie über Erziehung und Erziehungserfahrungen von drei Generationen*. Opladen, Leske – Budrich.
- Ecarius, J. (2013). *Familie – Identität – Kultur. Familientraditionen und Familienkulturen. Theoretische Konzeptionen, historische und aktuelle Analysen* / Baader M.S., Götte P., Gropp C. Wiesbaden, Springer. P. 53–56.
- Erll, A., Nünning, A. (2004). *Medien des kollektiven Gedächtnisses: Konstruktivität-Historizität-Kulturspezifität*. Berlin – New York.
- IL. VR. F.3. (Ivan Franko) Spr. 4355. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Department of Manuscripts and Textual Studies. [in Ukrainian].
- IL. VR. F.3. Spr. 1602. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Department of Manuscripts and Textual Studies. [in Ukrainian].
- IL. VR. F.3. Spr. 1618. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. Department of Manuscripts and Textual Studies. [in Ukrainian].
- Kacharaba, S. *Dushpastyrska opika hreko-katolytskoi tserkvy nad ukrainskoiu emihratsiieiu u Bosnii ta Hertsohovyni (kinets XIX – pochatok XX st.)* [Pastoral care of the Greek Catholic Church over the Ukrainian emigration in Bosnia and Herzegovina (late nineteenth and early twentieth centuries)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*. 2013. Vyp. 49. S. 130–142. [in Ukrainian].
- Kacharaba, S., & Rozhyk, M. (1995). *Ukrainska emihratsiia. Emihratsiinyi rukh zi Skhidnoi Halychyny ta Pivnichnoi Bukovyny u 1890–1914 rr.* [Ukrainian emigration. Emigration movement from Eastern Galicia and Northern Bukovina in 1890-1914]. Lviv. [in Ukrainian].
- LNB. VR. Barv. 1945. P. 124. Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. Manuscripts Department. [in Ukrainian].
- Oexle, O. G. (1995). *Memoria als Kultur*. Göttingen.
- Oexle, O. G. (1997). *Nobilitas. Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*. Göttingen.
- Rusyny z Bosnii [Ruthenians from Bosnia]. (1888). *Dilo*, 7. P. 3. [in Ukrainian].
- Welzer, H. (2005). *Das kommunikative Gedächtnis der Familie. Familiendynamik*, (30)4. P. 356–369.

Belinska Liudmyla

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4716-6011>, ludmyla.belinska@gmail.com

Danylykha Natalia

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3363-6198>, natalia.danylykha@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 02.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Mykhailo Romaniv*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)***Filaret Kolessa - Researcher of Winter Calendar and Household Rituals (To the 150th Anniversary of the Birth of the Scientist)**

The aim of the article is based on the analysis of ethnographic materials of Filaret Kolessa about the winter calendar-household rituals of Ukrainians, first of all from the work «People's Beliefs in the Foothills, in the Village Khodovychi, Stryi District» (1898), to single out the main topics raised by this outstanding scientist. The urgency of the research topic is due to the fact that F. Kolessa is considered primarily as an ethnomusicologist and folklorist, while his ethnographic explorations and ethnological studies remain less known among historians and ethnologists. Instead, the work of the scientist, devoted to the phenomena of traditional and everyday culture, in particular, the calendar and everyday rituals of Ukrainians is important for the analysis of their everyday life and mentality. As a result of the research conducted by the author, it was established that the issue of calendar and household rituals F. Kolessa touched upon in the work «People's Beliefs in the Foothills, in the Village Khodovychi, Stryi District», written on the basis of field materials from his family village. It is claimed that of the holidays of the winter cycle, only the Holy Evening (January 6) is described in this investigation, but in its context the holiday of Malania (January 13) and the New Year (January 14) are also mentioned. The range of issues covered by F. Kolessa on the basis of the given materials (various spheres of rites, their motives, etc.) is investigated. A comparative analysis of information from the work «People's Beliefs in the Foothills, in the Village Khodovychi, Stryi District» and field ethnographic materials recorded in Khodovychi in 2019 by researchers Veronika Volovyk and Roman Tarnavskiy was conducted. These results allowed us to draw the following conclusions: 1. Ethnographic exploration of F. Kolessa «People's beliefs in the foothills, in the village. Khodovychi of Stryi district» is an important source for studying the winter calendar and household rituals of Ukrainians in the local dimension (on the example of one settlement). 2. Describing the Holy Evening as one of the main holidays of the winter cycle, F. Kolessa highlighted the important issues of various areas of its rituals: subject sphere – kutia, bread, sheaf of oats, hay, iron objects, garlic, coins, etc.); promotional sphere – in particular, divination; verbal sphere – verbal accompaniment of rituals, as well as folk names to describe various cultural realities, for example: Christmas sheaf – «did», Christmas hay – «baba», ceremonial bread – «Malanka» and «Vasyl'», etc.; personal sphere – the role of the host, hostess or other family members in certain customs and rituals. 3. F. Kolessa also clearly testified to the presence of economic and funeral motives in Christmas Eve customs and rites on specific examples.

Keywords: *Filaret Kolessa, History of Everyday Life, Ethnic Mentality, Folk Culture, Winter Calendar and Household Rituals, Christmas Eve, Khodovychi Village, Stryi District*

Михайло Романів*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)***Філарет Колесса – дослідник зимової календарно-побутової обрядовості (До 150-річчя від дня народження вченого)**

Мета статті – на основі аналізу етнографічних матеріалів Філарета Колесси про зимову календарно-побутову обрядовість українців, передусім з праці «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту» (1898), виокремити підняті цим видатним ученим головні теми. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що Ф. Колессу розглядають передусім як етномузиколога та фольклориста, а його етнографічні розвідки та етнологічні студії залишаються менш знайомими серед істориків та народознавців. Натомість доробок ученого, присвячений явищам традиційно-побутової культури, зокрема, календарно-побутової обрядовості українців має велике значення для аналізу їхніх повсякдення та ментальності. У результаті проведеного автором дослідження встановлено, що питання календарно-побутової обрядовості Ф. Колесса заторкнув у праці «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту», написаній на основі етнографічних матеріалів, зібраних на теренах малої батьківщини. Стверджено, що зі свят зимового циклу у цій розвідці схарактеризовано лише Святий вечір (6 січня), проте в його контексті згадано також свято Маланії (13 січня) та Новий рік (14 січня). Досліджено різноманітні сфери обрядів, їхні мотиви тощо, які висвітлює Ф. Колесса. Проведено порівняльний аналіз матеріалів з праці Ф. Колесси та сучасних етнографічних матеріалів, зафіксованих у с. Ходовичах дослідниками Веронікою Воловик та Романом Тарнавським у 2019

р. Ці результати дають змогу зробити наступні висновки: 1. Етнографічна розвідка Ф. Колесси «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту» є важливим джерелом для дослідження зимової календарно-побутової обрядовості українців у локальному вимірі на прикладі одного населеного пункту. 2. Характеризуючи Святий вечір як одне з головних свят зимового циклу, Ф. Колесса заторкнув важливі питання різних сфер обрядовості: предметної – кутя, хлібні вироби, вівсяний сніп, сіно, залізни предмети, часник, монети та ін.; акціональної – зокрема, ворожіння; вербальної – словесний супровід обрядових дій, а також назви різноманітних культурних реалій, наприклад: різдвяний сніп – «дід», сіно – «баба», обрядові хліби – «Маланка» і «Василь» тощо; персонажної – роль господаря, господині та інших членів родини у звичаях та обрядах. 3. На конкретних прикладах Ф. Колесса чітко засвідчив наявність господарських і поминальних мотивів у святвечірніх звичаях та обрядах.

Ключові слова: Філарет Колесса, історія повсякдення, етнічна ментальність, народна культура, зимова календарно-побутова обрядовість, Святвечір, село Ходовичі

Вступ.

Філарет Колесса – видатний український етномузиколог, фольклорист та етнограф, доробок якого у розвиток українського народознавства неможливо переоцінити. Нині можна говорити й про розвиток окремого напрямку наукових студій колессезнавство, що охоплює не лише дослідження життя та діяльності Ф. Колесси, а й інших представників родини Колесів – літературознавця Олександра Колесси, фольклориста Івана Колесси, композитора Миколи Колесси та багатьох інших.

Біографія Ф. Колесси відбиває багато тенденцій у житті західноукраїнської інтелігенції кінця останньої третини XIX – першої половини XX ст. Майбутній народознавець народився 17 липня 1871 р. у с. Татарському Стрийського повіту (нині с. Піщани Стрийського району Львівської обл.) в родині священника. Закінчив гімназію у Стрию, відтак – філософський факультет Львівського університету, де студіював передусім українську, класичну, слов'янську, польську та німецьку філологію, історію Русі, філософію та педагогіку (Абсолютізму, 1890).

У 1906–1907 рр. Ф. Колесса стажувався у професорів Ватрослава Ягича (слов'янський семінар) та Гвідо Адлера (музикологічний семінар) у Віденському університеті; із 1907 р. вивчав тогочасні новітні методи музичної етнографії у Психологічному інституті Берлінського університету. У 1907 р. опрацьовував матеріали до історії козаччини у Шведському державному архіві у Стокгольмі. У роки Першої світової війни перебував у Відні, зокрема, стажувався у Віденському фонографічному архіві при Австрійській академії наук. 21 березня 1918 р. у Віденському університеті на основі дисертації про віршову і музичну форму українських народних дум здобув ступінь доктора філософії зі слов'янської філології. Педагогічну діяльність Ф. Колесса розпочав ще у 1898 р., коли учителював в Академічній (українській) гімназії у Львові. Згодом продовжував вдосконалювати свій педагогічний фах у гімназіях Стрия та

Самбора, після чого знову повернувся до викладання у філії Академічної гімназії у Львові. На початку 1920-х років Ф. Колесса також викладав українську усну словесність в Українському університеті у Львові. Від 1929 р. народознавець присвятив себе виключно науковій праці, а в листопаді 1939 р. він став професором Львівського університету та очолив кафедру фольклору й етнографії. Водночас із 20 січня 1940 р. очолив Державний етнографічний музей у Львові. Помер Ф. Колесса 3 березня 1947 р. у Львові (Особова справа, 1947).

Більшість наукового доробку Ф. Колесси присвячено етномузикології та фольклористиці. Проте авторству вченого належать й етнографічні та етнологічні праці. Тож **актуальність** пропонованої статті зумовлена необхідністю комплексного аналізу етнографічних студій Ф. Колесси, аби засвідчити роль вченого у розвитку історичних наук. Мета дослідження – виокремити, на основі аналізу доробку Ф. Колесси, головні теми в межах характеристики вченим зимової календарно-побутової обрядовості українців. Наголосимо, що зимові звичаї та обряди є однією з ключових ділянок народної культури, яка дозволяє висвітлити сфери повсякдення, зокрема святкового дозвілля, а також ментальності.

Для досягнення поставленої мети застосовано **комплекс методів і методологічних підходів**, серед яких головним став порівняльно-історичний метод, адже одним із завдань є порівняння етнографічних реалій с. Ходовичі за матеріалами Ф. Колесси кінця XIX ст. та сучасними етнографічними розвідками. У цьому, зокрема, полягає **новизна підходів до визначення предмету пропонованого дослідження**. З дозволу дослідників Вероніки Воловик та Романа Тарнавського використано їхні неопубліковані польові записи, зроблені у Ходовичах у 2019 р. Крім того, за допомогою методу структурно-функціонального аналізу кожен обряд розглянуто крізь призму низки сфер: предметної – атрибути, акціональної – дії,

вербальної – словесний супровід, персонажної – учасники ритуалу.

Серед позицій сучасної історіографії з теми дослідження наголосимо на працях Миколи Козлова (Козлов, 2011), Софії Грици (Грица, 2011), виданні «Родина Колесів», упорядкованому Іриною Довгалюк та Андрієм Вовчаком (Довгалюк, & Вовчак, 2005; Довгалюк, & Вовчак, 2013), виданій Іриною Коваль-Фучило праці Ф. Колесси «Обнова української етнографії й фольклористики на Західних областях УРСР» (Колесса, 2011).

Аналіз історіографії засвідчує, що Ф. Колессу часто розглядають як дослідника колядок і щедрівок. І справді, якщо аналізувати доробок ученого, бачимо, що фольклорному супроводу свят зимової календарної обрядовості дослідник приділяв чимало уваги (Колесса, 1905; Колесса, 1938; Колесса, 2005). Натомість власне зимова обрядовість як сфера історичних знань найповніше представлена у його праці «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту». Вона побачила світ в «Етнографічному збірнику». Наголосимо, що специфіка цього видання розкрита у статті Михайла Глушка (Глушко, 2020).

Результати дослідження. Етнографічну розвідку «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту» Ф. Колесса опублікував у 1898 р. (Колесса, 1898). Праця написана на матеріалах, які Ф. Колесса зафіксував на своїй малій батьківщині – у селі Ходовичах (тепер Стрийського району Львівської обл.). На нотатки молодого етнографа звернув увагу Іван Франко, який на той час займався редагуванням «Етнографічного збірника» – друкованого органу Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Це спеціалізоване серійне видання було засноване у 1895 р. з ініціативи Михайла Грушевського та мало на меті публікацію польових фольклорних та етнографічних матеріалів (Глушко, 2020). Наголосимо, що з Науковим товариством імені Шевченка Ф. Колесса почав співпрацювати ще у кінці XIX ст., а 23 грудня 1909 р. став дійсним членом товариства (Особова справа, 1947).

У передмові до праці Ф. Колесси «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту» І. Франко писав, що вона стала спробою «систематичного зводу людських вірувань в одній місцевості» (Колесса, 1898, с. 76). Зазначимо, що у п'ятому томі «Етнографічного збірника» розміщено й розвідку самого І. Франка «Людові вірування на Підгір'ю» (Франко, 1898), укладену на основі матеріалів з його рідного села Нагуєвич (нині Дрогобицького р-ну Львівської обл.).

«Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту» є унікальним джерелом для

дослідження багатьох тем з різноманітних сфер традиційно-побутової культури, у тому числі календарно-побутової обрядовості. Насамперед Ф. Колесса звернув увагу на традиції Святвечора (6 січня), в контексті характеристики якого торкнувся і таких свят, як Маланія (13 січня) та Новий рік (14 січня). Увесь наведений у праці Ф. Колесси матеріал про зимові свята можна поділити на такі тематичні групи:

1. Номінація свят. Рубрику, в якій розміщено матеріали про святвечірні звичаї та обряди, народознавець назвав «Святий вечір», вживаючи по тексту таку форму фонетичної передачі місцевої назви свята, як «світлий вечір». Окрім цього, як уже зазначалося, дослідник згадував свята Маланії та Новий рік (Колесса, 1898, с. 91). Дещо доповнити ці матеріали дозволяють сучасні польові записи з Ходовичів. Так, місцеві мешканці вживають такі назви свят, як «Святий вечір», «Перший Святий вечір» (6 січня), «Різдво» (7 січня), «Маланки» (13 січня), «Василія», «Новий рік» (14 січня), «Щедрий вечір», «Другий Святий вечір» (18 січня), «Йордан» (19 січня). Вочевидь, термін «Щедрий вечір» на означення надвечір'я Водохреща походить від виконання ритуальних пісень-щедрівок, позаяк вечеря є пісною. Це підтверджують і польові записи: «На перший Святий вечір то в нас колядують, а вже на другий Святий вечір – Щедрий вечір, то щедрують. Колядують, діти ходять колядувати. А на Щедрий вечір – щедрують» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

2. Підготовка святвечірнього столу. Ф. Колесса зазначав: «На стів стелять сіно і обрусом накривають, а під обрус кладуть залізну колодку, от, що сі замикає [...]. Як на світлий вечір устелять стів обрусом по сінні, то уже така руска [руська, тобто українська. – М. Р.] установа: господар або господині вітьгає з під обруса стебло, той ворожит: “Буду мати довгий вік, або буду мати короткий вік”» (Колесса, 1898, с. 91–92). Респонденти з Ходовичів ще досі практикують одну зі складових описаної традиції: «Під обрус ставили сіно. На чотирьох кутах ставили сіно. То я пам'ятаю, моя мама робила» (Матеріали інтерв'ю, 2019). Натомість про використання колодки сучасні етнографи не згадують. На основі порівняльних матеріалів з Покуття можемо припустити, що й у Ходовичах колодку на Святвечір клали, аби символічно забезпечити родину впродовж року від пересудів (Польові етнографічні матеріали, 2015).

Далі Ф. Колесса навів інформацію про ритуальні хліби та атрибути, які їх супроводжують – монети, часник: «На столі кладуть два хліби: єден сі називає Маланка, а другий Василь. Одже кладуть Маланку на Василь, під них кладуть сіме

коліпне на галагані [мідяна монета (тепер уже скасована), що мала в собі чотири кпейцарі], тей обведут їх вінцом з часнику; тогди вже не мож їх кивати» (Колесса, 1898, с. 91). Інформатори натомість розповідають: «На стіл ставиться два хліби, дві хлібини. Той хліб – Василь і Маланка. Василь все був знизу, Маланка – зверху. Або ставили два такі колачі. Під ці колачі ставлять пшеницю, сиплять зерна пшениці і обов'язково – гроші, щоб велися в хаті гроші. Гроші під хлібом. І тоді, наприклад, вже скінчилися свята, то ті гроші, ідеш до церкви, і там треба кинути в скарбничку. А навколо того хліба то обов'язково – часнок. То такі гарні головки мили, чистили і зберігали для того, а на Святвечір сплітали такий вінок. Такий вінок і навколо хліба. Та я і тепер собі такий вінок роблю. І дуже, кажуть, той вінок зберігається. Струпиється часнок, гниє, а той, що у вінку, – не. А тепер вже так нема ярого того часнику. То я вже два роки ставлю три головки такі файні у салатничок коло того хліба на стіл. Часнок обов'язковий. То є здоров'я. І сіль у сільничці, і часнок мають стояти. То той хліб на столі, той часнок лежить вже до Йордану» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

3. Ритуальне облаштування місця під столом і навколо нього. Важливою інформацією, яку навів Ф. Колесса, є відомості про те, що мешканці Ходовичів робили на Святий вечір сніп з вівсяних стебел, який називали «дідом». «Діда» ставили на покуті. Натомість під стіл клали сіно – «бабу»: «В куті ставити діда (сніп вівсяний), а підь стів бабу (вийзанку сіна)» (Колесса, 1898, с. 91). Сучасні респонденти з Ходовичів також зазначають, що святвечірній сніп з погляду предметної сфери – вівсяний, а з погляду номінації – «дід», хоча під впливом засобів масової інформації набула поширення й назва «дідух» («Сніп вівса приносили і ставили в кут. А тепер мають дідухи куплені. На той сніп казали “дід”» (Матеріали інтерв'ю, 2019)). Також сучасні мешканці розповідають про сіно, яке клали під стіл, але про його означення терміном «баба» не згадують: «На Святий вечір йде господар, заносить сіно до хати і кладе під стіл. І діти лізуть туда під стіл і квокають, щоби було курів багато. «Ваші кури, а наші яйця» кажуть». То сіно під столом «баба» не називали. В нас не було такого звичаю» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

Ф. Колесса також не оминув увагою використання на Святий вечір предметів із заліза: «На сьвітій вечір косу застрамійють коло полиці за лаву, коло прилавка, а леміш і чересло [залізні деталі плуга. – М. Р.] підь стів ставити» (Колесса, 1898, с. 91). Згідно з матеріалами дослідника, це робили з апотропеїчною метою – задля забезпечення від приходу небіжчиків: «аби мерці не прийшли, бо мертвий бойит сї заліза»

(Колесса, 1898, с. 91). Вочевидь, йшлося про мерців, які були для родини чужими, адже душі померлих членів роду сім'я пошановувала.

4. Кутя та обряди, пов'язані з обрядовою трапезою. Чи не найбільше інформації в контексті характеристики Святого вечора Ф. Колесса навів про головну обрядову страву – «кутю» або ж «пшеницю»: «Найстарша страва на сьвітій вечір є пшениці, що називають «кутьи». Як першу ложку куті беруть, то встають, аби пшениці не польигла, і їдуть на помазки, замикають очі, аби так горобці позаступало, аби пшениці не спивали. Потому сьидають і їдуть як все. Як уже попоїдуть, то господар бере трошки куті в ложку і кидає на стелю, аби так худобиці брикала. Господар або господині кидає, а діти долоні наставляють: кілька зеренечок котрому впаде, тільки штук товару дістане в спадщині. Не єдному ціла пушка впаде, а йинчому два зеренці маку: то уже сї жьилує: “Отто! иа мені лиш дві курки?”» (Колесса, 1898, с. 92).

Наголос на першому складі у назві «кутя» поширений і в сучасній говірці мешканців Ходовичів. До того ж головну святвечірню страву й надалі можуть називати «пшеницею». Польові записи В. Воловик та Р. Тарнавського містять й досить докладний опис приготування куті у родинному селі Ф. Колесси, особливості її споживання, використання в обрядах тощо: «Кутя обов'язково. В кутю давали пшеницю, але вона була особливо оброблена. Тепер оту готову купляєш. А колись її намочували і в ступі опихали, щоби з неї та лупина зверху, та лупинка злізла. Пшеницю зваримо. До куті даєм і горіхи, і мід, і той мак. Тепер вже хто тре в макітрі, а хто перемеле на м'ясорубці. То щораз то все інакше. Найперше дається кутя, по черзі даєм її. Найперше всі їдять, пробують кутю. На самий перед – кутя. Раніше кутю кидали [до стелі]. А тепер куди по моїй ліпніні кутю кидати? То задорого би було» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

Додамо, що під час польового виїзду до Ходовичів сучасні дослідники записали інформацію і про інші святвечірні страви, про які не згадував у своєму дослідженні Ф. Колесса. Так, сучасні інформатори розповідають: «На Вечеру дванадцять страв, на Святий вечір. Страва основна є кутя. Є борщ пісний. Є грибова юшка. Є вареники ружні: з капустою, з маком, з картоплею, з грибами. Найліпше любили ті, що гриби і трошки бульби, особлива підливка до тих. Ну ще голубці обов'язково. Голубці пісні роблять, роблять з сирі картоплі – з тертої бульби. Таке як на деруни, відцидити і дати там всього, приправи такої всілякої. То файні, смачні. Ну і з рису. Хто як. З пшона багато роблять голубці. Риба є. Рибу роблять і заливну, рибу роблять і фаршировану, рибу роблять всіляко

(тепер і такі нові рецепти є, що коропа наперед замариновують і так запікають). Стручень є, але він за страву не рахує. Стручень, то такий плетений хліб. То така плетенка. То така ромбом форма. І тоді то тісто плетеш косою вниз, а потім друга коса плетеш вверх. І воно тоді підкисає і так спечеться» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

Окремої згадки потребує й така інформація з праці Ф. Колесси: «Як вечеріють на святий вечір, то не треба класти ложку з рук цілу вечеру, то не будуть боліти крижі при жниві. І води таки не мож пити, бо потім буде дуже хотіти: в поли, дебуди» (Колесса, 1898, с. 92). Отже, маємо справу з обрядодіями під час святвечірньої трапези, здійснення яких було покликане забезпечити здоров'я присутніх на ній.

5. Ритуальна годівля худоби. Ще одним аспектом святвечірньої обрядовості, який порушив Ф. Колесса, є обов'язкова годівля худоби перед святвечірньою трапезою, та як вияв міфологічного світогляду віра в те, що на Святий вечір худоба може розмовляти. Народознавець навів такий опис цього обрядового аспекту: «У нас святий вечір, як уже заставит на столі вечеру, то кождий господар дає і худобі їсти, аби і тварина їла, як люди вечеріють [...]. Як дасть господар їсти, то худоба говорить, а як би не дав, то плаче. А єден господар не вийрив. «Ану, каже, я не дам їсти, стрібую, що то буде». Сам пішов до хліва, льиг в жолуб, тей слухає. А єден вів каже до другого: «Повеземо ми завтра нашого господаря до гробу». Тей так сі стало: той господар як лежбив, так і застиг тамой у ясьліх»» (Колесса, 1898, с. 92). У цитаті зафіксований, зокрема, натяк на те, що покійника, за давньою українською традицією, на кладовище обов'язково везли на санях, запряжених волами (Вовк, 1928).

На відміну від респондентів Ф. Колесси, сучасні інформатори з Ходовичів ритуальну годівлю худоби пов'язують не зі Святим вечором 6 січня, а з надвечір'ям Водохреща 18 січня: «На Другий Святий вечір то вже водицю приносят. То вже господар іде кропе в хаті всьо, навколо хати, аби ніяка нечиста сила [не нашкодила]. Навколо стайні кропе свяченою водою. Ну і всі перед вечерею п'ють свячену воду на Другий Святий вечір. І ще одне. Як іде кропити на Святий вечір господар, то він має пончики, кутю, всьо, що ми маєм, то дає худобі» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

Крім того, респонденти вказали на звичай пекти на Другий Святий вечір спеціальні хлібні вироби – «закусуваники»: «То на Другий Святий вечір, як кропили, з вісімнадцятого на дев'ятнадцяте, була традиція, як мама була, то я ще пекла такі, казали «закусуваники». Такі маленькі, вони такі закручувані. Дріжджове тісто, солодке, маком присипане. Таке удвоє

чи так закрутити одно поза друге, як жгутик. І, наприклад, моя мама йшла наперед, чоловік мій за мамою, ми всі йшли ту худобу кропити, і ще й худобі щось давали поїсти. І ми все мали закусуваники. Я все мала в такій вазі. Спекла багато тих закусуваників. І ми ті закусуваники всі їли, ідучи туди кропити навколо стайні, все і по подвіру. Казали, що треба обов'язково їсти ті закусуваники. А тепер ніхто закусуваники ті не пече. То дріжджове тісто таке легоньке, файне тісто, присипане маком, солодке. То дуже таке смачне – закусуваники» (Матеріали інтерв'ю, 2019). Можливо, що першій ця випічка також призначалася для худоби.

6. Поминальні мотиви святвечірньої обрядовості. Не оминув Ф. Колесса увагою й пошанування на Святий вечір душ померлих родичів, зазначивши: «На ніч усі ложки за діда страмйіють, лише єдну лишйіють в середині в пшеници, аби сі небішки поживили. І кличут через вікно: «Ходіт усі світі до нас вечеріті!»» (Колесса, 1898, с. 92). Звичаї, про які йдеться у наведеній цитаті, згадують і сучасні мешканці Ходовичів. Проте ритуальну трапезу для душ померлих вони хронологічно пов'язують з Другим Святим вечором 18 січня: ««Діда» до хати приносили. Той сніп був перев'язаний перевеслом і ложку пхали [...] На перший Святий вечір знаю, в нас казали, обов'язково, як вже з стола прибираєш, як повечеряли, кутю залишити. А на Другий Святий вечір казали, що треба обов'язково було в одну мисочку окремо кожної страви по ложці. Хрестили ту страву і ложку в оту тарілочку, в ту мисочку [встромляли]. Бо казали, що вночі приходят мертві на вечеру. На Другий Святий вечір – то всі страви по ложці кидали в мисочку, а потім – горобцям. Горобці їли. А де було [діти]? Так поклали в саду там. Могли висипати і корові. Хто має корову, корові міг висипти. Але ні псові, ні свині не можна сипати оті страви, що мертвим. Кажут, що великий гріх. Псові Боже борони свячене. Свяченого псові не можна давати нічо. Основне – горобці святкували» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

Наголосимо, що у своїй етнологічній статті «Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості» Ф. Колесса зауважував, що обряди Святого вечора і Щедрого вечора набувають подекуди поминального характеру. Як приклад, учений наводив звичай здувати місце перед тим як сісти – «щоб не привалити котроїсь душечки»; вірування населення Стрийщини, за з яким поява на Святий вечір у хаті мухи, а також тремтіння вогню від свічки свідчать про прихід душі на вечерю; обов'язкові згадки під час трапези про покійників та голосіння за

нещодавно померлими членами родини. Цей звичай Ф. Колесса проілюстрував відповідним фольклорним текстом, що походив з Покуття (Колесса, 2001, с. 37).

7. Подальше використання предметної сфери святвечірніх звичаїв та обрядів. Важливим є подальше використання атрибутів Святого вечора, позаяк воно поєднує усі різдвяно-водохресні свята в один цілісний обрядовий комплекс. У своїй праці Ф. Колесса навів інформацію лише про використання обрядових хлібів «Василя» та «Маланку»: «З Васильи цілушку скроят, зашущьит, тей як ідут перший раз сіяти, берут з собов. Васильи такі дают товарови на новий рік. А Маланку сами їдыт. Перідь новим роком є такий день, що називають «Маланія»; то не є сьвітито, лише так собі люди називають; одже в той день перут шматє, нібито, аби була Маланка біла. І той хто шматє прав, той насамперед Маланку кушіє; іде зо стола – «Ану, ходи сюда Маланко!» тей крає, їсть, а за ним вже і другі» (Колесса, 1898, с. 91). Інформація, почерпнута у сучасних етнофорів села Ходовичі, дає змогу доповнити інформацію про ці обрядові хлібини, а також атрибути, які їх супроводжували, – часник, гроші, зерна пшениці: «То на Василя, чотирнадцятого січня, берут і знімають Маланку з того Василя. Кажут, що Маланка танцювала навколо Василя. І так хліб один кладут, так як паде. Маланка як розтанцювалася, то злізла з Василя і тако збоку стояла, краєм до Василя. [...] Вже на Йордан наш священник іде по дворах, по хатах з водицею. [...] На нашу вулицю він все приходе вже на другий день – на свято Івана Хрестителя [20 січня. – М. Р.]. Як покропе, тоді вже можна той хліб брати з стола. Хочесі вже той часнок спрятати, то сіно, вже то всьо після Івана Хрестителя. Часнок так стояв, поки священник не покропив. Маланку і Василя – з стола, гроші – окремо, пшеницю – висипали, ту, що під хлібом. То ще на Новий рік хлопчики ходят засівати пшеницею. А не раз у мене коло порога сходило повно тої пшениці навесні, тої, що з-під хліба. Василя і Маланку давали курам і худобі. То вже сухе, зачерствіле. То вже засох той хліб, він навіть знизу так потріскає» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

З розповідей сучасників можемо почерпнути відомості про подальше використання снопа-«діда» та сіна-«баби»: «То вже на Івана, по Івані рух був з тим сіном: забирали, виносили, вже в хаті наводили порядок. Бо то вже всі свята закінчились. Сніп забирали і палили разом з тим сіном, що стояло під столом. То не мож було ні стелити під худобу, нічо. Спалювали і дерева обв'язували тим всім. То сіно по-правильному треба тако поскручувати і обв'язати кожне дерево. Таке зробити перевесло і обв'язати

кожне дерево, щоби родило і щоби не померзло» (Матеріали інтерв'ю, 2019).

Окремих аспектів зимової календарно-побутової обрядовості Ф. Колесса торкнувся у таких розділах свого дослідження, як «Народня мітологія» та «Народня метеорологія». Так, висвітлюючи такого демонологічного персонажа, як «блуд», народознавець вказав: «Сли вже кого такий припадок трафит, то як си нагадає, в котрий день різдво було, вийде на добру дорогу» (Колесса, 1898, с. 94). А під час характеристики народних прикмет навів і таку: «Як жнут, тей гніздо в збіжу надібають меже колосьом, то кажут, що виликий сніг буде в зимі» (Колесса, 1898, с. 78, 94).

Висновки.

Праця Філарета Колесси «Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту» є унікальним етнографічним джерелом для дослідження традиційних календарно-побутових звичаїв та обрядів українців. Матеріали праці відбивають реалії першої половини – останньої третини XIX ст., а з погляду історичної значущості дозволяють розкрити питання повсякдення, зокрема святкового дозвілля, та ментальності місцевих мешканців. У контексті порівняння матеріалів з характеризованої праці та сучасних польових етнографічних записів з Ходовичів, можна простежити сталі елементи і трансформації у народній культурі та світогляді населення цього села впродовж XX ст.

Відомості з праці Ф. Колесси присвячені зимовій календарно-побутовій обрядовості, стосуються лише одного свята – Святого вечора (6 січня). Наявний матеріал можна систематизувати у декілька тематичних груп: 1. Номінація свят; 2. Підготовка святвечірнього столу; 3. Ритуальне облаштування місця під столом і навколо нього; 4. Кутя та обряди, пов'язані з обрядовою трапезою; 5. Ритуальна годівля худоби; 6. Поминальні мотиви святвечірньої обрядовості; 7. Подальше використання предметної сфери святвечірніх звичаїв та обрядів. Характеризуючи святвечірні звичаї та обряди, Ф. Колесса принагідно згадує такі свята, як Маланія (13 січня) та Новий рік (14 січня).

Записи Ф. Колесси, опубліковані у «Людових віруваннях на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського повіту», дозволяють проаналізувати святвечірні звичаї та обряди з погляду їх мотивів (переважають господарські та поминальні) і чотирьох сфер: 1) предметної – кутя, хлібні вироби, вівсяний сніп, сіно, залізні предмети, часник, монети тощо; 2) акціональної – у тому числі ворожіння; 3) вербальної – словесний супровід обрядових дій; народні назви на означення різноманітних культурних реалій, наприклад: сніп – «дід», сіно – «баба»,

обрядові хліби – «Маланка» і «Василь» та ін.; інших членів родини у тих чи інших звичаях та 4) персонажної – роль господаря, господині чи обрядах.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Абсолюторії, 1870-ті – 1890-ті роки. Державний архів Львівської області. Ф. 26 (Львівський університет). Оп. 15. Спр. 717. 610 арк.
- Вовк Хв. Сані у похоронному ритуалі на Україні. Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1928. С. 333–354.
- Глушко М. «Етнографічному збірнику» – 125 років: з історії задуму та початку видання. Народна творчість та етнологія. 2020. № 5/6. С. 5–19. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.05.005>.
- Грица С. Листи Миколи Колесси з приводу видання спадщини його батька – Філарета Колесси. Народна творчість та етнологія. 2011. № 1. С. 118–125.
- Козлов М. В. Етнографічно-фольклористична діяльність Філарета Колесси: історіографія. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2011. 18 с.
- Колесса Ф. Історія української етнографії / передм. Ганни Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2005. 368 с.
- Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю, в с. Ходовичах стрийського пов[іта]. Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. V. С. 76–98.
- Колесса Ф. Обнова української етнографії й фольклористики на Західних областях УРСР. Листування Ф. Колесси й М. Азадовського / упоряд. Ірина Коваль-Фучило. Київ: Логос, 2011. 239 с.
- Колесса Ф. Огляд українсько-руської народної поезії. Львів: Т-во «Просвіта», НТШ у Львові, 1905. 188 с.
- Колесса Ф. Українська усна словесність. I. Загальний огляд (із портретами українських етнографів та народних співців). II. Вибір творів із поясненнями та нотами. Львів: Б. в., 1938. 643 с.
- Матеріали інтерв'ю Вероніки Воловик та Романа Тарнавського, записаного у с. Ходовичах Стрийського району Львівської області 6 липня 2019 р. від Михайлович Оксани Степанівни (1940 р. н.) та Форостини Анни Дмитрівни (1939 р. н.).
- Особова справа Колесси Філарета Михайловича, 1944–1947. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. Р-119 (Львівський державний університет імені Івана Франка). Оп. 1 о/с. Спр. 728. 36 арк.
- Польові етнографічні матеріали до теми «Традиційна зимова календарно-побутова обрядовість українців», зафіксовані студентом другого курсу Романівим Михайлом Григоровичем у Городенківському районі Івано-Франківської обл. 02–14.07.2015 р. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. Ф. Р-119 (Львівський державний університет імені Івана Франка). Оп. 17. Спр. 561-Е. 101 арк.
- Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX – XX століття (з нагоди 130-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси та 100-річчя від дня народження академіка Миколи Колесси) / упоряд. Ірина Довгалюк, Андрій Вовчак. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 476 с.
- Родина Колессів – спадкоємність науково-мистецької традиції (з нагоди 140-річчя від дня народження академіка Філарета Колесси) / упоряд. Ірина Довгалюк, Андрій Вовчак. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 728 с.
- Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. V. С. 160–218.

REFERENCES

- Absolutoriji, 1870-ti – 1890-ti roky [Absolutoriums, 1870s - 1890s]. (1890). Derzhavnyj arkhiv Ljvivskoj oblasti. F. 26 (Ljvivskoj universytet). Op. 15. Spr. 717.
- Dovghaljuk, I., & Vovchak A. (ed.) (2005). Rodyna Kolessiv u dukhovnomu ta kulturnomu zhytti Ukrajiny kincja XIX – XX stolittja (z naghody 130-richchja vid dnja narodzhennja akademika Filareta Kolessy ta 100-richchja vid dnja narodzhennja akademika Mykoly Kolessy) [The Kolessa Family in the Spiritual and Cultural Life of Ukraine at the End of the XIX - XX Centuries (on the Occasion of the 130th Anniversary of the Birth of Academician Filaret Kolessa and the 100th Anniversary of the Birth of Academician Mykola Kolessa)]. Ljviv: LNU imeni Ivana Franka.
- Dovghaljuk, I., & Vovchak A. (ed.) (2013). Rodyna Kolessiv – spadkojemnistj nauko-mystec'koho tradyciji (z naghody 140-richchja vid dnja narodzhennja akademika Filareta Kolessy) [The Kolessa family - a succession of scientific and artistic tradition (on the occasion of the 140th anniversary of the birth of Academician Filaret Kolessa)]. Ljviv: LNU imeni Ivana Franka.
- Franko, I. (1898). Ljudovi viruvanja na Pidghirju [People's Beliefs in the Foothills]. Etnografichnyj zbirnyk, 5, 160–218.
- Hhlushko, M. (2020). «Etnografichnomu zbirnyku» – 125 rokiv: z istoriji zadumu ta pochatku vydannja [«Ethnographic Collection» - 125 Years: from the History of the Idea and the Beginning of the Publication]. Narodna tvorchistj ta etnologhija, 5/6, 5–19. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.05.005>.
- Hhryca, S. (2011). Lysty Mykoly Kolessy z pryvodu vydannja spadshhyny jogho batjka – Filareta Kolessy [Letters of Mykola Kolessa on the Publication of the Legacy of His Father – Filaret Kolessa]. Narodna tvorchistj ta etnologhija, 1, 118–125.
- Kolessa, F. (1898). Ljudovi viruvanja na Pidghirju, v s. Khodovychakh stryjskogho pov[ita] [People's Beliefs in the

- Foothills, in the Village Khodovychi, Stryi District]. *Etnografichnyy zbirnyk*, 5, 76–98.
- Kolessa, F. (1905). *Oghljad ukrajinsko-ruskoji narodnoji poezyji* [Review of Ukrainian-Russian Folk Poetry]. Ljviv: T-vo «Prosvita», NTSh u Ljvovi.
- Kolessa, F. (1938). *Ukrajinsjka usna slovesnistj. I. Zaghalnyj oghljad (iz portretamy ukrajinsjkykh etnografiv ta narodnykh spivciv). II. Vybir tvoriv iz pojasnennjamy ta notamy* [Ukrainian Oral Literature. I. General Review (with Portraits of Ukrainian Ethnographers and Folk Singers). II. Selection of Works with Explanations and Notes]. Ljviv: B. v.
- Kolessa, F. (2005). *Istoriya ukrajinsjkoji etnografiji* [History of Ukrainian Ethnography], peredm. Ghanny Skrypyk. Kyjiv: IMFE im. M. T. Rylsjkogho NAN Ukrajiny.
- Kolessa, F. (2011). *Obnova ukrajinsjkoji etnografiji j foljklorystyky na Zakhidnykh oblastjakh URSR* [Renewal of Ukrainian Ethnography and Folklore in the Western Regions of the USSR]. Lystuvannja F. Kolessy j M. Azadovsjkogho / uporjad. Iryna Kovalj-Fuchylo. Kyjiv: Loghos.
- Kozlov, M. (2011). *Etnografichno-foljklorystychna dijalnistj Filareta Kolessy: istoriografija* [Ethnographic and Folkloristic Activity of Filaret Kolessa: Historiography]. Avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyjivskij nacionalnij universytet imeni Tarasa Shevchenka.
- Materialy interv'ju Veroniky Volovyk ta Romana Tarnavsjkoho, zapysanoho u s. Khodovychakh Stryjsjkojho rajonu Ljvysjkoji oblasti 6 lypnja 2019 r. vid Mykhajlevych Oksany Ctepanivny (1940 r. n.) ta Forostyny Anny Dmytrivny (1939 r. n.) [Materials of the Interview of Veronika Volovyk and Roman Tarnavsky, Recorded in the Village of Khodovychi, Stryi District, Lviv Region, July 6, 2019 from Oksana Stepanovna Mykhailevych (b. 1940) and Anna Dmytrivna Forostyna (b. 1939)]. (2019).
- Osobova sprava Kolessy Filareta Mykhajlovycha, 1944–1947 [Personal File of Kolessa Filaret Mikhailovich, 1944–1947]. (1947). *Arkhiv Ljvysjkojho nacionaljnogho universytetu imeni Ivana Franka. F. R-119 (Ljvysjkyj derzhavnyj universytet imeni Ivana Franka). Op. 1 o/s. Spr. 728.*
- Poljovi etnografichni materialy do temy «Tradycijna zymova kalendarno-pobutova obrjadovistj ukrajinciv», zafiksovani studentom drughogho kursu Romanivym Mykhajlom Ghryghorovychem u Ghorodenkivsjkomu rajoni Ivano-Frankivskoji obl. 02–14.07.2015 r. [Field Ethnographic Materials on the Topic "Traditional Winter Calendar and Household Rituals of Ukrainians", Recorded by a Second-year Student Romaniv Mykhailo Hryhorovych in Horodenka District of Ivano-Frankivsk Region. 02–14.07.2015]. (2015). *Arkhiv Ljvysjkojho nacionaljnogho universytetu imeni Ivana Franka. F. R-119 (Ljvysjkyj derzhavnyj universytet imeni Ivana Franka). Op. 17. Spr. 561-E.*
- Vovk, Khv. (1928). *Sani u pokhoronnomu rytuali na Ukraini* [Sleigh in a Funeral Ritual in Ukraine]. In: Prof. Khvedir Vovk, *Studiji z ukrajinsjkoji etnografiji ta antropologhiji* [Prof. Khvedir Vovk. Studies in Ukrainian Ethnography and Anthropology]. Praha: Ukrajinsjkyj ghromadsjkyj vydavnychyj fond, 333–354.

Romaniv Mykhailo

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-0898-4350>, romaniv0210@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 02.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Olha Birova*Kharkiv State Academy of Culture (Kharkiv, Ukraine)*

Public Activity and Scientific Heritage of M. F. Sumtsov

The article describes the scientific and public activity of Mykola Fedorovich Sumtsov, a graduate of Kharkiv University, historian, ethnographer, active public figure and founder of the Kharkiv Historical Museum.

The purpose of this article is to study the scientific and public activity of the scientist and the characteristic of its position in the discussion issues of the history of Slobozhanshchyna.

In the research methodology, general scientific and special-historical methods were used. General scientific methods include: analysis, synthesis, induction, deduction. From historical methods were used: descriptive, personalization, historical and comparative.

Scientific novelty. The conclusions of the scientist about the ethnographic features of the region were analyzed, which concerned such spheres of life as: architecture, interior of home, clothing, holidays, trade, religion, beliefs, etc. The characteristic of the figure of Mykola Fedorovich Sumtsov contemporaries is given. The sources that were created by M. F. Sumtsov are characterized. The importance of works by G. F. Kvitka in researches of scientists are highlighted. The role of M. F. Sumtsov in the creation of the Kharkiv Historical Museum is definition. Its museum activity, which consisted in the author's creation of an exposition of the museum, replenishment of a museum collection, work with labeling and active development of the museum communication program.

Conclusion. Each Sumtsov's study has a wide range of sources and historiographical analysis. The result of the active public activity of Sumtsov was the opening in Kharkov Museum, which today has a scientist's name.

The contribution of M. F. Sumtsov in the study of the figure of Taras Grigorovich Shevchenko and its connection with the Sloboda region is analyzed. The study of M. F. Sumtsov, commemoration of the memory of the writer in Kharkiv and Ukraine was noted.

Keywords: *Mykola Fedorovich Sumtsov, history and ethnography of Slobozhanshchyna, Kharkiv Museum*

Ольга Біррова*Харківська державна академія культури (Харків, Україна)*

Громадська діяльність та наукова спадщина М. Ф. Сумцова

В статті характеризується наукова та громадська діяльність Миколи Федоровича Сумцова, випускника Харківського університету, історика, етнографа, активного громадського діяча та засновника Харківського історичного музею.

Метою даної статті є дослідження наукової та громадської діяльності вченого та характеристика його позиції в дискусійних питаннях з історії Слобожанщини.

В методології дослідження були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи. До загальнонаукових методів слід віднести: аналізу, синтезу, індукції, дедукції. З історичних методів були використані: описовий, персоналізації, історико-порівняльний.

Наукова новизна. Проаналізовано висновки вченого про етнографічні особливості регіону, які стосувалися таких сфер життя, як: архітектура, інтер'єр оселі, одяг, свята, торгівля, релігія, вірування тощо. Охарактеризовано джерела, які були створені М. Ф. Сумцовим. Виділено значення робіт Г. Ф. Квітки в дослідженнях науковця. Відзначена роль М. Ф. Сумцова в створенні Харківського історичного музею. Охарактеризовано його музеєзнавчу діяльність, яка полягала в авторському створенні експозиції музею, поповненні музейної колекції, робота з етикетажом та активна розробка комунікаційної програми музею.

Висновок. Кожне дослідження Сумцова має широке коло джерел та історіографічний аналіз, залучає велику кількість вітчизняних та закордонних робіт. Результатом активної громадської діяльності Сумцова стало відкриття у Харкові музею, який сьогодні носить ім'я вченого. Дослідник самостійно створював експозицію в музейних залах та підготовлював етикетаж для предметів показу.

Проаналізовано внесок М. Ф. Сумцова в дослідження постаті Тараса Григоровича Шевченка та його зв'язків із Слобідським регіоном. Відзначено дослідження питання М. Ф. Сумцовим, вшанування пам'яті письменника в Харкові та Україні.

Ключові слова: *Микола Федорович Сумцов, історія та етнографія Слобожанщини, Харківський музей*

Постановка проблеми.

В сучасній історичній науці збільшується популярність краєзнавчої тематики. Історія Слобідського регіону має багато дискусійних аспектів: заселення регіону, етнографічний склад мешканців тощо. Саме ці питання та багато інших досліджував ще наприкінці XIX – початку XX ст. видатний вчений, історик, етнограф, громадський діяч – М. Ф. Сумцов. Автор мав чітку позицію, щодо спірних питань з історії Слобожанщини. Чимало аспектів культури регіону було досліджено вченим, неоціненний джерельний матеріал, власні спогади – дають можливість детально вивчити особливості культури Слобідської України.

Наукова спадщина етнографа є невичерпаним джерелом для вивчення фольклору регіону. Більшість матеріалів збиралися автором самостійно в результаті чисельних етнографічних експедицій в повітах Харківської губернії.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Для вивчення постаті Сумцова та його наукового внеску були використані джерела, створені самим дослідником: мемуари, матеріали етнографічних експедицій (Сумцов, 1905; Сумцов, 1901; Сумцов, 1918). Цінними є праці сучасників, присвячені оцінці діяльності Миколи Федоровича Сумцова (Редин, 1906; Данковська, 1924).

Сумцова як народознавця характеризують наступні роботи (Шудря, 2008; Шаповал, 2011). Одна із монографій сучасної дослідниці (Мандебура, 2011) характеризує діяльність та наукову спадщину Сумцова, як неоціненний вклад в розвиток досліджень з соціокультурної ідентичності.

Метою даної статті є дослідження наукової та громадської діяльності вченого та характеристика його позиції в дискусійних питаннях з історії Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу.

Історія та етнографія Слобідської України – це синтез культур багатьох народів, які переселялися на нові землі. Особливості характерні для історії, архітектури, мистецтва, побуту, фольклору, мови, менталітету. Саме ці аспекти історії та культури Слобожанщини досліджував вчений. Микола Федорович є автором понад 800 наукових праць. Сумцов мав історичну освіту, навчався в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті, був головою Історико-філологічного товариства при університеті. Був куратором Пушкінського училища, фундатор його музею та бібліотеки (Шудря, 2008, с. 13).

Збереглися спогади про вченого сучасників: «...професор М. Ф. Сумцов – один з найпопулярніших професорів нашого

університету і разом з тим один з найвидатніших суспільних діячів» (Редин, 1906, с. 2).

«...Ваші наукові праці охоплювали широку галузь культурної творчості людини від слова до витвора мистецтва, від початкових культурних форм до людського генія» (Редин, 1906, с. 8).

Сумцов був одним із перших бібліографів етнографічної науки в Україні (Березюк, 2017, с. 40).

Літописною роботою автора є книга «Слобожани: історико-етнографічна розвідка» (Сумцов, 1918), яку він присвятив пам'яті своєї матері.

Передмова книги починається із засудження політики імперського уряду щодо утисків місцевої культури в навчанні та діловодстві. І ця красномовна позиція автора простежується в багатьох його дослідженнях. На відміну від інших науковців, які писали про те, що Слобожанщина суто імперський регіон, Сумцов доводив, що це український регіон, в якому більшість мешканців – переселенці із Західної та Наддніпрянської України (Бірюва, 2019, с. 25).

Щодо заселення території, Микола Федорович погоджується з версією, яка пов'язана з Берестейською битвою, що саме ця подія поклала початок масовим переселенням в Слобідський регіон. Надає автор і свою дату заснування міста Харкова – 1650 р. (Сумцов, 2018, с. 15). Ця дата на чотири роки раніше ніж офіційно прийнята – 1654 р. І на шість років раніше ніж дата, про яку пише Д. І. Багалій, що Харківська фортеця будувалася протягом 1656 – 1658 рр. (Багалій, 1991, с. 31).

В роботі Сумцов спирається на попередні дослідження Квітки, Філарета, Багалія, Костомарова та інших. Як зазначають сучасні науковці: притягальна сила Сумцова полягає в залученні максимальної кількості джерельного матеріалу (Шаповал, 2011, с. 191). Праці Сумцова мають комплексний характер (Щербіна, 2011, с. 87).

Книга «Слобожани: історико-етнографічна розвідка» також містить аналіз соціального складу населення, дослідник виділяє три головні стани населення Слобідського регіону: селянство, панство та священників (Сумцов, 1918, с. 26). Характеризуючи слобідське дворянство, Сумцов наводить негативну оцінку з робіт Квітки, оскільки автор не заперечує думки письменника, цілком можна припустити, що Сумцов повністю підтримує точку зору Квітки.

Цікавим є огляд релігійного життя регіону. Вчений відмічає, що в Слобожанщині релігійні секти були малочисельними, але при цьому виділяє навіть секту місцевого походження – підгорновці, яка виникла в Богодухівському повіті (Сумцов, 1918, с. 28).

Говорячи про історичних постатей Сумцов згадує про І. Сірка як мешканця селища Мерефа. Іван Сірко згадується ще в одній роботі автора «Слобідсько-українські історичні пісні» (Сумцов, 1918). Микола Федорович дає комплексну оцінку діяльності кошового, посилаючись на роботи багатьох вітчизняних істориків.

В книзі «Слобожани – історико-етнографічна розвідка» окремий розділ присвячений хліборобству, це не випадково, оскільки докторська дисертація Миколи Федоровича мала назву «Хліб в обрядах і піснях» (Сумцов, 1885).

Дослідник описує голод через неврожайні роки в ХІХ ст. в Харківській губернії та зазначає, що на 1907 р. зерно з України складало 23% від загальноімперського врожаю (Сумцов, 2018, с. 52). І більшість з цього приходилося на чорноземні губернії. Через збільшення орної землі та ріст населення, вирубулися ліси, орали степи, зникло тваринництво, через нестачу пасовищ. Автор засуджує перетворення Харківської губернії та України на аграрний придаток. Цікавим також є опис слобідських ярмарок та місцевих промислів.

Самобутнім є розділ книги «Від колиски до могили, будні й свята» в якому Микола Федорович характеризує звичаї місцевих мешканців. Сумцов підкреслює суворе дотримання церковних заборон та пісних днів, що говорить про релігійність населення. Дослідник описує чимало забобонів, причому деякі справи подавалися до суду – що говорить про релігійно-міфічний світогляд тогочасних мешканців регіону.

Розповідає про автентичні мотиви слобідських писанок. Вченому належить першість у вивченні українських писанок (Шудря, 2008, с. 14).

Характеризуючи селянські оселі, автор підкреслює, що на відміну від західних районів в Слобожанщині не існувало курного опалення хат. Опис слобожанської оселі доповнюють фотографії.

Щодо одягу, автор говорить про його подібність до інших українських регіонів. Особливим було лише поширення білого кольору (Сумцов, 1918, с. 137). В дослідженні одягу та їжі знов використовуються твори Г. Ф. Квітки.

Сумцов характеризує видатних діячів Слобожанщини, науковий розвиток регіону, театральне життя, мистецтво.

Отже, книга «Слобожани – історико-етнографічна розвідка» є енциклопедією етнографії, історії та культури Слобідського регіону.

Ще однією роботою вченого є книга «Очерки народного быта» (Сумцов, 1901), яка була

написана в результаті етнографічної експедиції до Охтирського повіту Харківської губернії влітку 1901 р. Сумцов говорить про чисельні кургани, протягом шляху до Охтирки. Частина з них починає досліджуватися та розкопуватися лише в наші дні. Відзначає велику кількість церков та Покровський собор – перлина Охтирщини. Архітектором собору був Бартоломео Растреллі. Це єдина споруда архітектора в Слобожанщині.

«Сучасна малоросійська етнографія» (Сумцов, 1893) – робота Сумцова, видана за допомогою видавництва журналу Київська старовина у 1893 р. Дослідження аналізує етнографічні праці Потебні, Іванова, Новицького та інших. Микола Федорович також вивчав діячів російської та європейської культур.

Одна з його робіт присвячена гімназійним спогадам. Сумцов навчався у другій харківській гімназії. Автор згадує, що закінчив гімназію із срібною медаллю. Сумцов характеризує гімназійних вчителів. Відмічає нестачу якісних підручників та наочного матеріалу (Сумцов, 1905, с. 4). Розповідає про особливості життя в гімназії та гімназійні правила.

Микола Федорович є фундатором Харківського історичного музею, який сьогодні носить його ім'я. Музей був заснований в 1920 р. та спроектований за баченням вченого, складався з трьох відділів: історичного, художнього та етнографічного (Данковська, 1924, с. 23). Сумцов мав ініціативу видавати при музеї «Вісник музею Слобідської України». Самотужки Микола Федорович поповнював музейну колекцію, зібрав та приніс до музею колекцію стародавніх палітурок. Сам займався експодизайном та створенням музейного етикетажу. Влаштував при музеї лекції та етнографічні курси. Піклувався про організацію «Товариства друзів музею Слобідської України».

У Сумцова була ідея створити в музеї окремий відділ для вшанування пам'яті Кобзаря. Понад три десятка робіт Миколи Федоровича присвячені Шевченку. Одна з них – «Харків і Шевченко» (Сумцов, 1911). В ній вчений аналізує ставлення до творчості Тараса Григоровича в різних частинах України. Чи був Шевченко в Харкові, і чи пов'язувало його щось з Слобідським регіоном? Сумцов говорить про те, що Шевченко не був особисто в Харкові, але відвідував Лебединський повіт Харківської губернії в 1859 р.

Сумцов аналізує відношення Шевченка до слобідських діячів літератури, а саме, відмічає працю Шевченка про Квітку. Микола Федорович зазначає, що в Харкові високо цінували творчість Шевченка і вже в першу річницю його смерті в 1862 р. серед студентів Харківського університету було вирішено щорічно святкувати

пам'ять народного митця. Микола Федорович був обраний почесним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Березюк, 2017, с. 40).

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Внесок Микола Федорович Сумцова в розвиток наукового дослідження Слобожанщини має вагоме значення для сучасних історичної та етнографічної наук. Вчений мав чітку позицію, щодо спірних питань з історії Слобожанщини: масовезаселення Слобідської України розпочалося після Берестейської битви, вихідцями із Західних та Наддніпрянських регіонів. Засуджує імперську політику щодо утисків української культури. Слід відзначити про важливе значення робіт Г. Ф. Квітки, які М. Ф. Сумцов активно використовує в своїх роботах як джерельний матеріал. Автор часто говорить про власні висновки цитатами із робіт Г. Ф. Квітки.

Одна з його ґрунтовних робіт «Слобожани: історико-етнографічна розвідка» є невичерпаним джерелом у вивченні Слобідського регіону. В роботі зазначено час заселення Слобідської України, автор вказує також власну дату заснування міста Харкова. Залучена чимала кількість джерел – роботи Квітки, Костомарова, Філарета (Гумільовського), Багалія. Аналізується

соціальний склад населення та питання походження слобідського дворянського прошарку. Вказана робота є цінною у вивченні етноменталітету Слобідського регіону. Аналізуються складові релігійного життя. Досліджується хліборобство і питання пов'язані із сільським господарством: значення хлібу в культурі Слобожанщини, голод та неврожайні роки. Характеризується побут, релігійні та родинні обряди та свята, одяг, ярмарки, тощо. Перелічені вище аспекти говорять про унікальність даної роботи для історико-культурного вивчення регіону.

Кожне дослідження Сумцова має широке коло джерел та історіографічний аналіз. Вивчення етнографічних звітів вченого є цінним джерелом, яке дає можливість дослідити окремі повіті Харківської губернії. Результатом активної громадської діяльності Сумцова стало відкриття у Харкові музею. Дослідник власноруч здійснював роботи по експодизайну, виставковій діяльності, етикетажу, піклувався про комунікаційну роботу музею з відвідувачами.

Дослідження наукової та громадської діяльності Миколи Федоровича Сумцова є важливим джерелом у вивченні історії та культури Слобідського регіону і потребує подальшого всебічного вивчення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. 256 с.
- Березюк Н. Микола Федорович Сумцов – перший бібліограф етнографічної науки в Україні. Вісник книжкової палати. 2017. № 2. С. 40–44.
- Бірюва О. Ю. Національний склад населення Слобідського регіону в XVII – XIX ст. Гілея: науковий вісник, 2019. № 150(11). С. 24–27.
- Данковська Р. Академік М. Сумцов, яко діяч музею Слобідської України. Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії України. 1924. С. 23–26.
- Мандебура О. Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності. Київ: ІПіЕНД. 2011. 276 с.
- Редин Е. К. Профессор Н. Ф. Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. Харьков: Печатное дело, 1906. 32 с.
- Сумцов Н. Ф. (1905) Из гимназических воспоминаний. Отдельные оттиски из Русская школа, № 1, С. 1–11.
- Сумцов М. Ф. Слобожани – історико-етнографічна розвідка. Харків: Союз, 1918. 238 с.
- Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. Харьков: Печатное дело, 190, 157 с.
- Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. Киев: Типография Корчак-Новицкого, 1893. 169 с.
- Сумцов М. Ф. Слобідсько-українські історичні пісні. Черкаси: Сіяч, 1918. 21 с.
- Сумцов Н. Ф. Харків і Шевченко. Харьков: Печатное дело, 1911. 9 с.
- Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков: Тип. Рябушинского, 1885, 140 с.
- Шаповал Л. Микола Сумцов та його народознавчі студії. Краєзнавство, 2011, №2, С. 191–197.
- Шудря Є. Дослідники народного мистецтва. Київ: Вісник Ант, 2008. 116 с.
- Щербіна І. Бібліографічні раритети Миколи Федоровича Сумцова знову побачили світ. Народна творчість та етнографія, 2011, № 1, 87–89.

REFERENCES

- Bahaliy, D. I. (1991). Istoriya Slobidskoyi Ukrayiny [The history of Slobodskoy Ukraine]. Kharkiv: Osнова. [in Ukrainian].
- Berezyuk, N. (2017). Mykola Fedorovych Sumtsov – pershyy bibliohraf etnohrafichnoyi nauky v Ukrayini [Mykola Fedorovych Sumtsov – first bibliographer of ethnographer of Ethnographic science of Ukraine]. Visnyk knyzhkovoyi palaty, 2, 40–44. [in Ukrainian].
- Birova, O. Yu. (2019). Natsionalnyy sklad naseleynnya Slobidskoho rehionu v XVII – XIX st. [National population of the Slobodsky region in XVII – XIXth centuries]. Hileya: naukovyy visnyk, 150(11), 24–27. [in Ukrainian].

- Dankovska, R. (1924). Akademik M. Sumtsov, yako diyach muzeyu Slobidskoyi Ukrayiny [Academician M. Sumtsov as personality of the museum of Slobidskoyi Ukraine]. *Naukovyy zbirnyk Kharkivskoyi naukovo-doslidnoyi kafedry istoriyi Ukrayiny*, 23–26. [in Ukrainian].
- Mandebura, O. (2011). Mykola Sumtsov i problemy sotsiokulturnoyi identychnosti [Mykola Sumtsov and problems of sociocultural identity]. Kyiv: IPIEND. [in Ukrainian].
- Redyn, E. K. (1906). Professor N. F. Sumtsov. K trydtsatiletney hodovshchynе eho ucheno-pedahohycheskoy deyatel'nosty [Professor N. F. Sumtsov. For the thirty-year anniversary of his teaching and pedagogical activities]. Kharkov: Pechatnoe delo. [in Russian].
- Shapoval, L. (2011). Mykola Sumtsov ta yoho narodoznavchi studiyyi [Mykola Sumtsov and his ethnographical studios]. *Krayeznavstvo*, 2, 191–197. [in Ukrainian].
- Shcherbina, I. (2011). Bibliohrafichni rarytety Mykoly Fedorovycha Sumtsova zнову pobachyly svit [Bibliographic rarities of Mykola Fedorovycha Sumtsov saw the world again]. *Narodna tvorchist' ta etnohrafiya*, 1, 87–89. [in Ukrainian].
- Shudrya, Ye. (2008). Doslidnyky narodnoho mystetstva [Researchers of folk art]. Kyiv: Visnyk Ant. [in Ukrainian].
- Sumtsov, M. F. (1918). Slobozhany – istoriko-etnografichna rozvidka [Slobozhany – historical and ethnographical research]. Kharkiv: Soyuz. [in Ukrainian].
- Sumtsov, M. F. (1918). Slobidsko-ukrayinski istorichni pisni [Slobidsko-ukrainian historical songs]. Cherkasy: Siyach. [in Ukrainian].
- Sumtsov, N. F. (1885). Khleb v obryadakh y pesnyakh [Bread in rituals and songs]. Kharkov: Typ. Ryabushynskoho. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1893). Sovremennaya malorusskaya etnografiya [Modern Malorussian ethnography]. Kyev: Typografiya Korchak-Novytskoho. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1901). Ocherky narodnoho byta [Essays of folk life]. Kharkov: Pechatnoe delo. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1905). Yz hymnazycheskykh vospomynanyy [From gymnasium memories]. *Otdelnye ottysky yz Russkaya shkola*, 1, 1–11. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1911). Kharkiv i Shevchenko [Kharkov and Shevchenko]. Kharkov: Pechatnoe delo. [in Ukrainian].

Birova Olha

Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-4814-8998>

Стаття надійшла / Article arrived: 03.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Maharram Zulfugarli*Azerbaijan Tourism and Management University (Baku, Azerbaijan)***Jewish Monuments in Baku, the Capital of Azerbaijan: History and Modern Times**

Azerbaijan has historically been a country where different peoples live freely and without any obstacles. Today, an atmosphere of multiculturalism and tolerance based on historical traditions has been formed in our country. Representatives of every nation living in Azerbaijan feel free and independent. Here, local people are kind, hospitable, peaceful and humane, so other nations can express themselves in a comprehensive way. Because the rights of minorities are always protected and all conditions are created for them to keep their mother tongue, culture and religion alive. One of the few peoples living in Azerbaijan is the Jews. Jews settled mainly in the north of Azerbaijan, in the Guba region. This article is about the history of Jews living in Baku, the capital of the Republic of Azerbaijan, and Jewish monuments in the city. From ancient times, Jews have lived in different parts of Azerbaijan. They also live in modern times. The Azerbaijani people and the Jewish people have always had friendly relations. Jews have played an important role in the history of Azerbaijan. Jewish representatives were among the ministers of the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920), the first democratic republic in the East. In the late twentieth century, Jews also played an important role in the struggle for the territorial integrity of Azerbaijan. Albert Agarov was awarded the title of National Hero of Azerbaijan. Jewish monuments in Azerbaijan, like other monuments, are protected by the state. The care and promotion of Jewish monuments plays an important role in the development of Azerbaijani-Israeli relations in modern times. A number of Azerbaijani cities and Israeli cities have signed a document on twinning. These relations are developing in modern times. Scientific articles and books on the history, culture and historical monuments of the Jews living in Azerbaijan contribute to the development of relations between the two peoples.

Keywords: Jewish monuments, Rothschilds family, Jewish people, History, Ashkenazi Jews, Azerbaijan

Зульфугарли Магеррам Паша огли*Азербайджанський університет туризму і менеджменту (Баку, Азербайджан)***Єврейські пам'ятники в Баку, столиці Азербайджану: історія та новітні часи**

Азербайджан історично був країною, де різні народи живуть вільно і без жодних перешкод. Сьогодні в нашій країні сформувалася атмосфера полікультурності та толерантності, заснованої на історичних традиціях. Представники кожної нації, які живуть в Азербайджані, почуваються вільними і незалежними. Тут місцеві люди добрі, гостинні, мирні та людяні, тому інші народи можуть всебічно висловитися. Тому що права меншин завжди захищені і створені всі умови для збереження рідної мови, культури та релігії. Одним з небагатьох народів, які живуть в Азербайджані, є євреї. Євреї селилися переважно на півночі Азербайджану, в Губинській області. Ця стаття про історію проживання євреїв у столиці Азербайджанської Республіки Баку та про єврейські пам'ятники в місті. З давніх часів євреї жили в різних частинах Азербайджану. Вони також живуть у сучасність. Азербайджанський народ і єврейський народ завжди мали дружні стосунки. Євреї відіграли важливу роль в історії Азербайджану. Єврейські представники були серед міністрів Азербайджанської Демократичної Республіки (1918-1920), першої демократичної республіки на Сході. Наприкінці XX століття євреї також відігравали важливу роль у боротьбі за територіальну цілісність Азербайджану. Альберту Агарову присвоєно звання Національного Героя Азербайджану. Єврейські пам'ятники в Азербайджані, як і інші пам'ятники, охороняються державою. Догляд за єврейськими пам'ятниками та їх популяризація відіграє важливу роль у розвитку азербайджано-ізраїльських відносин у наш час. Ряд азербайджанських та ізраїльських міст підписали документ про побратимство. Ці відносини розвиваються в наш час. Розвиткові відносин між двома народами сприяють наукові статті та книги з історії, культури та історичних пам'яток євреїв, які проживають в Азербайджані.

Ключові слова: єврейські пам'ятники, родина Ротшильдів, єврейський народ, історія, євреї-ашкеназі, Азербайджан

Introduction:

Historically, Jewish people had densely lived in Baku, Red Town of Guba district, Oghuz (Vartashen) district, Shamakhi district, Muju and Muju-Haftaran villages of Ismayilli district in Azerbaijan and are currently living in most of those areas. Local authors, M. Valili (Baharli), Z. Bunyadov, K. Shukurov, H. Orujov, M. Gurbanli, N. Niftiyev, T. Nasirova, A. Ahadov, S. Huseynov, R. Huseynov, E. Karimov, A. Alikhanli, Y. Agarunov, M. Bekker and others have written many articles and books about Jewish people living Azerbaijan. (Bunyadov, 2007), (Ahadov, 1991), (Alikhanli, 2009), (Nasirova, 2019), (Niftiyev, 2015), (Orucov, 2012), (Gurbanli, 2017), (Shukurov, 2019), (Valili, 1993). Moreover, foreign authors such as I. Anisimov, V. Miller, I. Selvinsky, M. Bejanov, S. Gruzenberg, I. Cherniy, A. Vasilyev, M. Altshuller, F. Shapiro, A. Davidov and others have dedicated numerous works to Jewish people in Azerbaijan. (Agarunov, 1995), (Agarunov, 2000), (Anisimov, 1888), (Becker, 2000), (Vasiliev, 1889), (Gruzenberg, 1897]) (Davidov, 2004), (Dymshits, 1999), (Jewish encyclopedia), (Materials of the International Scientific Symposium), (Miller, 1892), (Semenov, 2001), (Semenov, 2002), (Semenov, 1992), (Slivitsky, 1853), (Black, 1870), (Black, 1884), (Shapiro, 1983). All of these writings were devoted to the Jewish people living in northern Azerbaijan. The facts prove that Jewish people had lived not only in northern Azerbaijan, but also in southern Azerbaijan (present-day Iran Azerbaijan). American orientalist Walter Fischner devoted an article titled “Azerbaijan in Jewish History” to Jewish people of southern Azerbaijan. (Fischel, 1953).

Jewish people have always actively involved in public-political life of Azerbaijan. Moisey Gukhman, Constantin Lisgar had represented the Jewish nation in the parliament of Azerbaijan Democratic Republic, established in 28 May 1918, being the first ever parliamentary republic in the East. Yefsey Gindes was the Minister of Health and Constantin Lisgar was the Minister of Trade. During the World War II, approximately 200 thousand Jewish people were resettled from other soviet republics to Azerbaijan in order to be protected from Holocaust. Azerbaijan had become a homeland for them.

Azerbaijan is proud of its citizens of Jewish origin, such as famous physician and Nobel Prize laureate (1962) Lev Landau, National Hero of Azerbaijan Albert Agarunov, and others. Lev Landau School, Azerbaijan-Israel Friendship Community, “Sohnut” Jewish Agency, large Jewish charity organizations such as “Count” and “Vaad-L-Hetzola”, Humanitarian Association of Jewish Women in Azerbaijan, Jewish

religious schools (yeshivas), “Hava” women society and other Jewish organizations operate in Azerbaijan.

Discussion.

Every year the President of the Republic of Azerbaijan addresses a congratulation to the Jewish community in the country on the occasion of Jewish New Year “Rosh Hashanah”.

Within the project “Address of tolerance - Azerbaijan”, Heydar Aliyev Foundation and Or Avner Foundation constructed “Ohr Avner Chabad” Educational Complex for Jewish children living in Baku. Furthermore, Hebrew language is instructed for students and pupils of Jewish origin in the Faculty of Oriental Studies in Baku State University, as well as in Russian section in the secondary school №46 named after Aghabey Novruzbayli.

Currently, there are Jewish community consisting of 20 thousand people and 8 synagogues in Azerbaijan. With the support of Heydar Aliyev Foundation, sacred Torah has been translated into Azerbaijani for the first time. In Houston, brothered city with Baku, Azerbaijan Cultural Center made a financial assistance for the restoration of Beth Yeshurun Synagogue – the largest religious temple of Jewish community in the city, highlighting that Azerbaijan always stands up for its friends. (“Azerbaijan has helped restore a synagogue in the United States)

Israeli representation of Baku International Multiculturalism Center, “Azerbaijan House in Israel”, Azerbaijan-Israel International Association established by the Jewish people moved from Azerbaijan, and other organizations successfully promote Azerbaijani realities. The Jewish organizations based in different countries across the world defend Azerbaijan in the international arena. For instance, “Bnai Brith”, “Conference of Presidents of Jewish Organizations”, “American Jewish Congress”, “Anti-Defamation League”, “National Conference on Soviet Jewry”, etc. also defend Azerbaijan’s interests. Such a good condition

created for the Jewish population in Azerbaijan positively affects the development of friendship and cooperation between Azerbaijan and Israel. Thanks to the outcome of this friendship and cooperation, Israel always gives its support to Azerbaijan in the settlement of various matters. ("Judaism in Azerbaijan")

Our article is dedicated to the historical and cultural monuments of Jewish people living in Baku, the capital of the Republic of Azerbaijan.

Jewish monuments in Baku

Resettlement of Ashkenazi Jews in Azerbaijan coincides with the reign of Tsarist Russia. First Ashkenazis had resettled in Baku in 1832. Oil boom in Baku that took place at the end of 19th and the beginning of 20th century gave rise to the increase in the number of Jewish population, as well as Ashkenazis in Baku. In 1897, there were more than two thousand Jewish people, and most of them were Ashkenazis.

Moreover, as a result of massacres against Jewish people in Kishinev (1903), Odessa (1905), Belostok (1906), as well as other parts of the Russian Empire, numerous Ashkenazi Jews had sought shelter in Azerbaijan and resettled mainly in Baku.

The Rothschilds family was among the Jewish people coming to Azerbaijan at the end of 19th century. On 16 May 1883, Rothschild Brothers Banking House founded a new company called "Caspian-Black Sea Oil Industry and Trade Company" (shortened to "the Caspian-Black Sea Company"). 19 dessiatin land area rich with oil in Balakhani, Sabunchu, Ramana villages of Baku, as well as a kerosene factory were included in this company. The company immediately started to operate, extended its coverage area in a short period of time, and bought kerosene at available rates from 135 small and medium enterprises for sending to Russia's remote points and foreign countries.

The laws of the Russian Empire did not allow European population to reside in Baku. Regional authorities of the empire were making difficulties for Jewish people to purchase a land and build a synagogue. For this reason, in 1900, Baku City Duma allocated a land area for free of charge for the construction of synagogue. The Rothschilds were doing charity and construction works in Baku. Synagogue on Kaspiyskaya Street (now R. Behbudov Street) was built with the money allocated by the Rothschilds. There were art schools with free education for all and evening classes on Saturdays in the synagogue. Currently, the State Song Theatre is situated in this building.

Synagogue on Kaspiyskaya Street
(now R. Behbudov Street)
("Baku - Old synagogue, new theater")

The Rothschilds had spent a huge amount of money to the construction of school and beautiful buildings in Baku – White City and Bayil. At present, the National Art Museum of Azerbaijan is situated in one of those buildings. That building, which was built on the project of architect Nicholas von der Nonne, was called Palace of De Boure.

National Art Museum of Azerbaijan

The building of Main Kontora of "Caspian-Black Sea Company" in Baku was constructed by the civil engineer of polish origin Kazimir Brunovich Skurevich (1866-1960) in French gothic and new gothic style in 1898-1899. Currently, the Prosecutor General's Office is situated in that building. (Real Estate Jur.,2018).

Building of the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan

On 5 April 2011, the opening ceremony was held for a new place of worship – a synagogue constructed for the religious community of Mountain Jews. The synagogue, which was founded on 2010, is situated on 72 Ali Mardan Topchubashov Street in Nasimi district. The opening ceremony was attended by Ambassador of Israel in Azerbaijan Michael Lavon-Lotem, Ambassador of the US Matthew Bryza, heads of foreign country embassies accredited in the country, Chair of “Red Town” Jewish religious community Boris Samanduyev, Ordinary of Roman Catholic Church in Baku Vladimir Fekete, representative of European Jews community in Baku Gennady Zelmanovich, head of European House Shaul Davidov, and heads of other Jewish organizations in Azerbaijan.

Мәжиди мәжиди Мәжиди мәжиди мәжиди мәжиди.

Synagogue of "Mountain Jews"

Monuments in honor of Albert Agarunov, National Hero of Azerbaijan

Albert Agarunov, Azerbaijan's National Hero of Jewish origin was born on 25 April 1969 in Amirjan village of Baku to a Jewish family. He had voluntarily gone to the front in 1992. Appointed as a tank commander, Albert Agarunov had fought in Shusha front. He had destroyed many military personnel and armored vehicles during the fights in the directions of Khankendi, Dashalti, Cemilli. During Armenians' attack to Shusha, Albert Agarunov had destroyed enemy's 9 tanks, 7 armored personnel carriers and numerous vehicles. On 8 May 1992, during the fights for Shusha, he was targeted by the enemy sniper and died heroically on the battlefield. He was buried in Alley of Martyrs in Baku. Under the Order 833 by the President of the Republic of Azerbaijan dated 7 June 1992, Agarunov Albert Agarunovich was awarded after his death the “National Hero of Azerbaijan” and in 2016, was awarded “Hazi Aslanov” medal. School №154 in Baku, where he had studied, and a street in Narimanov district were named after him. Sculpture portrait of National Hero is placed in front of the school. An article entitled “A Jewish Warrior in a Muslim Land” by American rabbi Israel Barouk published in 2015 on “The Times of Israel” was dedicated to Albert Agarunov. In 2017, an opening ceremony was held for a commemorative plaque attached to a building that he lived in Amirjan village of Surakhani district. In 2019, a statue was erected in honor of him. In 2010, “Salname” documentary film studio made a movie about him titled “Letter to My Friend” as part of the “Karabakh Heroes” series. Film director and author of scenario was Yefim Abramov. In 2017, Seadet Shukurova made a movie about Albert Agarunov titled “Land where I live”. (Sariyeva, 2019).

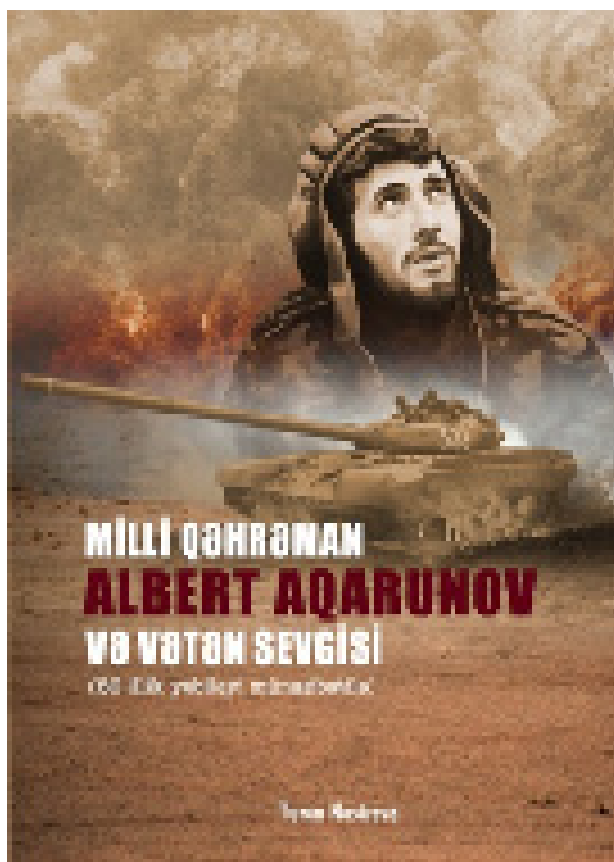

Statue of Albert Agarunov in Baku

The monument was sculptured by Zamik Rzayev and Rahib Qarayev, the teachers of the Department of Sculpture in Azerbaijan State Academy of Art under the leadership of Omar Eldarov. As an indication of respect to the Hero, the authors had rejected the fee granted to them.

Sculpture portrait of National Hero Albert Agarunov in front of the School №154 named after him in Amirjan village of Baku

Cover of the book dedicated to the hero by young researcher Turan Nasirov

Conclusion:

Jewish monuments and historic buildings belonging to other nations in Baku, the capital of Azerbaijan and other parts of the Republic are preserved by the state. State care to these monuments is a clear example of tolerance and friendship of nations existing in Azerbaijan for many years. One of the ancient peoples inhabiting the territory of Azerbaijan is the Jewish people. After the restoration of Azerbaijan's independence, all conditions were created for all minorities, including Jews, to preserve and develop their religion and culture. As in the parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan (1918-1920), there are now deputies in the Azerbaijani parliament representing national minorities, including the Jewish people. In addition, the Jewish people take an active part in the economic, political and social life of Azerbaijan. In modern times, Jews who have left Azerbaijan for other countries play an important role in promoting the truth of Azerbaijan in the international arena. The positive work of the "Aziz" Israel-Azerbaijan International Association in this area should be especially noted. The expansion of political, military and economic cooperation between Israel and Azerbaijan is the result of centuries-old friendship between the two peoples. Israel's support for the struggle of the Republic of Azerbaijan for

the liberation of its lands in the autumn of 2020 further strengthened this friendship. It is noteworthy that when the people of Azerbaijan celebrated the anniversary of the victory this year, along with the flags of the Republic of Azerbaijan, the flag of Israel was waving in the streets. Israeli companies have

also been involved in the restoration of destroyed infrastructure and cultural monuments in the liberated areas. All this proves that the cooperation between the two countries and the friendly relations between the Azerbaijani and Jewish peoples have reached a new level.

REFERENCES

- Agarunov, Ya. (1995). Big fate of a small people: memoirs.
- Agarunov, M., Huseynov R., & Kerimov E. (2000). Mountain Jews of Azerbaijan. Bibliographic index. Baku.
- Ahadov, A. F. (1991). Religion and religious institutions in Azerbaijan. Baku: Azerneshr, 200 p.
- Alikhanli, A. (2009). History of Jewish settlement in Azerbaijan. History and its problems. № 3.
- Anisimov, I.Sh. (1888). Caucasian Jews-Highlanders. M.
- Azerbaijan has helped restore a synagogue in the United States. (2018). Retrieved from <https://www.yeniavaz.com/az/news/71301/azerbaycan-abs-da-sinaqoqun-berpasina-yardim-edib>.
- Baku - Old synagogue, new theater. (2015). Retrieved from <https://ehramyayinlari.wordpress.com/2015/08/19/kohn%C9%99-sinaqoq-yeni-teatr/>.
- Becker, M. (2000). Jews of Azerbaijan: history and modernity. Baku.
- Black, I. I. (1870). Mountain Jews // Sat. information about the Caucasian highlanders. Tiflis. 3.
- Black, I. I. (1884). Book of travels across the Caucasus. SPb., (in Hebrew).
- Building of the Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan. Retrieved from <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan-prokurorlugu>.
- Bunyadov, Z. (2007). Religions, sects, denominations. Baku: East-West. 334p.
- Davidov, A. (2004). Sages of the Caucasus. A story about the wise men of the Caucasus and the traditions of the Mountain Jews. Jerusalem.
- Dymshits, V. (1999). Mountain Jews: history, ethnography, culture.
- Exploring Azerbaijan's Jewish History. Retrieved from <http://chai-khana.org/public/az/story/470/azerbaijans-jewish-past-and-present>.
- Fischel 1953 - Fischel W. J. (1953). Azerbaijan in Jewish History // Proceedings of the American Academy for Jewish Research. Vol. XXII.
- Gruzenberg, S. I. (1897). On some needs of the Jewish population in Russia // Voskhod. № 1.
- Gurbanli, M. Q. (2017). State-religion relations in Azerbaijan: historical perspective and modernity. Baku: Tuna.
- Jewish encyclopedia. (1913). SPb. Vol. 1.
- Judaism in Azerbaijan. (2019). Retrieved from <http://multikulturalizm.gov.az/post/1136/azerbaycanda-yehudilik.html>.
- Materials of the International Scientific Symposium "Mountain Jews of the Caucasus": (2001). April 24-26. Baku-Kuba-Krasnaya Sloboda.
- Miller, V. F. (1892). Materials for the study of the Hebrew-Tat language. SPb.
- Nasirova, T. (2019). National Hero Albert Agarunov and love of the Motherland. Baku.
- Niftiyev, N. M. (2015). Coexistence and multiculturalism in Azerbaijan. Baku. 408 p.
- Orucov, H. X. (2012). Religion in Azerbaijan: from ancient times to the present day. Baku: Idrak PU. 388 p.
- Real Estate Jur. (2018), №90, p.48-49
- Sariyeva, I. (2019). The statue of Albert Agarunov is of great importance for Azerbaijan ... "Baku Khabar" newspaper, September 4.
- Semenov, I. G. (2001). Jewish Khazars and Mountain Jews // Materials of the Seventh Annual Intern. interdisciplinary conf. on Jewish Studies / editorial board: K.Yu. Burmistrov, R.M. Kaplanov, V.V. Mochalova. Part 1.
- Semenov, I. G. (2002). On the early contacts of the East Caucasian Jews and the Khazars // Materials of the Intern. scientific. Symposium "Mountain Jews of the Caucasus". April 24-26, 2001, Baku - Cuba - Krasnaya Sloboda. Baku, 2002. S. 35-47.
- Semenov, I. (1992). Caucasian Tats and Mountain Jews: some information about them and problems of origin.
- Shapiro, F. L. (1983). Mountain Jews (Jews-Tats) // Felix Lvovich Shapiro. Sat. articles and materials. Jerusalem.
- Shukurov, K. (2019). Azerbaijani Jews (from ancient times to the present). Ziya Information Center. November 20. Retrieved from <http://zim.az/tarix/3305-azrbaycan-yhudilri-qdimdn-bu-gn.html>.
- Slivitsky, I. (1853). Caucasian Jews // Caucasus. No. 15
- Synagogue of "Mountain Jews". (2018). Retrieved from <http://www.dqdk.gov.az/az/view/objects/26>.
- Valili (Baharli), M. (1993). Azerbaijan (geographical-natural, etiographic and economic considerations), Baku, Azerneshr. 208 p.
- Vasiliev, A.T. (1889). Mountain Jews // New Review. Tiflis. No. 1903.

Maharram Zulfugarli

D.Sc. (History), Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0345-4318>, mzulfugarli@mail.ru

Стаття надійшла / Article arrived: 04.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Natalia Manoylo*National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)*

Philosophical Anthropology as a Methodology Research the Phenomenon of the Human-Notary

Any problem that really worries a person, society, certain of its structural formations, can be effectively solved if you choose an adequate research methodology. It should always be one that includes the history of the origin and development of the object under study in its influential interaction with man. There are no problems in nature itself, because it is not divided into subject-object interaction. Objects of nature interact with each other, because it is quite natural, because movement is a way of its existence. Problems arise when a person, as a subjective being, explores nature, and even more so himself and other people. It is difficult to be objective in cognition, because you need to consciously get rid of the influence of subjective ideas, so as not to transfer them to a natural object and not to transfer to other people their ideas about the essential dimensions of its existence.

It seems that the approach of philosophical anthropology to the study of human nature is such that, on the one hand, takes into account biological features in the evolution of living things, on the other, projects on man the main trends in the transition of natural objects from simple to complex structures. This process, according to the famous representative of philosophical anthropology E. Moren, is the transfer of «culture» of nature to human culture, able to combine the achievements of natural science with the ability to create a humanistic socio-cultural in its development society. This unity of man and nature is manifested in the primary type of worldview and methodological consciousness, which is mythology as a projection of its mental components on natural phenomena. The mythogenic concept of the origin and development of philosophy as a worldview and at the same time an objective methodology of cognition is the main one. In our time, it acquires special significance in the study of man as the main problem of philosophy. Including a person who has chosen the profession of a notary.

Keywords: *philosophy, anthropology, society, man, notarial system, notary, phenomenon*

Наталія Манойло*Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна)*

Філософська антропологія як методологія дослідження феномена людини-нотаріуса

Будь-яка проблема, яка насправді хвилює людину, суспільство, певні його структурні утворення, може бути ефективно вирішена, якщо обрана адекватна її змісту методологія дослідження. Нею завжди має бути така, яка включає в себе історію зародження й розвитку досліджуваного об'єкта в його впливовій взаємодії з людиною. У самої природи проблем немає, бо вона не розділена на суб'єкт-об'єктну взаємодію. Об'єкти природи взаємодіють між собою, бо це цілком природно, адже рух є способом її існування. Проблеми виникають, коли людина, будучи суб'єктивною істотою, досліджує природу, а тим більше саму себе та інших людей. Бути об'єктивним у пізнанні складно, адже потрібно свідомо позбуватись впливу суб'єктивних уявлень, аби не перенести їх на природний об'єкт та не переносити на інших людей свої уявлення про сутнісні виміри її буття.

Видається, що саме підхід філософської антропології до вивчення природи людини є таким, що, з одного боку, враховує біологічні особливості в еволюції живого, з іншого, проектує на людину основні тенденції в процесі переходу природних об'єктів від простих до складних структур. Цей процес, як вважає відомий представник філософської антропології Е. Морен, є перенесенням «культури» природи на культуру людини, здатної поєднати досягнення природознавства зі здатністю до створення гуманістичного соціокультурного у своєму розвитку суспільства. Така єдність людини і природи проявляється вже на первинному типі світоглядно-методологічної свідомості, яким є міфологія як проекція її душевних складових на природні явища. Міфогенна концепція походження й розвитку філософії як світогляду й водночас об'єктивної методології пізнання є головною. В наш час вона набуває особливого значення при дослідженні людини як головної проблеми філософії. В тому числі людини, яка обрала фах нотаріуса.

Ключові слова: *філософія, антропологія, суспільство, людина, нотаріат, нотаріус, феномен*

Постановка проблеми.

Важливість обраної теми дослідження зумовлена тривалим домінуванням погляду на неї як на розумну істоту *homo sapiens*. Такий погляд почав домінувати від початку епохи Гуманізму й потужно ствердився в епоху Нового часу та Просвітництва. Справді, досягнення пізнавального розуму не могли не вражати. Проте суспільне життя, як виявилось, не підлягає розуму природи, оскільки промислово-технологічний прогрес не супроводжувався прогресом як у відносинах, так і між народами, цивілізаціями. Тож постала проблема виявлення більш глибоких шарів свідомості, які, не діючи руйнівним чином в живій природі, проявляють себе в людині. Абстрактно-понятійний метод дослідження сутності людини виявився таким, що в його змісті реальна людина далеко не завжди впізнає себе.

Література з проблем людини невичерпна. Тому ми в своєму спираємось на класиків філософської антропології, починаючи від Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха й закінчуючи К. Лоренцом та Е. Мореном та вітчизняним філософом Н. Хамітовим.

Мета статті – розкрити методологічний потенціал філософської антропології при вивченні феномена людини загалом, нотаріуса зокрема.

Виклад основного матеріалу.

Сутність людини в якості розумної істоти найбільш виразно висловив Гегель, підсумовуючи погляд на людину попередньої епохи: «Що розумне, те дійсне, і що дійсне, те розумне» (Гегель, 1990, с. 53). Що зовсім не означає, нібито він ігнорував біологічну природу людини. Досліджуючи природу духа, він стверджував, що «в пізнанні «ми повинні починати з духа, який ще у полоні природи, ще пов'язаний зі своєю тілесністю, ще не є дух, що володіє в собі буттям, – ми повинні починати ще з не свободолюбного духу. Ця, якщо можна так виразитись, основа людини є предмет антропології» (Гегель, 1977, с. 40-41). Саме тому «перше, з чим має справу антропологія, є якісно визначена, до своїх природних визначеностей прив'язана душа» (Гегель, 1977, с. 41).

Зважаючи на таку складну сутність людини, відомий український філософ Н. Хамітов пропонує розглядати проблематику людського буття, «використовуючи методологію мета-антропології – філософії буденного, граничного, мета-граничного її буття» (Хамітов, 2019, с. 256). Ми її використовуємо, вважаючи, що вона справді виходить із цілісної внутрішньої сутності людини, свідомої необхідності йти шляхом (метод і є шлях) самовдосконалення.

Це означає, що людина в своїй безпосередній щоденній буденній дійсності визначається не стільки в якості *homo sapiens*, скільки в якості *homo sapiens est homo demens* – розумний безумець. Безумство людини, маючи об'єктивний характер, адже йдеться про природне походження людини, а в природі розум не діє як суб'єкт пізнання, він об'єктивний сам по собі, має узгоджуватись із розумом, виробленим людьми на засадах первинного світогляду. «Таким чином, міф, ритуал, магія і релігія здійснюють компроміс не лише із зовнішнім середовищем, але і з ноологічними силами, тобто внутрішній компроміс, що укладається усередині людського духу з його власними фантазіями, безладом, з його *ubris* і його протиріччями, з його власною схильною до криз природою. З появою *homo sapiens* культура концентрує в собі та інституалізує міфологію, магію, ритуал, релігію. Тим самим, культура бере на себе антропологічний компроміс невроту, звільняючи індивідів (принаймні в принципі або статистично) від плутаного і неспокійного пошуку компромісу, пропонуючи їм адаптивні схеми упевненості, безпеки і очищення» (Морен, 1995, с. 140). Такою є позиція Е. Морена, обґрунтована ним на основі фундаментальних і глибоких аналітичних досліджень еволюції тваринного світу в його підході до людини.

Релігійна філософія, а євангельські моральні настанови якраз і є такими, що апелюють до розумно-вольових, а не свавільних дій людини, які нібито впорядковують ритуали та культу. Йдеться про заповіді Нагірної Проповіді: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний» (Біблія, 1994, Матв., 5:48) та «Шукайте ж найперше Царства Божого і правди Його» (Біблія, 1994, Матв., 6:33) не лише на Небі, але й на Землі.

Стверджуючи, що євангельські тексти це ніщо інше, як популяризована морально орієнтована філософія Сенеки, ми також посилаємось на авторитет І.С. Еріугени, який, відзначав, що, поперше, «розмірковувати про філософію – це те ж саме, що розкривати правила істинної релігії, засобами якої першу і найвищу причину всіх речей – бога і смиренно поважають, і розумно досліджують. Отже, істинна філософія є істинна релігія і, навпаки, істинна релігія є істинна філософія» (Соколов, 1969, с. 788); по-друге, «нас не відмовляють, а, навпаки, заохочують досліджувати себе самих; як сказав Соломон: «Якщо не пізнаєш самого себе, йди на шляхи тварин» (Соколов, 1969, с. 789); по-третє, «не тому людина є воля, що вона є саме воля, а тому, що вона є розумна воля. Насправді, знищ розумну волю – і людини не буде (виділено

мною – Н.М.)» (Хрестоматія, 1997, с. 93). Тобто, вона буде залишатись у природі як прояв її законів, що не мають лінійного характеру, оскільки матеріальний світ об'єктів настільки універсальний у своїй різноманітності, що потрібно людині мати волю до мислення, аби підвести під різноманітне єдину спільну основу.

Пізнавальному мисленню людини заважає її схильність до уподібнення себе з природою безпосередньо, тілесно, а не опосередковано засобами понять про її внутрішні тенденції існування на шляху структурного ускладнення постійно виникаючих об'єктів. Таке тяжіння до природи Ф. Бекон пояснив тим, що воно «знаходить свої підстави в самій природі людини, в племені чи самому роді людей, адже помилково стверджувати, що почуття людини є мірою речей. Навпаки, всі сприйняття як почуттів, так і розуму ґрунтуються на аналогії людини, а не аналогії світу. Розум людини уподібнюється нерівному дзеркалу, яке, домішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому й спотвореному вигляді» (Бекон, 1972, с.19). Тобто, людина своє власне народження видає як фактичне народження самої природи, а не виводить себе з природи. Звідси ідея створення природи якимось поза-космічним суб'єктом, яким і є Бог. В цьому невмирущості віри людей в нього і гарантія церкви на своє також, очевидно, вічне існування.

Натомість один із класиків сучасної філософської антропології Е. Морен пояснює таку схильність людини впливом на неї первинного світоглядно-пізнавального й тому світоглядно-методологічного способу пізнання, яким є міфологія з її олюдненням природи. Що об'єктивно, адже вона продукт еволюційного розвитку самої природи. Тому він стверджує, що в пізнанні потрібно виходити з того, що «справжня людина проявляє себе в діалектиці *sapiens-demens*. І, як вже було показано, лише розробка теорії організаційної надскладності дозволила б пов'язаним способом інтегрувати непов'язані аспекти людських феноменів; лише вона дозволила б радикальним способом зрозуміти ірраціональність» (Морен, 1995, с.192). Отже, зрозуміти і саму людину у всій її суперечливій дійсності.

Таким чином, кожна людина, обравши шлях, він же метод пізнання й метод/спосіб життєдіяльності та слідує йому, здатна підвестись над собою як суто природною істотою, долаючи при цьому буденно-ірраціональну мотивацію свідомості й замінюючи її зміст граничними й, нарешті, мета-граничними вимірами, які «органічно наповнені щастям, для кожного своїм, унікальним, особистісним, але таким, що закликає до діалогу з Автором іншого

щастя» (Хамітов, 2019, с.265). Таке піднесення справді заслуговує на те, щоб людина мала право величати себе Автором з великої літери. Із цією думкою Н. Хамітова ми, безумовно, погоджуємось.

Враховуючи зазначені рівні/сходінки самовдосконалення, спробуємо дати визначення основних ключових понять, які є головними для даного дослідження. Це, насамперед, поняття нотаріат, людина, нотаріус, суспільство, буття, феномен.

Буденний рівень розуміння. Людина від самого свого народження усвідомлює себе у своїй природно-тілесній, психофізіологічній визначеності. Для зовсім раннього дитячого віку це нормально, адже він включає в себе також і період, позбавлений пам'яті про своє життя. Процес самоусвідомлення започатковується разом із пробудженням в дитині, людині загалом мови не лише як засобу комунікації, спілкування, врешті, соціалізації, але й засобу самоствердження. Не випадково, а з об'єктивною необхідністю людина заявляє про себе займенником Я. Підтвердженням цього якраз і є власний тілесний організм. Звідси й мотивація поведінки, визначена внутрішніми душевними спонуканнями, жорстко підпорядкованими потребам тілесно-фізіологічного життєзабезпечення. Так формується егоцентрична життєва установка, адже досить тривалий період часу в русі перебуває тіло. Що стосується духу як суб'єкту пізнання, спрямованому на пізнання об'єктивного розуму природу, її законам, то він підпорядкований тілесній душі (див. вище посилання на Гегеля). А це і є початок антропології й філософії, яка має цю об'єктивність брати до уваги.

На буденному рівні зазначений і тілесно визначений егоцентризм домінує впродовж усього життєвого шляху людини. Навіть в системі освіти, яка покликана соціалізувати людське еґо, соціалізовані знаннями вихователі дошкільних дитячих закладів, вчителі шкіл й викладачі закладів вищої освіти, роблячи перекличку, чують відповіді «Я». Аналогічно в політичному житті: людина ідентифікується в паспорті за фотографією, нині за відбитками пальців. Що, звичайно, правильно й об'єктивно, хоча тут також можна запропонувати певні зміни. Але не в дусі тоталітарної максими, згідно якої «Я – остання літера в алфавіті», оскільки в житті вона завжди перша. Загалом же, бажаючи підтвердити свою реальність, людина вказує на себе вказівним пальцем, або ж всією долонею чи стиснутими в кулак всіма пальцями.

Система освіти покликана соціалізувати людське Я, насичуючи його знаннями, які виходять за межі, за граничні тілесні його

виміри. Це постає для людини у вигляді стресової ситуації, адже вимагає розвитку душевних потреб, не прив'язаних безпосередньо до розмірів тіла і його потреб. Безумовно, що саме тіло, будучи мікрокосмом, спонукає до подолання його власного об'єму. Адже воно потребує для свого життєвого росту постійного споживання тих, матеріальних об'єктів, з яких воно складається і без яких не може існувати. Так об'єктивно формується міфологічний світогляд як душевний потяг до свого природного материнського лона. Таким же чином започатковується і вихідний принцип філософії, сформульований ще античними філософами. А саме: подібне притягується до подібного, а тому людина як мікрокосм тотожна макрокосму. На рівні буденної свідомості відбувається процес антропоморфізації Буття, за якого воно сприймається як місце проживання спочатку, тобто на рівні тотемістичної свідомості, істотами, тілесна організація яких поєднує як форми рослинного й тваринного середовища, в якому безпосередньо перебуває родо-племінна людина, так і форми самої людини. Це вже є вихід за межі, кордони, границі її самої, формуючи сходінку, визначену в мета-антропології як граничний рівень. Вірніше, як його започаткування.

Подальше розширення меж відбувається на рівнях, що в міфології мають назву аніматизму й анімізму. Аніматизм означає надання диханню – *animates* – «одухотворений – віра в безособову одухотвореність усіх предметів і явищ навколишнього світу» (Словник іншомовних слів, 2000, с. 40) – космічного статусу. Все, з чого складається Буття, все перебуває в стані руху, тому нічого не помирає, не зникає, а лише постійно втілюється в усі об'єкти природного буття.

Для філософського світогляду це дає підстави стверджувати безумовну й абсолютну істину, згідно якої все в Бутті підлягає дії Закону, який для різних у своїй безкінечній множинності об'єктів модифікується на певні закони, яким вони підпорядковані, якими вони «дихають». Анімізм – *anima*, *animus* – «віра в існування душі і духів, що нібито управляють усім матеріальним світом» (Словник іншомовних слів, 2000, с. 41). Так формується образно-асоціативна свідомість як нібито завершення уявлення людини про безмежність і без-граничність свого власного обмеженого буденного існування і вихід/перехід на існування вічне, в якому душа вже не прикута до тіла, а до участі в управлінні всіма складовими Буття. Звідси вчення про переселення душ, що в філософському пізнавальному мисленні тотожне його – мисленню – сутності. А саме: бути суб'єктом поєднання різноманітного, даного органам відчуття, в Єдине, в Закон, в Розум.

Наступні складові міфології – магія і фетишизм. Магія як віра людини в реальну можливість «спілкуватись» із природними явищами і об'єктами об'єктивно виростає із всіх попередніх складових, оскільки, по-перше, людина подібна природі, по-друге, душа вічна, тому перебуває у всіх природних об'єктах, по-третє, перебуваючи в тілі людини, вона неодмінно зберігає пам'ять про її життєво необхідні потреби. Отже, можна, використовуючи певні ритуальні обряди, певну мову, можна налагодити контакт зі світовою душею і викликати певні явища, які заважають злагодженому життю людини як із собою самою, так і з іншими людьми та природними процесами.

Проте таке спілкування не є доступним кожній людині. Переважна більшість людей долає буденну свідомість на рівні віри в матеріальну безпосередню єдність людини і природи, передаючи функцію духовної єдності певним представникам свого соціуму, які здатні не лише до поклоніння, але й до впливу на природні й суспільні процеси, використовуючи для цього методи, відомі лише їй і дієві лише завдяки її зусиллям. Перша категорія фетишизує якісь матеріальні об'єкти самі по собі, або ж вироблені самими людьми із матерії природи артефакти, поклоняючись їм з тієї причини, що вірить в їх цілющі властивості для себе.

Суспільство, таким чином, диференціюється на тих, хто, виходячи за граничні межі свого власного тіла, задовольняється граничними межами свого буденного існування в певній місцевості, і тих, хто, дивлячись на зоряне небо, апелює до духовних сутностей. Першим вони недоступні, тому продукуються скульптурні божества як володарі буття, що вкрай позитивно, адже розвиваються найрізноманітніші види образотворчого мистецтва. Другим вони доступні, тому започатковується ораторське мистецтво, коли маги віщають від імені не лише богів, але й від імені якихось трансцендентних сутностей, які насправді управляють Буттям.

Так, як ми думаємо, відбувається піднесення свідомості людини у формі властивої лише їй самосвідомості до рівня, який називається мета-граничним буттям. Для масової свідомості це сутність, асоційована з Богом; для свідомості, яка набула статусу самосвідомості, це спілкування з Розумом Буття, що має форму, як відзначає М. Мамардашвілі, «трансцендування». Аналізуючи вчення Платона, він його позицію пояснює таким чином: «Є трансцендування, але немає трансцендентного. Є дія в людині якоїсь сили, але приписувати їй ціль і спрямування у вигляді предмета, на який вона спрямована, ми не маємо права. Як філософ, Платон не міг цього сказати. Можна перебувати в стані

трансцендування, але завоювати точку зору і подивитись, що трансцендентно передбачається, – неможливо. ...Ось це рефлексивне дублювання або зосередження у своїй свідомості і тим самим замикавання трансцендування на собі і є, згідно Платона, сутність. Сутність – це таке уявлення про предмет, яке виникає відносно предмета в акті рефлексивного зосередження на прояві в собі трансцендування. ...Не можна описати трансцендування з боку, можна лише задати свідомість трансцендування. І ця свідомість і є той матеріал, із якого вибудовуються наші істинні поняття про речі зовнішнього світу» (Мамардашвили, 1990, с. 12).

На користь такого розуміння сутності або ж природи речей те, що філософія, яку Аристотель визначив як процес «мислення про мислення» (Соколов, 1969, с. 423), в якості вихідної аксіоми пізнання сутності Буття і буття людини обрала положення про принципову сутнісну єдність людини як мікрокосму і макрокосму. Тому складно передати сутність речей тим, хто не здійснює відзначений процес трансцендування себе в собі.

Аналогічну позицію розробляє і вітчизняний філософ Н. Хамітов. Вводячи в процес буття людини мета-граничну сходику, він зазначає, що на ній «відбувається вихід за межі буденного буття з його безособовою (нам здається, що йдеться про без-особистісне, а не безособове – авт.) завершеністю і граничного буття з його незавершеністю і усвідомленою екзистенційною відокремленістю» (Хамітов, 2019, с. 258). Саме тому «у мета-граничному бутті процес трансцендування, який визначає людське буття взагалі, зазнає фундаментальної метаморфози. Спираючись на традицію екзистенційної філософії, це буття можна було б співвіднести із трансценденцією і назвати антропо-трансценденцією» (Хамітов, 2019, с. 259). Її суть в тому, що людина відкриває не лише себе для себе і для світу на найпотаємнішому рівні, але й для інших. Звичайно, що найперше для тих, хто йде таким же шляхом.

Шлях досить складний, через що К. Ясперс із сумом відзначав, що складно відкрити себе навіть в середовищі філософів. Розчиняючись в людській масі, потрібно шукати і знаходити друзів-однодумців, оскільки «від самотності спасає не світ, а самотуття, яке встановлює зв'язок людини з іншими. Ця єдність володарів самотуття є невидима дійсність суттєвого. Оскільки об'єктивного критерію надійності самотуття не існує, вона не могла бути об'єднана в групи влади. ...В цьому їх слабкість, сила їх може зберігатись тільки в невидимості. ...Подібна близькість володіючих самотуттям людей – найкраще, що може бути дароване

нам сьогодні. Ці люди слугують один одному гарантією того, що буття існує» (Ясперс, 1991, с. 407, с. 408).

Отже, визначення сутності людини як природно-соціальної істоти потребує розуміння того, як вона проявляє себе в процесі її життєдіяльності. Такий аналіз потрібний, оскільки головною концепцією походження філософії є міфогенна. То ж вона, закликаючи людину до самопізнання, одночасно формується як філософська антропологія. Остання ж обрана нами як методологія аналізу феномена людини і суспільства, для яких нотаріально-правова свідомість є, як ми вище виразились, ядром, центром кристалізації різноманітного в щось цілісне, Єдине. Тим більше, що сучасна людина, залежачи від інших людей та складаючи разом із ними суспільство, фактично перебуває в такій же позиції, як і людина міфологічна. Адже всі люди не тільки родом із дитинства, але і з міфологічної свідомості. Як це позначається на феномені людини-нотаріуса і сутності суспільного прошарку, який вони складають, буде розглянуто в наступній статті.

На буденному рівні зазначений і тілесно визначений егоцентризм домінує впродовж усього життєвого шляху людини. Навіть в системі освіти, яка покликана соціалізувати людське его, соціалізовані знаннями вихователі дошкільних дитячих закладів, вчителі шкіл й викладачі закладів вищої освіти, роблячи перекличку, чують відповіді «Я». Аналогічно в політичному житті: людина ідентифікується в паспорті за фотографією, нині за відбитками пальців. Що, звичайно, правильно й об'єктивно, хоча тут також можна запропонувати певні зміни. Але не в дусі тоталітарної максими, згідно якої «Я – остання літера в алфавіті», оскільки в житті вона завжди перша. Загалом же, бажаючи підтвердити свою реальність, людина вказує на себе вказівним пальцем, або ж всією долонею чи стиснутими в кулак всіма пальцями.

Система освіти покликана соціалізувати людське Я, насичуючи його знаннями, які виходять за межі, за граничні тілесні його виміри. Це постає для людини у вигляді стресової ситуації, адже вимагає розвитку душевних потреб, не прив'язаних безпосередньо до розмірів тіла і його потреб. Безумовно, що саме тіло, будучи мікрокосмом, спонукає до подолання його власного об'єму. Адже воно потребує для свого життєвого росту постійного споживання тих, матеріальних об'єктів, з яких воно складається і без яких не може існувати. Так об'єктивно формується міфологічний світогляд як душевний потяг до свого природного материнського лона. Таким же чином започатковується і вихідний принцип

філософії, сформульований ще античними філософами. А саме: подібне притягується до подібного, а тому людина як мікрокосм тотожна макрокосму. На рівні буденної свідомості відбувається процес антропоморфізації Буття, за якого воно сприймається як місце проживання спочатку, тобто на рівні тотемістичної свідомості, істотами, тілесна організація яких поєднує як форми рослинного й тваринного середовища, в якому безпосередньо перебуває родо-племінна людина, так і форми самої людини. Це вже є вихід за межі, кордони, границі її самої, формуючи сходинку, визначену в мета-антропології як граничний рівень. Вірніше, як його започаткування.

Висновки.

1. Визнаючи буття людини в її природно-біологічній і суспільно-культурній єдності, потрібно ґрунтовно визначити її психофізіологічну природу. Адже саме вона мотивує поведінку людини не лише в доцивілізаційний період існування суспільства, але й значною мірою в цивілізаційний також.

2. Для розуміння сутнісно-атрибутивних властивостей людини потрібно досконало аналізувати зміст міфологічної світоглядної картини буття. Адже на цьому рівні відбувається не просто пасивне його споглядання, але й безпосереднє вживання в нього, віра в його живу основу і в його людяність.

3. Цивілізаційний поступ суспільства загалом, українського зокрема, в першу чергу залежить від того, якою мірою людина в своєму повсякденному житті керується властивими їй внутрішніми здібностями. Якщо вона обирає для себе професію юриста, в неї має бути наявне вроджене почуття справедливості, оскільки саме вона є тим, чого

бажають всі люди будь-якого народу, будь-якого типу суспільства. Держава в особі своїх чиновників має завжди чинити по справедливості. А для цього, утверджуючи себе як демократичну й правову, має спрямовувати свою діяльність на виявлення у них такого вродженого почуття.

4. З метою подолання тих кризових ситуацій, які час від часу виникають в українському суспільстві, зусилля держави в першу чергу потрібно спрямовувати на формування в суспільній свідомості поваги до тих соціальних суб'єктів, для яких безумовне дотримання правових норм є непорушним законом. Саме таким прошарком є спільнота, що виконує функції нотаріату.

5. При розбудові держави народом, який не мав її впродовж майже тисячолітньої історії свого існування, потрібно формувати активний соціальний прошарок, чистоті помислів якого б довіряла переважна більшість населення.

6. Важливе значення в процесі державотворчості має просвітницька філософсько-правова робота носіїв державницького умонастрою серед населення, наслідком якої має стати подолання хибних уявлень про її істинну сутність. Бездержавність українського народу, тривале перебування прашурів в умовах чужих держав, сформувало досить стійку анархічні настрої, які також потрібно долати.

Напрямки подальших досліджень на пряму впливають із наведених висновків. А саме: потрібно досліджувати, яким саме чином енергія природних сил втілюється в генетичну основу людини, підсилюючи його духовність в соціокультурному напрямку. В іншому випадку маємо дикунство і варварство, властиві також і цивілізованому світу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антология мировой философии. В 4-х т. Т.1, ч.1 и 2. М.: Мысль, 1969. (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). Т.1. Философия древности и средневековья / ред. коллегия: В. В. Соколов и др. 936 с.
- Біблія. К.: Українське біблійне товариство, 1994. 1255 с.
- Бэкон Ф. Новый органон. Сочинения в двух томах. Т.2. М.: Мысль, 1972. С. 5-222.
- Гегель Г. В. Ф. Философия права. М.: Мысль, 1990. 524 с.
- Гегель. Энциклопедия философских наук. Т.3. Философия духа. М.: Мысль, 1977. 471 с.
- Мамардашвили М.К. Сознание как философская проблема. Вопросы философии. №10. 1990. С. 3-18.
- Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека. К.: КАРМЭ-СИНТО, 1995. 240 с.
- Словник іншомовних слів. К.: Наукова думка, 2000. 680 с.
- Хамітов Н. Екзистенціаль «щастя» у координатах метаантропології: буденний, граничний та метакраничний виміри. – В кн.: Щастя та цивілізаційний розвиток: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 14-15 листопада 2019 р.). Львів, 2019. 266 с.
- Хрестоматия по философии: Учебное пособие для высших учебных заведений. Р.-Д.: Феникс, 1997. 544 с.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1991. 528 с.

REFERENCES

- Bekon, F. (1972). *Novyy organon. Sochineniya v dvukh tomakh* [New Organon. Works in Two Volumes]. M.: Mysl', 2, 5-222.
- Bibliia [Bible]. (1994). K.: Ukrainske bibliine tovarystvo.
- Gegel', G. V. F. (1990). *Filosofiya prava* [Philosophy of Law]. M.: Mysl'.
- Gegel'. (1977). *Filosofiya dukha* [Philosophy of Spirit]. In *Entsiklopediya filosofskikh nauk*. M.: Mysl', 3.
- Khamitov, N. (2019). Ekzystentsial «shchastia» u koordynatakh metaantropolohii: budennyi, hranychnyi ta metahranychnyi vymiry [Existential "Happiness" in the Coordinates of Metaanthropology: Everyday, Boundary and Metaboundary Dimensions]. In *Shchastia ta tsyvilizatsiyni rozvytok: zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Lviv, 14-15 lystopada 2019 r.). Lviv.
- Khrestomatiya po filosofii: Uchebnoye posobiye dlya vysshikh uchebnykh zavedeniy [Reader on Philosophy: A Textbook for Higher Educational Institutions]. (1997). R.-D.: Feniks.
- Mamardashvili, M. K. (1990). *Soznaniye kak filosofskaya problema* [Consciousness as a Philosophical Problem]. *Voprosy filosofii*, 10, 3-18.
- Moren, E. (1995). *Utrachennaya paradigma: priroda cheloveka* [A Lost Paradigm: Human Nature]. K.: KARME-SINTO.
- Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of Foreign Words]. (2000). K.: Naukova dumka.
- Sokolov, V. V. (Ed). (1969). *Filosofiya drevnosti i srednevekov'ya* [Philosophy of Antiquity and the Middle Ages]. In *Antologiya mirovoy filosofii. (AN SSSR. In-t filosofii. Filosof. naslediyе). V 4-kh t. (T.1, ch.1 i 2)*. M.: Mysl'.
- Yaspers, K. (1991). *Smysl i naznacheniyе istorii* [The Meaning and Purpose of History]. M.: Politizdat.

Manoylo Natalia**Ph.D., Doctoral Student, <https://orcid.org/0000-0002-6369-7437>, notarmanoylo@gmail.com**

Стаття надійшла / Article arrived: 05.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Iryna Chkheailo¹, Anna Chkheailo²¹*Kharkiv National Highway and Road University (Kharkiv, Ukraine)*²*V.N. Karazina National University (Kharkiv, Ukraine)*

Happiness as a Value and Indicator of Sustainable Society Development

The article is devoted to the analysis of happiness as an objective indicator of the modern society sustainability and the parameter of balanced development of Ukraine, which is aimed to people, to maintaining the stability, to reducing the destructive processes in the middle of the country and its beyond. Particular attention was devoted to the key global challenges of the nowadays and searching for ways to solve them for the happiness and sustainable development. Economic instability, social contradictions, ideological and religious intolerance, hybrid wars, aggression and other negative disharmonious social phenomena make people unhappy, lead to a number of global problems and make us think about the future of own country and humanity as a whole, to responsibly come to the analysis of the existing situation and selection of development guidelines that will guarantee the happy being of human in society. Considering that fact, the problem of sustainable development, noted in the article, seems to be especially relevant, which is directly related to the search and justification of a constructive strategy for transition to the principles of sustainable development of Ukraine based on the methodology for calculating the index of a happy planet. In the article it is studied the sustainable development indicators, the main purpose of which is to provide information for the effective conduct of state policy. Their usefulness depends on the chosen compromises between scientific perseverance and rigidity, political efficiency and democratic legitimacy. When constructing indicators of sustainable development, different dimensions are identified that underlie of the sustainable development concept. It is proposed that the model of a happy planet which is based on the calculation of the Happy Planet Index (HPI), or the Global Happiness Index, should be considered a new approach to achieve the sustainable development goals in Ukraine. The Happy Planet Index is a global sustainable development index for everyone and Ukraine in particular. It is detected that the methodology for calculating and analyzing the index of a happy planet is especially relevant for Ukraine, cause it makes it possible to objectively assess the level of balance of a country and the national increase in happiness for social and psychological factors in a more holistic way than is done when taking into account GDP or some other sustainability indicators. The happiness of citizens ensures the happiness of society, a happy society enhances human happiness. Neglecting people's well-being, ignoring the progressive increase in the number of unhappy people turns into threats to the national security of our country.

Keywords: *happiness; Happy Planet Index; Global Happiness Index; sustainability; sustainable development strategy; sustainable development indicators; balance; constancy*

Ірина Чхеайло¹, Анна Чхеайло²¹*Харківський національний автомобільно-дорожній університет (Харків, Україна)*²*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Щастя як цінність та індикатор сталого розвитку суспільства

Розглянуте щастя як індикатор сталого розвитку сучасного українського суспільства та показник усталеності розвитку націлений на людину і направлений на збереження стабільності соціальних і культурних систем. Обґрунтувати конструктивну стратегію переходу на засади сталого розвитку України на основі методології розрахунку індексу щасливої планети. Різні аспекти щастя стали доробком наукових пошуків багатьох авторів. Ними досліджено наукові погляди на поняття щастя, щастя «по-українськи», методи і підходи до вимірювання рівня щастя, щастя як показник ефективного державного управління. Здійснений аналіз праць дає підстави стверджувати про актуальність досліджуваної теми в українському контексті. Зокрема, дослідження щастя як індикатора сталого розвитку України та благополуччя нації. Авторами запропоновано, новим індикатором сталого розвитку та одночасно підходом для досягнення його цілей в Україні вважати модель щасливої планети, в основі якої лежить розрахунок індексу щасливої планети (Happy Planet Index – HPI), або світовий індекс щастя. Доведено, що індекс щасливої планети (HPI) – це глобальний індекс сталого розвитку для всіх та України зокрема. Обґрунтовано, що методологія розрахунку та аналізу індексу щасливої планети особливо актуальні для України, так як дають можливість об'єктивно оцінити рівень збалансованості країни та національного приросту щастя за соціальними та психологічними чинниками у більш цілісний спосіб, ніж це робиться під час обрахунку ВВП або якихось інших показників сталості. Щастя громадян,

забезпечує щастя суспільства, щасливе суспільство підвищує щастя людини. На стан щастя впливає безліч аспектів соціальної реальності (розвиток демократичних свобод, довіра громадян до інститутів влади, праця тощо), кожен з яких важливий як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Сталий розвиток як гармонійне поєднання духовних, економічних, політичних, соціальних, екологічних передумов сприяє зростанню рівня щастя українців.

Ключові слова: щастя; індекс щасливої планети; світовий індекс щастя; сталий розвиток; стратегія сталого розвитку; показники сталого розвитку; збалансованість; сталість

Вступ.

У світі в останні десятиріччя щастя стало актуальною темою, своєрідним стимулом до саморозвитку. Прагнення до щастя є невід'ємною частиною людськості та висловлює її сутнісне ставлення до світу. Чим раніше людина визначиться, що для неї найважливіше в житті і до чого їй треба прагнути, тим яскравішою буде життєва мета, і тим краще рівень життя.

Щастя людини як загально-соціальна цінність особливо гостро постає для України у світлі тих сутнісних зрушень та викликів, які відбуваються нині. Сучасний етап розвитку країни визначається переглядом понять і висновків з минулого та пошуком нових підходів до розв'язання завдань сталого розвитку людства і українського суспільства зокрема.

Новим напрямом у соціально-філософській та економічній науці стала теорія щастя, в основі якої положення про суб'єктивні уявлення людини про задоволення власним і відчуття свого благополуччя у поєднанні з об'єктивними показниками сталого розвитку країни, в якій вона проживає. Інтерес та зацікавленість економістів фундаментальними філософськими категоріями буття та щастя людини свідчить про те, що питання економіки, політики невіддільні від соціально-філософської, антропологічної, етичної проблематики.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Пошуку механізмів оцінки та підвищення добробуту, благополуччя й відчуття щастя присвячені доробки вітчизняних вчених зокрема Т. Власова, О. Власова, Т. Гардашук, С. Іванова та ін. Ними досліджено еволюцію наукових поглядів на поняття щастя, особливості щастя по-українськи, розглянуто методологічну базу та методичні підходи до вимірювання і порівняння суспільного добробуту країн світу, досліджений індекс щастя населення в контексті ефективного державного управління. Зокрема, Д. Новикова розглядає щастя як соціокультурний імператив. Фокус дослідницького інтересу зосереджений переважно на розгляді «щасливого життя» як нормативного стану сучасного індивіда (Novikova, 2017). Т. Власова та О. Власова інтерпретують концепт «щастя» в проблемному полі конкуруючих дискурсів, контекстів і наративів постмодерну (Vlasova, & Vlasova, 2018).

Зарубіжні вчені (Джон Ф. Геллевелл, Е. Вайцзнер, С. Пінкер, Ю. Ружевиčius та ін.) вивчають стратегії досягнення щастя, його складові, чинники, фактори, щастя й можливості людини, вплив діяльності на рівень щастя, щасливе життя. Серед них Ю. Ружевиčius визначає щастя як один з індикаторів якості життя, який оцінюється суб'єктивно та визначається не тільки зовнішніми факторами якості життя, а надто залежить від самої людини, її якостей та цінностей, цілей життя, виховання, типу характеру тощо (Ruzevicius, 2019).

Про використання іноземного досвіду у вітчизняній практиці та його синтезу з метою зростання України та підвищення добробуту громадян свідчить 16-та щорічна зустріч Ялтинської європейської стратегії (YES) «Щастя зараз. Нові підходи для світу в кризі», що відбулася 12 – 14 вересня 2019 р. у м. Києві. Виходячи з тематики зустрічі, форум був присвячений темі державного управління заради щастя, зокрема аналізу основних проблем сьогодення, пов'язаних з цим. Особливу увагу було приділено ключовим глобальним викликам сьогодення й пошуку шляхів до їхнього вирішення за допомогою державного управління заради щастя та сталого розвитку.

Незважаючи на зростаючу кількість публікацій про щастя, зауважимо, що багатогранність досліджуваної теми залишає можливість для подальших наукових розвідок та візій. Зокрема дослідження щастя як критерію сталого розвитку українського суспільства, показника загального благополуччя нації.

Сучасні тенденції, стратегічні засади та перспективні напрями сталого розвитку України визначено у новітній стратегії сталого розвитку "Україна - 2020" затвердженій указом Президента України у 2015 р. (Stratehiia, 2015)

Для більшості досліджень сталого розвитку, виконаних на міжнародному і національному рівнях виділялось три взаємно опосередкованих імперативи усталеності: економічний, екологічний та соціальний. Визначаючи очевидну актуальність екологічних та економічних проблем в умовах глобалізації, модель сталого розвитку в контексті сучасної української соціодинаміки, робить їх похідними від соціокультурної складової.

Мета роботи - дослідити щастя як індикатор сталого розвитку сучасного українського суспільства та показник усталеності розвитку націлений на людину і направлений на збереження стабільності соціальних і культурних систем.

Основний матеріал.

Сталий розвиток – такий розвиток країн і регіонів, коли економічне зростання, матеріальне виробництво і споживання, а також інші види діяльності суспільства відбуваються в межах, які визначаються здатністю екосистеми відновлюватися, поглинати забруднення і підтримувати життєдіяльність теперішніх та майбутніх поколінь.

Незважаючи на те, що поняття сталого розвитку набуло значного поширення в науковому на соціально-політичному дискурсі, воно, залежно від контексту, наповнюється різними змістами, що суттєво ускладнює імплементацію принципів сталого розвитку в стратегію суспільно-економічного розвитку України та її перехід на засади сталого розвитку.

На відміну від індустріального суспільства, яке орієнтувалося на розвиток матеріального виробництва і прогрес технологій, постіндустріальна цивілізація основоположним пріоритетом визначає якість життя людини. Забезпечити високий рівень якості життя сучасної людини можливо при умові успішного втілення стратегії сталого розвитку у всій сукупності її складових: економічної, екологічної, політичної, соціокультурної, тощо.

Серед цих компонентів все більш значимими і проблемними стають три, відомі під назвою «тридиний підсумок»: економічне процвітання, соціальна справедливість і підвищення якості життя, збереження і відтворення природних ресурсів.

Необхідність розробки надійних та відповідних показників для управління процесів сталого розвитку, здатних при оцінці збалансованості конкурувати з валовим внутрішнім продуктом і доповнювати його як індикатор збалансованого розвитку була визначена ще на конференції Організації Об'єднаних Націй в Ріо-де-Жанейро ще у 1992 році. Такий підхід передбачає побудову синтетичних показників.

Вперше поняття «показник» використав Лазарсфельд (Lazarsfeld) у працях про операціоналізацію соціологічних теорій, де вперше були чітко визначені та проаналізовані різні етапи переведення понять в індекси. Дослідники Гадрі, Джані-Катріце, Перре, Шарп (Hadri, Dzhan-Katritse, Perre, Sharp) висловлюють думку, що визначати рівень сталого розвитку лише на основі ВВП є нераціональним,

принаймні потрібно доповнити його більш адекватним синтетичним вимірником (Kovalchuk, 2017). Серед них – індекс людського розвитку, індекс сталого економічного добробуту, індекс справжнього прогресу, індекс внутрішнього прогресу, індекс добробуту людини тощо.

Члени Римського клубу з особливим скептицизмом ставляться до ВВП. Цей показник повсякчас впливає на політичні рішення, але в його структурі закладено прагнення до необмеженого зростання. Він відображає витрати, а не благополуччя або суб'єктивне щастя, і не враховує благ, що існують поза ринком. Єдине, що вимірює ВВП – швидкість руху грошей в економіці.

Автори доповіді Римському клубу 2017 «Старий Світ приречений. Новий Світ неминучий» Ернст Вайцеккер і Андерс Вейкман вказують на парадоксальні випадки: розлив нафти збільшує ВВП через витрати на ліквідацію аварії, а внаслідок хвороб, лиха і нещасних випадків збільшується прибуток фармацевтичного бізнесу. Цей показник став настільки привабливим, що неможливо уявити успішну політичну силу з намірами зменшити ВВП країни. Однак людство все ж повинне сформулювати «іншу політичну і цивілізаційну філософію» (Vatszeke, 2019).

Новим підходом для досягнення цілей сталого розвитку є модель щасливої планети, в основі якої лежить розрахунок індексу щасливої планети (Happy Planet Index – HPI), або світовий індекс щастя. Індекс щасливої планети (HPI) – це глобальний індекс сталого добробуту (a global index of sustainable well-being) для всіх. Методологія його розрахунку та аналізу репрезентує спробу об'єктивно оцінити збалансованість глобального добробуту.

У Звіті нової економічної фундації за 2012 рік зазначається, що HPI надає зрозумілі орієнтири, які вказують націям, в якому напрямі вони мають рухатися та допомагають групам людей по всьому світі обстоювати бачення прогресу, який насправді турбується про життя людей (The happy Planet Index, 2012).

Індекс щасливої планети ґрунтується на визначенні співвідношення екологічних впливів та добробуту людей з метою оцінки екологічної ефективності кожної країни, яка обчислюється тривалістю життя населення та задоволенням життям, або щастям. Іншими словами, індекс щасливої планети визначає ефективність «конвертації» природних багатств у тривале, комфортне й щасливе життя своїх громадян (Hardashchuk, 2011).

Відповідно до методології розрахунку Індексу щасливої планети, добробут нації пропонують визначати через національний приріст щастя, або

GNH (Gross National Happiness). Національний приріст щастя розглядається як більш об'єктивний індикатор оцінки якості життя та суспільного прогресу, оскільки бере до уваги соціальні (освіта, охорона здоров'я, родина, праця на користь громади тощо) та психологічні чинники (задоволення життям, спілкування, саморозвиток тощо) у цілісніший спосіб, ніж це робиться під час обрахунку ВВП (GDP) (The happy Planet Index, 2012).

Еколого-економічна модель щасливої планети є обґрунтуванням моделі суспільного прогресу, що орієнтується не так на зростання, як на розвиток. Вона сформувалася як реакція на обмеженість моделей економічного зростання, що призводять до надмірного споживання та виснаження природних ресурсів. На недоліки моделей зростання вказували ще автори «Меж зростання» («The Limits to Growth»). Економічне зростання має свої межі, що визначаються екологічними межами, виснаженням природних ресурсів, й призводять зрештою до погіршення якості життя людей. Крім того економічне зростання, вимірюване ВВП, ігнорує інші важливі аспекти життя і добробуту людей. Тому концепція щасливої планети та розрахунок індексу щасливої планети втілюють нове бачення прогресу й розвитку, яке не залежить жорстко від економічного зростання (The happy Planet Index, 2012).

Аналіз рейтингу міжнародного індексу щастя та виявлення місця України дає змогу встановити основні закономірності географії розподілу задоволення власним життям серед країн світу. За даними Word Happiness Report 2019, який публікується щороку за ініціативою ООН, Україна посіла 133 місце серед інших 156 країн світу у рейтингу найщасливіших країн, зайнявши позицію між Чадом і Ефіопією (у 2016 році наша країна була на 123 місці) Перше місце у рейтингу щасливих країн зайняла Фінляндія, до лідерів увійшли Норвегія, Данія, Швейцарія, Ісландія із найближчих сусідів Білорусь -81, Росія – 68 (Reitynh, 2019).

Порівнюючи «заміри щастя», зроблені Gallup World Poll у 2005-2008 роках та 2016-2018 pp., автори Word Happiness Report 2019 Хеллівелл, Лайд і Сакс відзначають, що Україна увійшла до двадцятки країн з найбільшим падінням рівня щастя (Helliwell, 2019).

Рейтинг склався на основі таких показників як ВВП на душу населення, очікувана тривалість здорового життя, соціальна підтримка, щедрість (благодійність), сприйняття корупції. Лідерство країн у рейтингу щастя пов'язана з поєднанням високої міжособистісної довіри та соціальної культури і, найголовніше, зі стійким добробутом. Суб'єктивне відчуття щастя щільно пов'язане

не лише з рівнем добробуту, а й з державною політикою країни: «На найбільш базовому рівні, належне державне управління створює та підтримує інституційну рамку, що дозволяє людям жити краще (Helliwell, 2017).

Виходячи з місця України на глобальній мапі розвитку людського капіталу, добробуту та щастя, можна зробити висновок про невідповідність рівня людського капіталу, який суттєво випереджає рівень економічного розвитку і ще більше випереджає рівень щастя людей в Україні.

Позбутись вищезгаданої невідповідності можливо двома шляхами, або підтягнути економіку до високого рівня людського капіталу через масштабну модернізацію економіки, або допустити деградацію людського капіталу через масову еміграцію і зниження інтелектуального і освітнього рівня громадян. Цей вибір сьогодні, на жаль, поки на користь другого і визначає долю окремих людей і долю цілою нації на багато десятиріччів наперед.

Проте навіть у щасливих країнах спостерігається високі темпи росту депресії та інших психічних розладів, особливо серед молодих людей.

На це вказує учасник зустрічі (YES) у Києві «Щастя зараз. Нові підходи для світу в кризі», професор психології Гарвардського університету Стівен Пінкер (Steven Pinker) в рамках виступу на форумі задається питаннями про те, коли ми станемо щасливішими і чи правда, що все чудово, але ніхто не щасливий (Pinker, 2019).

Аналіз його виступу для розкриття проблеми щастя в контексті сталого розвитку українського суспільства наводить на думку, що щастя складається з кількох аспектів. Об'єктивне благополуччя (добробут) та суб'єктивне (щастя). У об'єктивне входить: життя, харчування, багатство, здоров'я, свобода, безпека, відпочинок. Ті речі, які важливі, незалежно від того, чи помічаємо ми їх. У суб'єктивного благополуччя два компоненти: емоційне благополуччя – баланс між позитивними емоціями і негативними емоціями, і когнітивне – відповідь на питання, наскільки ми в цілому задоволені

Вони різні за своїм змістом. Людину, що голодує, живе в жахливих умовах, що втратила дитину, але вдячна за невеликі радості. Та похмурий громадянин країни «першого світу», який не помічає і не цінує своєї удачі, хоча все йде добре.

Чи поліпшилося з часом об'єктивне благополуччя? В ході дослідження, виявляється, що об'єктивне благополуччя за останні 250 років вражаюче зросло. В якості підтвердженнь науковець приводить: тривалість життя, харчування, економічне зростання, добробут,

війна і мир, свобода і право, якість життя тощо.

Не зважаючи на руйнування демократії в таких країнах як Туреччина, Венесуела, Угорщина і Росія світ ніколи не був таким демократичним як в останнє десятиліття. Більшість людей живуть у країнах, які є більш демократичними, ніж автократичними, і більшість країн набагато більш демократичні, ніж автократичні.

Але це не робить нас щасливішим, констатує Стівен Пінкер (Steven Pinker). Всі ці надбання цивілізації перетворюються на даність, і ми не щасливіші, ніж були раніше (Pinker, 2019).

Одне з відкриттів науки про щастя – це те, що щастя знаходиться в кореляції зі свободою. Люди стали вільніші. Щастя також знаходиться в кореляції з достатком – достаток теж зріс. Цей взаємозв'язок дуже сильний – його можна побачити, зіставивши те, як люди оцінюють власне щастя і ВВП їхніх країн. Одна з причин невідповідності поширеної думки про те, що люди не стали щасливішими і даними про те, що насправді рівень щастя зріс – це ілюзія того, що люди менш щасливі, ніж вони є насправді. Соціологи називають це «прірвою оптимізму». Це феномен, що часто зустрічається. За даними опитувань у всьому світі люди думають, що їхні земляки менш щасливі, ніж вони є насправді.

Це справжня загадка, невідомо, чому ця «прірва» така велика. С. Пінкер (S. Pinker) припускає, що медіа, які розповідають про події в країні, грають свою роль. Варто пам'ятати про природу новин. Новини – це те, що сталося, а не те що не відбулося. Найчастіше гідні заголовка лише події, коли щось йде не так. Так само серед журналістів добре задокументована негативна упередженість. Вона ж вбудована в нашу власну психологію, в нашу «прошивку». Ми більше думаємо про погані події, особливо про ті, що відбулися нещодавно. Про речі, які сталися давно ми не забуваємо, але ми забуваємо наскільки поганими вони були. Як говорив Франклін Пірс Адамс: «Ніщо так не підтримує репутацію славного минулого, як погана пам'ять». У країнах, де проводилися опитування про рівень щастя, за останні 25 років, у 75% з них він зріс (Pinker, 2019).

Детермінантами нещасливого життя в Україні виступили невдачі перетворень та надзвичайне загострення кризи в усіх сферах суспільної життєдіяльності. Як показують результати дослідження Київського міжнародного інституту соціології щодо динаміки відчуття щастя у 2001-2016 роках, у 2001 році чисельність тих, хто вважає себе щасливою людиною склала лише 38%. Далі в Україні ж рівень щастя суттєво зростав, але після початку 2010 року пішов на спад. Нові проблеми в економіці, військова агресія, інформаційно-психологічний впливу,

маніпуляції індивідуальною поведінкою та свідомістю призвели до зміни картини світу, руйнації цілісності буття особистості (Дупакіа, 2016).

Ситуація, що склалася в українській економіці не даність чи фатум. Українці заслуговують на краще щасливе життя і здатні змінити долю власної країни. Це не лише життєво необхідно, але й можливо. Для провідних світових вчених це було очевидно вже досить давно. «нам доконечно треба збільшити темпи зростання ВВП наш земляк до 8-10% щорічно, одночасно знижуючи інфляцію», - зазначав наш земляк всесвітньо відомий українець, співзасновник Всесвітнього економічного форуму в Давосі, почесний член Римського клубу Богдан Гаврилишин у своїй доповіді Римському клубу «До ефективних суспільств» (Gav-rilishin, 2009). Для цього потрібно запровадити нову економічну парадигму, зробивши кардинальний розворот в економічній політиці та змінивши «професію» країни.

Незадоволеність українців ситуацією в країні, безперечно, має вплив війна, яка з усіма її наслідками прирікає наше суспільство на страждання. Таким чином вкрай необхідним для розвитку українського суспільства є розв'язання збройного конфлікту на сході.

Важливим аспектом у розумінні щастя виступає тип культури, який обумовлює стратегії його досягнення. Європейець під щастям розуміє добробут, можливість самореалізації, благополуччя та безпека родини. Українці в цілому відповідають базисному типу європейської культури. Якби щастя вимірювалось тільки благополуччям і самореалізацією, то українці усвідомлювали себе ще більш нещасними. Пом'якшує ситуацію лише сім'я. 80-85% громадян України вірять близьким та впевнені в їх підтримці. Але щастя пересічного українця не тільки в добробуті його і сім'ї, а ще й участь в тому, що зробити щасливими, або не зробити нещасними інших, тому попри всі проблеми і негаразди значна частина громадян України сьогодні не втрачає оптимізму. За даними опитування таких 54 % проти 19 % нещасливих (Дупакіа, 2016).

Висновки.

На початку третього тисячоліття людство шукає шляхи реалізації інтеграційної моделі сталого розвитку. Перехід до сталого розвитку став об'єктивною необхідністю, значення якої не викликає сумнівів. Прийняті міжнародні документи та Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» (Stratehiia, 2015) остаточно визначили намір усього людства і українців в тому числі перейти до такої парадигми розвитку, у якій центральне місце займає людина, а

ключовими цілями є інтенсивний і збалансований розвиток економіки та відповідальне управління навколишнім природним середовищем.

Стратегія переходу на засади сталого розвитку потребує не тільки класичних вимірів як то економіка, суспільство, навколишнє середовище, тощо, а й нового підходу для досягнення цілей сталого розвитку, яким є модель щасливої планети, або світовий індекс щастя. Методологія його розрахунку та аналізу особливо актуальні для України, так як дають можливість об'єктивно оцінити рівень збалансованості країни та національного приросту щастя за соціальними та психологічними чинниками у більш цілісний спосіб, ніж це робиться під час обрахунку ВВП або якихось інших показників сталості.

Для цього міг би стати у пригоді досвід таких країн як Велика Британія, Німеччина, Італія, які розпочали розробляти методики ведення статистики щодо урахування щастя громадян та приросту загального національного щастя. Із локальної національної культури людина

переміщається в глобальний інформаційний простір стаючи космополітом, «людиною світу».

Таким чином, для того, щоб рівень щастя українців зріс необхідний сталий розвиток: гармонійне поєднання економічних, соціальних, екологічних, політичних, духовних передумов, що розширює можливості людини і її ресурси, а реальне життя перетворюється в бездонне море можливостей, в постійний вибір перспектив, побудову і реалізацію безкінечних самопроектів. Проектування майбутнього – це не передбачення чи вигадкування. Це значно більше, наголошує професор економіки, ключовий архітектор польських економічних реформ, Гже-гож Вітольд Колодко. Країна не може просто плинути за течією в невідомому напрямі, сліпо покладаючись на сили ринкової стихії. Недостатньо прогнозувати економічні та соціальні процеси і динаміку. Необхідно навчитись проектувати та «вибудовувати» їх до потреб і прагнень суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Вайцекер Е. Com On! Капіталізм, недалекоглядність, населення і руйнування планети. Доповідь Римському клубу / переклад з англ. Ю. Сірош. Київ: Саміт-Книга. 2019. 276 с.

Власова Т., Власова О. Рецепція концептосфери блага в дискурсах та інтерпретаціях постмодернізму. Науково-теоретичний альманах Грані, 2018. 20(12). С. 5-11. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1076/1431>

Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: доповідь Римському клубові. Київ: Університетське видавництво «Пульсари». 2009. 248 с.

Гардашук Т. Щастя, природний капітал і фантом зростання. Практична філософія. 2011. № 3. С. 27–37.

Динаміка відчуття щастя (2001-2016). URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=670&page=>.

Ковальчук О. Математичне моделювання сталого розвитку. Тернопіль: ТНЕУ. 2017. 245 с.

Новикова Д. Бажання «бути щасливим» як дисциплінарна норма сучасності. Науково-теоретичний альманах Грані, 2017. 20(11). С. 100-105. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1072/1093>.

Пінкер С. Виступ на 16-й щорічній зустрічі Ялтинської європейської стратегії 2019 (YES). URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/psihologiya-shchastya-nayshchaslivishi-krajini-svitu-50045204.htm>.

Рейтинг щастя по країнам. Всесвітня доповідь про щастя 2019. The word on-ly. URL: <https://theworldonly.org/index-schastya-2019>.

Ружевиць Ю., Іванова С. Якість життя на роботі: концепція і дослідження. Аспекти публічного управління, 2019. 7(1-2). С. 81-94. <https://doi.org/10.15421/151909>.

Стратегія сталого розвитку України-2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

Helliwell J. World Happiness Report 2017. URL: <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2017/HR17.pdf>.

Helliwell J. World Happiness Report 2019. URL: <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2019/WH19.pdf>.

The Happy Planet Index 2012 Report. A global index of sustainable well-being. URL: <https://neweconomics.org/2012/06/happy-planet-index-2012-report>.

REFERENCES

Novykova, D. (2017). Bazhannia «buty shchaslyvym» yak dystsyplinarna norma suchasnosti [The desire to «be happy» as a disciplinary norm of today]. Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani, 20(11), 100-105. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1072/1093>.

Vlasova, T., & Vlasova, O. (2018). Retseptsiia kontseptosfery blaha v dyskursakh ta in-terpretatsiakh postmodernizmu [The reception of the conceptosphere of good in the discourses and interpretations of postmodernism]. Naukovo-teoretychnyi al-manakh Hrani, 20(12), 5-11. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1076/1431>.

Ruzhevichius, Yu., & Ivanova, S. (2019). Yakist zhyttia na roboti: kontseptsiia i doslidzhennia [Quality of life at work: concept and research]. Aspekty publichno-ho upravlinnia, 7(1-2), 81-94. <https://doi.org/10.15421/151909>.

Stratehiia staloho rozvytku «Ukraina-2020» [Sustainable Development Strategy Ukraine 2020]. (2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

Kovalchuk, O. (2017). Matematychnе modeliuвання staloho rozvytku [Mathematical modeling of sustainable development]. Monohrafiia. Ternopil: TNEU.

- Vaytszeker, E. (2019). Com On! Kapitalizm, nedalekoglyadnist, naselennya i ruynuvannya planeti. Dopovid Rimskomu klubu [Com On! Capitalism, short-sightedness, population and the destruction of the planet. Report to the Club of Rome]. Kyiv: Samit-Kniga.
- The Happy Planet Index 2012 Report. A global index of sustainable well-being. (2012). Retrieved from <https://neweconomics.org/2012/06/happy-planet-index-2012-report>.
- Hardashchuk, T. V. (2011). Shchastia, pryrodnyi kapital ta fantom zrostannia [Happiness, natural capital and the phantom of growth]. *Praktychna filosofia*, 3, 27-37.
- Reitynh shchastia po krainam. Vsesvitnia dopovid pro shchastia [Happiness rating by country. World Happiness Report 2019]. The word only. (2019). Retrieved from <https://theworldonly.org/indeks-schastia-2019>.
- Helliwell, J., Layard R., & Sachs J. (2019). World Happiness Report 2019. Retrieved from <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2019/ WHR19.pdf>.
- Helliwell, J., & Sachs, J. (2017). World Happiness Report 2017. Retrieved from <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2017/HR17.pdf>.
- Pinker, S. (2019). Vystup na 16-y shchorichnii zustrichi Yaltynskoi yevropeiskoi stratehii (YES) [Speech at the 16th Annual Meeting of the Yalta European Strategy 2019 (YES)]. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/opinion/psihologiya-shchastia-nayshchaslivishi-krajini-svitu-50045204.htm>.
- Dynamika vidchuttia shchastia (2001-2016) [Dynamics of happiness (2001-2016)]. (2016). Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=670&page=1>.
- Gavrilishin, B. (2009). Do effektivnih suspilstv: dopovid Rimskomu klubovi [Towards effective societies: a report to the Club of Rome]. Kyiv: Universitetske vidavnit-stvo «Pulsari».

Iryna Chkheailo

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-1325-2018>, letolux@ukr.net

Anna Chkheailo

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4806-3065>, anna.chkheailo@karazin.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 03.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Yana Kotets*Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)*

Problems of Religious-Confessional Identity of Vasyl Stus

The article considers and analyzes the formation of the religious identity of Vasyl Stus. The views of researchers on the religious beliefs of Stus, namely Halyna Yastrubetska, Olena Ruda, Nila Zborovska, Viktor Marynychak, Roman Krylovets, Oleg Bezverkhy, are described. It is worth noting that their views are radically different. Some scholars even consider Vasyl Stus a Buddhist or a Freemason. However, most researchers are convinced that the poet has a religious worldview. The evolution of worldview beliefs and its reflection in the work of Stus is considered. We see, based on the study of creativity, that Stusiv's search for God continues in the difficult conditions of the Mordovian camps and the Magadan exile. Moreover, in captivity they become more profound, tragic. It is clear that when talking about a particular religious affiliation or orientation of the poet, most authors rely on their own religious preferences. Therefore, when studying the religious aspects of his philosophy, we must first turn to the works and records of Stus himself, the testimony of eyewitnesses and comrades in the dissident movement, the memories of relatives of the poet, and especially his son - Dmitry Stus. After analyzing the artist's work, we see that all his work is imbued with the spirit and images of Scripture, reinterpreted on the basis of his own religious experience, which he received while in the pre-trial detention center of the Kyiv KGB in 1972. The results of our study show that Vasyl Stus's poems are characterized by moral self-sufficiency, which gave the poet the strength to build "from himself", "from within" all the reality he needed - up to Ukraine and God. Actually, these topics: Resistance, "eternal Ukraine", God, outlined the semantic range of Stus's poems. These poems were written by both a religious practitioner and a prisoner of the Soviet death camps, in which the cold of solitary confinement symbolically corresponds to human loneliness in the abyss of evil.

Keywords: religious identity, worldview, confessionalism, morality, self-fulfillment, "Palimpsests", search for God

Яна Котець*Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)*

Проблеми релігійно-конфесійної ідентичності Василя Стуса

У статті розглянуто та проаналізовано формування релігійної ідентичності Василя Стуса. Охарактеризовано погляди дослідників щодо релігійних переконань Стуса, а саме Галини Яструбецької, Олени Рудої, Ніли Зборовської, Віктора Маринчака, Романа Криловець, Олега Безверного. Варто зазначити, що їх погляди є радикально різними. Деякі вчені розглядають Василя Стуса навіть як будиста чи масона. Однак, більшість дослідників переконані, що поету притаманний релігійний світогляд. Розглянуто еволюцію світоглядних переконання та її відображення у творчості Стуса. Ми бачимо, на основі дослідження творчості, що Стусівські богошукання продовжуються і у важких умовах мордовських таборів і магаданського заслання. Більш того, вони в умовах неволі набувають більш глибинного, трагічного характеру. Зрозуміло, що говорячи про ту чи іншу релігійну належність або орієнтацію поета більшість авторів спираються на власні релігійні вподобання. Тому при дослідженні релігійних аспектів його філософії треба звернутися насамперед до творів та записів самого Стуса, свідчень очевидців-однотаборників та соратників по дисидентському руху, спогадів родичів поета, й насамперед його сина – Дмитра Стуса. Провівши аналіз творчості митця, ми бачимо, що вся його творчість просякнена духом та образами Святого письма, переосмислених на основі власного релігійного досвіду, який він отримав насамперед знаходячись у слідчому ізоляторі київського КДБ в 1972 році. Результати нашого дослідження демонструють, що для віршів Василя Стуса є характерною моральна самодостатність, яка давала поетові силу вибудовувати «із себе», «зсередини» усю необхідну йому реальність – аж до України та Бога. Власне, цими темами: Спротив, «вічна Україна», Бог, окреслене смислове коло Стусових віршів. Ці вірші написані водночас релігійним практиком і в'язнем радянських таборів смерті, в них холод карцеру символічно відповідає самотності людини в безодні зла.

Ключові слова: релігійна ідентичність, світогляд, конфесійність, моральність, "самособоюнаповнення", "Палімпсести", богошукання

Вступ.

Незважаючи на те, що Василь Стус пішов у вічність вже 36 років тому, значення його героїчного, мученицького шляху, його поезій та філософських інтенцій зберігають велику цінність й до нашого часу. В своєму слові він намагався не тільки передати абсурдність тієї епохи в якій він жив, але знайти шлях до спасіння людського в людині, шлях до творчого розкриття та звеличення людської душі. Тому велике значення в його філософсько-поетичній спадщині займає релігійна тематика, його поезія насичена метафорами та символами релігійного, здебільше християнського походження.

Аналіз досліджень і публікацій.

Так про певну конфесійну орієнтацію В. Стуса писали Галина Яструбецька, Олена Руда, Ніла Зборовська, Віктор Маринчак, Роман Криловець, Олег Безверхий та інші дослідники. Переважна більшість авторів не надто переконливо намагаються довести, що релігійний світогляд Василя Стуса був християнським. Роман Криловець вважає поета буддистом. (Криловець, 2006). Зборовська припускала, що він міг бути масоном. (Зборовська, 2009, с. 311). Сучасні вінницькі дослідники Олег Безверхий та Тетяна Пірус заявляють, що наприкінці життя Стус став язичником. (Безверхий, Пірус, 2017, с. 13).

Мета дослідження. Таким чином, метою нашої статті є з'ясування релігійно-конфесійної належності Василя Стуса, еволюції його світоглядних переконань та її відображення в творчості поета і мислителя.

Результати дослідження.

Як відомо, Василь Стус народився в селі Рахнівка на Вінниччині, де в кожному селі до початку колективізації був православний храм. Але в 1938 році, коли народився поет, храм був вже закритий і відкритими носіями православної релігійності залишалися лише люди похилого віку. В одному з листів до сина Василь Стус пише: «Пам'ятаю, як у Рахнівці, де я лишився з бабунею (тато і мама поїхали на Донбас), я проказував за нею "Отче наш, іже еси на небеси". Два слова каже вона – я повторюю...». (Стус, 1997). Наскільки віруючими були батьки Стуса сказати важко.

Як відомо у місті Сталіно (таку назву мав Донецьк у 1924-1961 роках) на липень 1941 року не залишалося жодного православного храму й лише під час німецької окупації (коли місту повернули стару назву – Юзівка) відкрилися 13 православних приходських церкви, які втім наприкінці 1950-х– початку 1960-х під час хрущовської «катеїстичної компанії» знову були закриті. Родина Стусів, що перебувала як і більшість мешканців сталінських околиць у постійній скруті та виснажливій праці навряд

чи була активними віруючими цих храмів, але дотримувалися певних православних традицій.

Потрапивши в 1954 року у студентсько-вчительське, а згодом армійське та мистецьке середовище, Василь Стус не переймався як і більшість його сучасників релігійними питаннями: релігійність була фактично витіснена на маргінес суспільного життя. Навіть більшість представників тодішнього дисидентського руху (за виключенням певних осіб з Західної України де зберігалася традиційна релігійність) дотримувалися атеїстичних переконань. Релігійно-містичні духовні пошуки багатьох шістдесятників були доволі різноманітними та іноді набували достатньо екзотичних форм: це й захоплення буддизмом та східними релігіями взагалі, й неоязичництво, й власні релігійно-містичні конструкції (наприклад сонцебожництво Миколи Руденка). Євген Сверстюк в своїй знаменитій роботі «Блудні сини України» писав: «Філософсько-ідеологічна парадигма шістдесятників здебільшого включала всі гуманістичні маски та псевдоніми соціалізму і дець проходила краєм філософського ідеалізму та релігії, тобто не дуже виходила за межі легальності» (Сверстюк, 1993). Він же згадував свій новорічний тост в майстерні Людмили Семикіної: «Щоб ми ніколи ні перед ким не схилились, тільки перед Сонцем». «Звичайно, за цим Сонцем стояв Абсолют. Але сонце є сонце. Слово Бог тут прозвучало б у вакуумі: ми не були до нього готові. То були милі носталгічні спогади уламків традиції, яку віднесла ріка життя.... Лінія світогляду проходила на грані релігії, яку поважали і навіть любили, як маму» (Сверстюк, 1993).

В ранніх віршах Стуса ми не знаходимо будь-яких посилок на релігійні постаті та метафори. Лише під впливом переслідувань після виступу 1965 року та інших трагічних подій поет у збірці «Зимові дерева» звертається до релігійної проблематики. В знаменитому вірші «Отак живу: як мавпа серед мавп» (1968) вже з'являється звернення до Бога, який поки що розуміється Стусом доволі абстрактно:

«О Боже праведний, важка доука –
сліпорожденним розумом збагнуть:
ти в цьому світі – лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть»
(Стус, 1994)

Стусівські богошування простежуються і в наступних віршах, що увійшли до збірки «Веселий цвинтар», наскрізь пронизаній екзистенціалістською проблематикою.

Особливо неортодоксальним є знаменитий стусівський вірш 1970 року, який згодом у дещо зміненому вигляді увійшов до знаменитих «Палімпсестів» (їх «магаданської версії»):

«В мені уже народжується Бог
і напівпам'ятний, напівзабутий,
немов і не в мені, а скраю смерти,
куди живому зась – мій внук і прадід –
пережидає, заки я помру.» (Стус, 1994)

Серед багаточисельних тлумачень цього найбільш неоднозначного з релігійних позицій віршу, ми зустрічаємо твердження про нову релігійність Стуса (М. Балаклицький, 2001, с. 95), поступовість прозрінь (Г. Колодкевич 2011, с. 188), втримання вищої духовної сутності (М. Коцюбинська 1995, с. 137) або еволюцію від людини абсурду до людини релігійної (О. Руда 2014, с. 122).

Нам вдається остання версія найбільш вірогідною, але еволюція від екзистенціалізму до християнського персоналізму у Стуса відбувається досить переривчасто, через використання багатьох екзистенціалістських концептів та їх персоналістське переосмислення. Первісний варіант вірша пов'язаний зі стусівською поетичною інтерпретацією знаменитої сартрівської сентенції з «Екзистенціалізму» про людину яка «є лише тим, що сама із себе робить». Подібний хід думок ми зустрічаємо і в листі Стуса до дружини і сина (від 14.09.1981): «Людина – твориться, самонароджується. Уяви, що Бог, який творить людей, то Ти є сам. Ти є Бог. Отож, як Бог самого себе, мни свою глину в руках, поки не відчуєш під мозолями кремінь. Для цього в Тебе найкращий час – Творися ж!» (Стус, 1997 с., 395).

Тяжке захворювання (резекція шлунка), відсутність належного лікування призводить до фізичних страждань, які поет намагається долати власним «самособоюнаповненням» та невтомними духовними пошуками. Ще перебуваючи в камері попереднього ув'язнення він пише вірш-молитву в якому Бог з'являється образом караючого Пантократора, носія «гніву пречистого». В. Стус звертається до Бога не з проханням ласки, а благає дати – «гніву пречистого, за допомогою якого обіцяє витримати всі Господні випробування. Ліричний герой віршу висловлює подяку Богові, що надає можливість залишатися собою, вистояти, витримати всі тортури, утвердитись в своїй правді на основі Божої підтримки:

«Господи, гніву пречистого
благаю – не май за зле.
Де не стоятиму – вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією
довжу його в віки» (Стус, 1994)

В поезіях Стуса тюремного та магаданського періодів за підрахунками А. Маркіної слово «Господь» як звертання використовується 33 рази

(підрахунки здійснено на основі збірки творів В. Стуса у 12 томах (1, 3, 5 томи)) (Маркіна, 2014). Досить часто він звертається й до біблійських образів і сюжетів, втім іноді звертався й до релігійних образів інших релігійних традицій: ще у вірші «Накликання дошу» (1965) він використовує язичницькі мотиви, знаменитий вірш «За читанням Ясунарі Кавабати» (1972) несе відбиток зацікавлення дзен-буддизмом і взагалі далекосхідною релігійністю.

Василь Стус був знайомим з нігілістичною філософією Ф. Ніцше, з його знаменитим виразом «Бог помер». Але він розуміє його в дещо іншому сенсі: екзистенційного почуття бога полишеності, яке виникає з огляду на жорстокості, які чиняться людьми, нелюдські кривди яких зазнають праведники. В умовах тодішньої радянської дійсності йому інколи здавалося, що Бог добра та справедливості полишив цей світ, а залишився «потворний бог – почвар володар і владика люті» (Маркіна, 2014).

Повернувшись до Києва в 1979 році, В. Стус редагує остаточний київський варіант своїх «Палімпсестів». На підставі аналізу цього тексту сучасна українська поетка та літературознавець Галина Яструбецька стверджує, що богошукання Стуса зазнали серйозних коректив: поет-мислитель «пройшовши “дорогу болю”, усвідомив, що, хоч би як високо людина сягнула, хоч би як вдивлялась “у проруб край світів”, вона не може вийти за раз і назавжди визначені межі, яких у рамках земного існування не переступити жодній людині, попри те, що їй дарована необмежена можливість готувати Господню дорогу й вирівнювати стежки його (“горі горою бути”))» (Яструбецька 2012, с. 224).

Деякі дослідники, вважають, що всі Стусові «Палімпсести» просякнені духом та образами Святого письма, переосмислених на основі власного релігійного досвіду. Лірика «Палімпсестів» насичена й новозаповітними сентенціями в яких Стус осмислює образ Ісуса Христа крізь призму власного мучеництва в ув'язненні та під час важкої хвороби. Про це свідчать цитати з творів збірки: «і плоть, мов знята із хреста», «моїх зотлілих доль хрести». В збірці присутні й відомі євангельські сюжети, які митець трактує по своєму, на основі власних переживань та страждань, а саме сюжет про Голгофу («Знов Голгота осквернена»), суд над Христом («Що перед вами, судді, не клонюся») та зрада Христа Іудою («коли в усі сліди ступає тінь Іуди») (Стус, 1997, с. 220)

Але вершиною стусівського богошукання періоду «Палімпсестів» вважається вірш, що відкриває цю збірку: «Гойдається вечора зламана віть». Цей вірш Василь Стус пише орієнтовно в

1975–1976 роках, відбуваючи тоді покарання у таборах Мордовії. На початку твору поет передає своє відчуття єднання з Божественним Всесвітом, містичні переживання власного відчуження:

«Гойдається вечора зламана віть,
і синню тяжкою в осінній пожежі
мій дух басаманить. Кінчилися стежі:

нам світ не належить – бовваном стоїть»
(Стус, 2009)

Наприкінці вірша поет звертається до Господа і просить у нього «високого краху» та свободи своєї самореалізації. Йому болить доля народу, як його власна, але «надвечір'ї» своїх душевних терзань він спрямовує всі сили, що б врятувати свою самотність.

Останні роки свого життя (1980–1985), як відомо, Василь Стус перебував у тюремному ув'язненні та Кучинському концтаборі (Пермський край). Умови перебування тут були значно гіршими ніж в попередніх місцях позбавлення волі. В своїх «Таборових зошитах», які вдалося передати закордон, Стус напише: «Спроба щоденника в цих умовах – спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею» (Стус, 1994). Поет зазнає переслідувань, важко хворіє, більшість написаного ним конфіскується наглядачами концтабору, особливо після публікації в закордонному часописі «Сучасність» 1983 року його записок «З таборового зошита». Але й в цих умовах Василь Стус, може ще більш напружено, відчуваючи наближення власної смерті, продовжує свої філософсько-релігійні пошуки. Причому ці пошуки стають більш ґрунтовними, але про їх результати ми можемо лише здогадуватися (оскільки, як відомо, знищили збірку віршів «Птах душі» з приблизно 300 віршами втрачена як і інші останні записи). Останній факт дає можливість до різних спекуляцій в сучасній літературі з приводу релігійних поглядів поета в останні роки його життя: від захоплення буддизм до зречення від християнства та прийняття язичництва.

Підставою до першої позиції є лист Василя Стуса до рідних від 4 березня 1984 року в якому ділиться власними висновками щодо прочитаної ним книжки Н. В. Абаєва про чань-буддизм: «Мені дуже подобається теза гуманізму, за яким до всього живого (рослин і тварин) треба ставитися, як до людини. І те, що людина повинна жити, як усесвіт малий. Тобто, що все, наявне в усесвіті, є в людині. Отож, нам треба лише збудити в собі ці космічні сили і жити, піддавшись їхній волі, не чуючи спротиву своєї сваволі. Добре, що вчать звільнюватися од своїх

егоїстичних станів (як зайвого сміття існування), а бути в приторочених емоціях космічних стихій, тобто в стані постійної душевної (світової) гармонії. Втратити себе, щоб бути всімсвітом, не знаючи ні смерті, ні народження, а лише знати всесущих станів» (Стус, 1997, с. 458-459).

Але відомо, що й раніше Стус захоплювався східними релігійно-духовними практиками (згадаємо вірш «За читанням Ясунарі Кавабати», написаний раніше), але це не перетворювало його на буддиста. Думка ж острозького дослідника Романа Криловця про те, що «незадовго до смерті В. Стус відкривав для себе релігію, до якої ішов усе життя, яку витворив і виплекав у своєму серці.... Поет знаходить себе у чань(дзен)-буддизмі! Тому його творчість слід розглядати і крізь вчення Бодхидхарми – дзен-буддизм» вдається нам доволі спірною та непідтвердженою жодними свідченнями (Криловець 2006, с.163).

Не меншу популярність зараз має версія про навернення Василя Стуса в кучинських концтаборах до «язичництва». Вже згадані вище О. Безверхий та Т. Пірус безапеляційно стверджують, що «в останні місяці (можливо, роки) свого життя Василь Стус був прибічником релігії, яку називав "язичництвом"». (Безверхий О. С., Пірус Т. П., 2018, с.13-17). В якості аргументації вони наводять відомі спогади співкамерника Василя Стуса в 1984-му та на початку 1985 року російського монархіста Леоніда Бородіна та Записку №10 з «Таборових зошитів».

Наведемо спогади (інтерв'ю) Бородіна з власним перекладом українською (оскільки вони публікувалися лише російською мовою), що стосуються релігійних поглядів Стуса: «Дуже цікавим було його ставлення до християнства. Воно було подвійним, так скажемо. Причому, як поет, він міг через деякий час висловлювати думку з деяким іншим аспектом. Про християнство ми говорили багато. Крайня його точка, яку він назавтра міг не повністю повторювати, полягала в тому, що слов'яни мали прекрасну релігію, життєздатну, життєствердну, яка була одноприродною їм біологічно, так би мовити. І надалі своєму розвитку з цієї язичницької релігії могла виробитися якась природна, властива саме цьому народу релігія, яка б не відбилася надалі згубно на його історії. А християнство, привнесене ззовні з психологією смирення, приниженості якійсь авторитарності, заклало в слов'янську свідомість цей момент, який послабив опір фактор психологічних структур. Або може трохи різкіше це було сказано. Другого дня на цю тему він міг говорити трохи інакше» (Нецензурний Стус, 2003, с. 19-20).

Як бачимо, в цих спогадах мова йде лише

про богошукання Василя Стуса, його міркування про долю України та роль, яку в ній відіграло православ'я, він вказує на деякі позитивні риси давньослов'янського язичництва, але при цьому жодним чином не ідентифікує себе з ним.

Другий аргумент вінницьких дослідників також є достатньо слабким. Місце з «Таборових зошитів» про яке вони пишуть відоме ще 1983 року й має достатньо багато різних інтерпретацій. Наведемо його: «Думаю про 1000-ліття християнства в Україні. Гадаю, що було зроблено першу помилку – візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстості духу, двоїстості, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду, невизрілу душу народу – призвів до жіночості духу, як атрибута нашої духовності» (Стус, 1994).

Але чомусь О. Безверхий та Т. Пірус не звертаються до наступного запису там Василь Стус пише: «Можливо, важило і те, що величезна брила духовного християнства впала на юну душу, на її ще не зміцнілі плечі. В кожному разі жертвою православ'я ми є найбільшою. Вийти з-під його східних чар ми так і не змогли. Це знищило нашу вітальну, життєву енергію. Негативний вплив християнізації на мову, здається, можна вичленити. Але там уже була течія, плін національної історії (Безверхий О. С., Пірус Т. П., 2018, с.13-17).

На підставі цих розсудів вінницькі дослідники однозначно стверджують, що мислитель остаточно «визначився у своєму ставленні до християнства як негативного духовного явища в історії Українського Народу, пояснюючи таке відношення звинуваченнями у смиренності, приниженості, авторитарності християнства, яке послабило здатність українців до опору та негативно відбилося на українській історії» (Безверхий О. С., Пірус Т. П., 2018, с.13-17).

Але як бачимо, це зовсім не остаточний світоглядний вибір поета. Тим більше, про що йде мова про православ'я чи християнство загалом. Відомий острозький філософ та письменник Петро Кралюк дотримується щодо цих записів дещо іншої точки зору. Він стверджує, що Василь Стус тут дещо прямолінійно трактує непрості історичні процеси, пов'язані з поширенням християнства на українських землях. Коли приймалося християнство за часів князя Володимира, ще не було офіційного розділення на католиків і православних. Власне,

якщо говорити про Київську Русь, то тут це розділення особливо не відчувалося. Зрештою, православ'я в його ослів'яненому варіанті (мається на увазі кирило-мефодіївська традиція) дало чимало позитивів для культурного розвитку давньоруського суспільства. Щодо «візантійсько-московського обряду», то це явище пізніших часів (XVI–XVII ст.) (Кралюк, 2013).

Але мова про інше. Попри історичні неточності, Стус відверто демонструє свою прихильність до європейських цінностей, в т. ч. і в плані релігійному. Він протиставляє католицький Захід православному Сходу. Вважає, що ми, українці, мали б належати до католицького світу. Хоча це не говорить відкритим текстом, але однозначно прочитується між рядками. Стус сприймає православ'я як національне зло, вказуючи, що воно вирвало українців із західного світу й кинуло в світ східний. Для українців, котрі зорієнтовані на православ'я, це виглядає як крамола. Адже багато хто сприймає в нас цю релігію як національну віру українців. Стус, як бачимо, був іншої думки.

Точка зору П. Кралюка нам здається більш аргументованою, тим більше, що ніяких інших свідчень про прийняття Василем Стусом «язичництва» ми не маємо, й тому твердження О. Безвершого та Т. Пірус про те, що «Василь Стус сам визначив свою релігійну ідентичність як «язичник», тому будь-які спроби «переформатування» його релігійної приналежності наприкінці життя видаються неетичними» вважаємо не тільки науково не обґрунтованим, але й неетичним по відношенні до близьких поета до яких він звертався з останніми листами переповненими християнської любові (Безверхий О. С., Пірус Т. П., 2018, с.13-17).

В своєму останньому листі до рідних від 3 березня 1985 року, вже передбачаючи свій наступний шлях у вічність, Василь Стус пише: «І, рятуючись од розпачу, пристаєш на одне: що Бог дасть – те й буде. І на все – воля Господня...» (Стус, 1997). Навряд чи слова могли належати язичнику, який зрікся християнства.

Втім, ще 2005 року на «Радіо Свобода» відбулася цікава дискусія з приводу релігійних поглядів Василя Стуса на якій свої думки висловили найближчий соратник поета-борця Євген Сверстюк, сучасний український філософ і публіцист Віталій Пономарьов, львівський філософ Тарас Возняк та син Стуса – Дмитро Стус.

Є. Сверстюк стверджував, що безперечно Василь Стус був релігійною людиною, незважаючи на те, що він був позбавлений можливості «піти до церкви і слухати літургію». Що ж стосується його вищенаведеного

міркування про «пасеїзм православ'я і вплив православ'я на психологію народу», то Сверстюк стверджує, що це є приклад чесного мислення. «Це – широка розмова і небезпідставна, бо, власне кажучи, активна церква, яка ставить широкі вимоги і абсолюти, яка єднає націю, яка робить націю – це одна справа, а церква, яка є наче і необов'язковою, залишає людей напіввіруючими і дуже часто відсохує людей від віри – це є тема, про яку треба думати і про яку Василь Стус думав тоді вже» (Споконвіку було Слово, 2005).

Остаточну крапку в цій дискусії поставив син поета – Дмитро Стус, який висловив відношення батька до релігії таким чином: «Немає ніяких сумнівів, що Василя Стуса слід вважати глибоко віруючою людиною. Інша справа, що він був дуже толерантний до інших віросповідань. Фактично, він був християнином, але при цьому толерував усі інші релігії. Хоча не думаю, що він би був за інших умов, яких би склалося його життя, людиною, яка би ревностно ходила до церкви» (Споконвіку було Слово, 2005).

Висновки.

Таким чином, можна беззаперечно стверджувати, що світоглядні переконання Василя Стуса мали принаймні з кінця 1960-х років, коли він остаточно позбавляється марксистсько-атеїстичних ілюзій, безперечну релігійну складову.

Його погляди не мали ортодоксального характеру, більш того, він висловлював доволі критичне відношення до православної

церкви та віри, її ролі в українській історії та сучасному розвитку. В своїх релігійних пошуках Василь Стус намагався поєднати різні релігійні традиції, залишаючись при цьому християнським мислителем. Його християнство можна вважати позаконфесійним, неортодоксальним та гуманістичним. Для нього було характерним також богошукання з елементами гуманістичного богоборства, але вони врівноважувалися його зверненнями до мученицького образу Христа.

При цьому Василя Стуса не можна вважати представником певної християнської конфесії. Він досить критично відносився до офіційного православ'я та його ролі в історії України. Мислитель цікавився протестантизмом та його роллю в розвитку європейської цивілізації. При цьому для нього є характерною толерантність до нехристиянських релігій (особливо дзен-буддизму та давнього українського язичництва). Твердження про його відречення від християнства та прийняття язичництва наприкінці життя є невідповідним існуючим документальним свідченням та суперечить тим настроям, які він висловлював в своїх тюремних записах та останніх листах.

В нелюдських умовах в'язниць, концтаборів та заслання саме твердість духу, яка мала власне релігійне підґрунтя, стала тим стрижнем життєвої стратегії та творчості, який становив основу його особистості. Більш того, в кінці свого життя він все більше схиляється до християнсько-персоналістського світогляду.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Балаклицький М. „Нова релігійність” Василя Стуса // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Вип. 6: Василь Стус в контексті європейської літератури: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції (Донецьк, 20–21 вересня 2001 р.). Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2001. С. 95–100.

Безверхий О. С., Пірус Т. П. Релігійні погляди Василя Стуса. Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціополітичний і літературний контекст: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої вшануванню пам'яті відомого українського поета, перекладача, літературознавця і правозахисника. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018.

Зборовська Н. Василь Стус і сакраментальність: масон чи християнин? Кур'єр Кривбасу. 2009. № 230–231. С. 311–324.

Колодкевич Г. Варіанти тексту В. Стуса „В мені уже народжується Бог...” : естетика прозрінь // Літературознавчі студії: збірник наукових праць Інституту філології Київського нац. ун-ту імені Т. Г. Шевченка. 2011. Вип. 31. С. 188–193.

Коцюбинська М. Стусове «самособоюнаповнення» Сучасність. 1995. – № 6. – С. 137–144

Кралюк П. Василь Стус як європеець. День. 5 квітня, 2013. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/vasil-stus-yak-ievropeiec>

Криловець Р. Філософська поезія Василя Стуса (на матеріалі збірок «Веселий цвинтар» і «Палімпсести»). Молода нація. 2006. № 1 (38).

Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2. Упорядкування Богдана Підгірного. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 320 с.

Руда О. Духовний простір художнього світу збірки Василя Стуса «Веселий цвинтар»: спроба християнського прочитання поезії «В мені уже народжується Бог...». Актуальні проблеми української літератури і фольклору. 2014. № 21–22. С. 122–134.

- Сверстюк Є. Блудні сини України. Упорядник Тарас Марусик. Київ: Т-во «Знання» України, 1993. 256 «Споконвіку було Слово»: 20-та річниця загибелі Василя Стуса. Радіо Свобода. Прага, 3 вересня 2005 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/934260.html>
- Стус В. З таборового зошита. Твори: у 4 т., 6 кн. Л.: Просвіта. 1994. Т. 4. – С. 485–502.
- Стус В. Зібрання творів : у 12 т. Том п'ятий : Палімпсести (Найповніший незавершений корпус) [редкол.: Д. Стус (голова) та ін.]. К. : Факт, 2009. 768 с.
- Стус В. Лист до дружини і сина. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. Львів: Вид. спілка «Просвіта». Т. 6 (Додатковий). Кн. 1: Листи до рідних / Ред. кол.: М. Коцюбинська та ін.; Упоряд.: О. Дворко, М. Коцюбинська; Підготов. текстів О. Дворко; Авт. прим. М. Коцюбинська. 1997. 495 с.
- Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. Львів: Вид. спілка «Просвіта». Т. 3. Кн. 1: Палімпсести / Ред. кол.: М. Коцюбинська та ін.; Упоряд., прим., підготов. варіантів Д. Стуса; Авт. передм. Д. Стус. 1999. 485 с.
- Яструбецька Г. І. Поезія В. Стуса: образно-понятійний континуум. Волинь філологічна: текст і контекст. Портрет кафедри української літератури у часі: зб. наук. пр. / упоряд. І. М. Констанкевич. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. № 13. С. 224–233.
- Яструбецька Г. І. Тезаурус В. Стуса крізь призму містичного. Наукові записки. Серія «Філологічна». Острогор: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2011. Вип. 21 С. 374–384.

REFERENCES

- Balaklytskyi M. (2001) „Nova relihiinist” Vasyliia Stusa. Aktualni problemy ukrainskoi literatury i folkloru. [New religiosity” by Vasyl Stus. Actual problems of Ukrainian literature and folklore]. Vyp. 6: Vasyl Stus v konteksti yevropeiskoi literatury: Materialy 2-yi Vseukrainskoi naukovoï konferentsii (Donetsk, 20–21 veresnia. Donetsk: Vyd-vo DonNU, S. 95–100. [In Ukrainian].
- Bezverkhyy O. S., Pirus T. P. (2018). Relihiini pohliady Vasyliia Stusa. Vasyl Stus: zhyttia, ideolohiia, tvorchist, sotsiopolitychnyi i literaturnyi kontekst [Religious views of Vasyl Stus. Vasyl Stus: life, ideology, creativity, socio-political and literary context]: Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo- praktychnoi konferentsii, prysviachenoi vshanutanniu pamiati vidomoho ukrainskoho poeta, perekladacha, literaturoznavtsia i pravozakhysnyka. Vinnytsia: DonNU imeni Vasyliia Stusa. [In Ukrainian].
- Kolodkevych H. (2011). Varianty tekstu V. Stusa V meni uzhe narodzhuietsia Boh. [God is already born in me]: estetyka prozrin // Literaturoznavchi studii : zbirnyk naukovykh prats Instytutu filolohii Kyivskoho nats. un-tu imeni T. H. Shevchenka. Vyp. 31. 188–193. [In Ukrainian].
- Kotsiubynska M. (2005). Stusove «samosoboïunapovnennia» [Stus's "self-filling" Suchasnist]. № 6. S. 137–144. [In Ukrainian].
- Kraliuk P. (2013). Vasyl Stus yak yevropeiets. [Vasyl Stus as a European]. Den. 5 kvitnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/vasyl-stus-yak-ievropeiec>. [In Ukrainian].
- Krylovets R. (2006). Filosofska poeziia Vasyliia Stusa (na materialy zbirk «Veselyi tsvyntar» i «Palimpsesty»). [Philosophical poetry of Vasyl Stus (based on the collections "Merry Cemetery" and "Palimpsests")] Moloda natsiia. № 1 (38). [In Ukrainian].
- Netsenzurnyi Stus. (2003). [Obscene Stus]. Knyha u 2-kh chastynakh. Chastyna 2. Uporiadkuvannia Bohdana Pidhirnoho. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 320. [In Ukrainian].
- Ruda O. (2014). Dukhovnyi prostir khudozhnogo svitu zbirk Vasyliia Stusa «Veselyi tsvyntar»: sprobha khrystyianskoho prochyttannia poezii «V meni uzhe narodzhuietsia Boh...». [The spiritual space of the artistic world of Vasyl Stus's collection "Merry Cemetery": an attempt at a Christian reading of the poem "God is already born in me ..."]. Aktualni problemy ukrainskoi literatury i folkloru. № 21–22. 122–134. [In Ukrainian].
- «Spokonviku bulo Slovo» (2005). [From the beginning was the Word]: 20-ta richnytsia zahybeli Vasyliia Stusa. Radio Svoboda. Praha, 3 veresnia. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/934260.html>. [In Ukrainian].
- Stus V. (1994). Z taborovoho zoshyta [From the camp notebook]. Tvoru: u 4 t., 6 kn. L.: Prosvita. T. 4. 485–502. [In Ukrainian].
- Stus V. (1997). Lyst do druzhyny i syna [Letter to his wife and son]. Stus V. Tvoru: U 4 t., 6 kn. Lviv: Vyd. spilka «Prosvita». T. 6 (Dodatkovi). Kn. 1: Lysty do ridnykh / Red. kol.: M. Kotsiubynska ta in.; Uporiad.: O. Dvorko, M. Kotsiubynska; Pidhotov. tekstiv O. Dvorko; Avt. prym. M. Kotsiubynska. 495. [In Ukrainian].
- Stus V. (1999). Tvoru: U 4 t., 6 kn.). [Works: In 4 vols., 6 books]. Lviv: Vyd. spilka «Prosvita». T. 3. Kn. 1: Palimpsesty / Red. kol.: M. Kotsiubynska ta in.; Uporiad., prym., pidhotov. variantiv D. Stusa; Avt. peredm. D. Stus. 485 s. [In Ukrainian].
- Stus V. (2009). Zibrannia tvoriv : u 12 t. Tom piatyi : [Collection of works: in 12 volumes. Volume five: Palimpsests]. (Naïpovnishyi nezavershenyi korpus) [redkol.: D. Stus (holova) ta in.]. K. : Fakt. 768 s. [In Ukrainian].
- Sverstiuk Ye. (1993). Bludni syny Ukrainy. [Prodigal Sons of Ukraine]. Uporiadnyk Taras Marusyk. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy. 256. [In Ukrainian].
- Yastrubetska H. I. (2011). Tezaurus V. Stusa kriz pryizmu mistychnoho. [Stus through the prism of the mystical.]. Naukovi zapysky. Seriiia «Filolohichna». Ostroh: Vydavnytstvo natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Vyp. 21. 374–384. [In Ukrainian].

- Yastrubetska H. I. (2012). Poeziia V. Stusa: obrazno-poniatiinyi kontynuum. [Poetry of V. Stus: figurative-conceptual continuum]. Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Portret kafedry ukrainskoi literatury u chasi: zb. nauk. pr. / uporiad. I. M. Konstankevych. Luts'k : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. № 13. 224–233. [In Ukrainian].
- Zborovska N. (2009). Vasyl Stus i sakramentalnist : mason chy khrystyianyn? [Vasyl Stus and sacramentality: Mason or Christian?] Kurier Kryvbasu. № 230–231. 311–324. [In Ukrainian].

Kotets Yana

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-8567-2409>, kostenkoyana1992@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 04.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Sergiy Vonsovykh*Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)*

Institutionalism Theory: Reflections of Retrospective Discourse

The article investigates the approaches to the genesis and evolution of institutionalism theory. The aim of the study is a retrospective analysis of the institutional approach in political science and tracing the evolution of the institutional paradigm. The author proceeds from the fact that in the institutional tradition there are several theoretical blocks, such as: French legal institutionalism, institutional issues of sociological and political thought of the XIX - first half of the twentieth century, and American economic institutionalism of the same period. It was found out that the institutional approach as a holistic methodological program for studying the social order was first developed within the sociological direction of Western European jurisprudence. It is determined that the basis of institutional theory in French jurisprudence is the idea of equilibrium, according to which social development is regarded as a spontaneous equilibrium process, and the order that emerges in the process of such development is not predetermined by nature or sovereign. It is revealed that the researchers of the XIX - first half of the XX century interpret institutions mainly as fundamental collective social structures, the normative and legitimating power of which lies in the sphere of values, while their attention is concentrated around formal institutions.

In addition, the article highlights the significant contribution to the development of the institutional paradigm of the representatives of the economic theory of American institutionalism. It has been found that within the tradition of American institutionalism, the nature of institutions is explained as a set of informal and derived formal norms of thought and behavior that determine human interaction with the environment, as well as human relationships. The temporality of the variability of institutions occurs as a result of conscious and unconscious choice of people. It is substantiated that «classical» institutionalism considered politics as a normative system free from individual interests. A characteristic feature of this tradition was legalism, which involves the interpretation of politics in terms of constitution and law. At the same time, the idealization of institutions led to the idealization of the public interests they reflected, which acquired the character of an independent entity, not related to the interests of specific individuals. That is why holistic methodology is a key feature of the old institutionalism.

The author concludes that the objectivist approach remains fundamental to traditional institutionalism. This narrows the scope for exploring the role of the subjective factor in political processes. In addition to objectivism, a specific feature of this approach is the institutional-structural determinism in the understanding of political reality. Political reality in this regard is viewed as completely dependent on the formatting and functioning of political institutions.

Keywords: *institutionalism, theory and history of politics, political institute, «classical» theory of institutionalism, methodology, legalism, objectivism, determinism, political reality*

Сергій Вонсович*Камянець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Камянець-Подільський, Україна)*

Теорія інституціоналізму: рефлексії ретроспективного дискурсу

У статті досліджено підходи до генезису та еволюції теорії інституціоналізму. Метою дослідження є ретроспективний аналіз інституціонального підходу в політичній науці та прослідковування еволюції інституціональної парадигми. Автор виходить з того, що в інституціональній традиції є кілька теоретичних блоків, як-то: французький правовий інституціоналізм, інституціональна проблематика представників соціологічної та політологічної думки XIX – першої половини XX століття, а також американський економічний інституціоналізм цього ж періоду. З'ясовано, що інституціональний підхід як цілісна методологічна програма вивчення соціального порядку вперше був розроблений в межах соціологічного напрямку західноєвропейського правознавства. Визначено, що основою інституціональної теорії у французькому правознавстві є ідея рівноваги, за якою суспільний розвиток відбувається як спонтанний рівноважний процес, а порядок, який постає в процесі такого розвитку, не є наперед встановленим ні природою, ні сувереном. Розкрито, що дослідники XIX – першої половини XX ст. трактують інститути переважно як фундаментальні колективні структури суспільства, нормативна і легітимативна сила яких міститься у сфері цінностей, однак їх увага сконцентрована довкола формальних інститутів.

Виокремлено суттєвий внесок у розвиток інституціональної парадигми представників економічної теорії американського інституціоналізму. З'ясовано, що в межах традиції американського інституціоналізму природа інститутів пояснюється як сукупність неформальних і похідних від них формальних норм мислення та поведінки, що визначають взаємодію людини з навколишнім середовищем, а також відносини між людьми. Темпоральність змінюваності інститутів відбувається у результаті свідомого та несвідомого вибору людей. Обґрунтовано, що «класичний» інституціоналізм розглядав політику як незалежну від індивідуальних інтересів нормативну систему. Характерною прикметою відповідної традиції був легалізм, який передбачає інтерпретацію політики в термінах конституції і права. Водночас ідеалізація інститутів зумовлювала ідеалізацію відображуваних ними суспільних інтересів, що набували характеру самостійної сутності, не пов'язаної з інтересами конкретних індивідів. Тому саме холістська методологія є ключовою ознакою старого інституціоналізму.

Автор доходить висновку, що об'єктивістський підхід залишається базовим для традиційного інституціоналізму. При цьому відбувається звуження можливостей дослідження ролі суб'єктивного чинника в політичних процесах. Крім об'єктивізму, специфічною прикметою вказаного підходу є інституціонально-структурний детермінізм у розумінні політичної реальності. Політична реальність у цьому плані розглядається як повністю залежна від форматування і функціонування політичних інститутів.

Ключові слова: інституціоналізм, теорія та історія політики, політичний інститут, «класична» теорія інституціоналізму, методологія, легалізм, об'єктивізм, детермінізм, політична реальність

Вступ.

Інституціоналізм є методологією дослідження широкого кола проблем – функціонування і розвитку політичних спільнот, підтримки внутрішнього порядку, розподілу влади і впливів серед спільнот та між ними, процесів прийняття рішень, політичної поведінки і політичної дії, а також конституювання політики громадян і формування стратегій розвитку. В сучасних умовах потреба у політичних інститутах, які б відповідали, по-перше, вимогам часу «невизначеності»; по-друге, могли б адекватно відповідати на системні і позасистемні виклики є нагальною. Тому рефлексія теорії інституціоналізму є затребуваною, у т.ч. і для України.

Метою дослідження є ретроспективний аналіз інституціонального підходу в політичній науці та прослідковування еволюції інституціональної парадигми. У ході дослідження було використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів: історичного, системного, порівняльного та міждисциплінарного.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що складність і багатовимірність інституціональних форм та процесів у сучасних суспільствах вимагає їх ґрунтовного наукового осмислення в рамках новітніх методологічних підходів. У процесі парадигмальної еволюції соціальних наук, у тому числі політології, наукове обґрунтування ролі інститутів варіювалося від їх трактування як самодостатніх структур жорсткої детермінації індивідуальної та колективної поведінки до пасивних арен взаємодії автономних акторів, від статичних формальних організацій і норм до складного комплексу офіційних та неформальних правил

колективної діяльності. Це зумовило потребу в розробці теорій, спроможних подолати дуалізм мікро і макрорівня аналізу суспільної організації. В результаті такого переосмислення відбувається поступове перевизначення інститутів як фундаментальних чинників уможливлення, легітимації та формування способів артикуляції суспільної взаємодії.

Розв'язання поставлених завдань дослідження стало можливим завдяки використанню комплексу загальнонаукових і спеціальних методів: історичного, системного, порівняльного та міждисциплінарного.

Аналіз досліджень і публікацій.

Інтерес до цієї теорії з часом лише посилювався, очевидно, з огляду на її евристичний потенціал у поясненні різноманітних форм інституціональних трансформацій.

У дослідженні теорії інституціоналізму можна виокремити декілька напрямів. Умовно перший включає праці, в яких здійснено загальних опис пізнавальних можливостей інституціоналізму, його методологію. Авторами таких робіт є зарубіжні та вітчизняні науковці, як Д. Аптер, Д. Дін (Дін, 2019), Ротстайн Б. (Ротстайн, 1999), Р. Чілкот (Chilcote, 1981), Г. Екстайн (Eckstein, 1963), В. Андрусів, Н. Єремеева (Єремеева, 2008), Ю. Мацієвський (Мацієвський, 2016), О. Воронянський (Воронянський, 2014), Патрушев (Патрушев, 2019), В. Март'янов (Март'янов, 2021), А. Романюк (Романюк, 2006), та інші.

Другий напрям дослідження інституціоналізму як методологічної основи аналізу широкого кола політичних явищ і процесів, включає роботи ряду авторів. Так, М. Макк'юбінз і Т. Селіван (Congress: Structure and Policy, 1987), вивчають

за допомогою відповідного методологічного інструментарію структурування політики Конгресу США, Ф. Доббін (Dobbin, 1994), зосереджується на міжнародній промисловій політиці, Н. Флайстейн (Fligstein, 1996), досліджує проблеми корпоративного контролю, Е. Іммергут (Immergut, 1998), вивчає вплив інститутів на політику охорони здоров'я у європейських країнах, О. Крисенко (Крисенко, 2012), О. Фісун (Фісун, 2016), вплив неформальних інститутів на український політичний процес, О. Стойко (Стойко, 2016), трансформацію політичних інститутів, О. Суший (Суший, 2011), проблеми державного управління тощо. Зазначений напрям є найчисельнішим і нині демонструє динаміку невпинного кількісного зростання. Третій напрям залучає наукові студії, присвячені порівняльному аналізу окремих напрямів інституціоналізму, опис особливостей наукових програм кожного з них окремо та їх зіставлення між собою. В цьому контексті слід відзначити ґрунтовні праці Б. Г. Пітерса (Пітерс, 1999), а також П. Холла та Р. Тейлора (Hall, & Taylor, 1996).

Попри наявність великого обсягу наукової літератури, присвяченої інституціональним дослідженням, у вітчизняній політичній науці на даний момент не здійснено комплексного аналізу методології вказаного підходу, що перешкоджає адекватному використанню його принципів, понять та загалом дослідницьких можливостей у процесі вивчення актуальних інституціональних форм і процесів у політиці.

Результати дослідження.

Інституціональний підхід є одним з найбільш поширених методологічних підходів у соціальних науках й, зокрема, виступає чи не головним теоретичним інструментом аналізу політичної реальності.

Саме прихильність цій методологічній традиції засвідчила автентичність політичної науки, відокремивши її від філософії, політичної економії та соціології, а з часу виокремлення політології в самостійну академічну дисципліну в XIX – на початку XX ст. вивчення інститутів посіло в ній провідне місце. Наразі більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників визнають панівну роль інституціоналізму в сучасній політичній науці. Позаяк суспільно-політичні інститути тією чи іншою мірою виступають предметом аналізу значної кількості наукових теорій, систематизація відповідних знань є окремою дослідницькою проблемою. Задля вирішення завдань, поставлених дослідженню, в інституціональній традиції доречно виокремити кілька теоретичних блоків. Такими є, зокрема, французький правовий інституціоналізм,

інституціональна проблематика в творчості представників соціологічної та політологічної думки XIX – першої половини XX століття, а також американський економічний інституціоналізм цього ж періоду.

Інституціональний підхід як цілісна методологічна програма вивчення соціального порядку вперше був розроблений в межах соціологічного напрямку західноєвропейського правознавства (Г. Гурвіч, Ж. Ренар, М. Оріу, С. Романо, Ж. Т. Дело). Найвідомішими представниками цього напрямку є французькі вчені Моріс Оріу та Жорж Ренар. В теорії М. Оріу «інститут» виступає первинним поняттям, яке поєднує об'єктивні та суб'єктивні визначення соціальної реальності. При цьому, як зазначає сам мислитель, «ми будемо слідувати методу, що йде від об'єктивного до суб'єктивного, і будемо пояснювати більше коло питань об'єктивною організацією, а не волею суб'єктивної особистості. Надамо цій організації головне місце і залишимо за суб'єктивним елементом лише те, що дійсно не можна буде звести до об'єктивного пояснення» (Луковская, 1972, с. 5). Вчений підкреслює, що група людей, які об'єднуються для досягнення певних цілей в процесі спільної діяльності, спочатку виступає лише як організація, як «тіло», і тільки з того моменту, коли члени групи починають усвідомлювати функцію даного утворення, стає не тільки організацією, але інститутом. Характерною прикметою інституту, відтак, є наявність ідеї, що направляє активність індивідів.

Для реалізації цієї ідеї соціальній групі необхідна влада і спільність інтересів її членів. Правові норми створюються інститутами як автономними соціальними утвореннями і в процесі тривалого застосування перетворюються у правові «інститути-речі». М. Оріу зазначає, що дійсним об'єктивним елементом правової системи є інститут. Інститут, щоправда, містить і суб'єктивний первень, який розвивається в процесі персоніфікації; однак «корпус» інституту виступає як об'єктивний елемент, і цей корпус з його спрямовуючою ідеєю та організованою владою за правовою силою куди вагоміший за правову норму. Саме інститути породжують норми права, але не норми права – інститути. Згідно концепції М. Оріу, норми права можуть утворюватися шляхом інституціоналізації владних імперативів та в ході інституціоналізації фактичних відносин. Проте в будь-якому разі норма повинна об'єктивуватися як інститут, тобто як елемент об'єктивного правопорядку. Таким чином, вирішуючи проблему нормативної природи права, французький дослідник спирався на поняття інституту – діючого комплексу

впорядкованих відносин, що виступає як єдність фактично-об'єктивного та суб'єктивно-вольового. Реальність права в концепції М. Оріу є сукупністю нормативних інститутів, які, через тривалого існування втілюють принципи справедливості. Відтак, нормативний потенціал інститутів зумовлений кількома складовими: тривалістю існування в часі, організацією влади та консенсусом, який легітимізує інститути.

Схожих поглядів дотримувався й інший французький історик та правознавець Жорж Ренар. Найбільш повно його інституціональна концепція висвітлена в роботах «Теорія інституту. Нариси юридичної онтології» та «Філософія інституту». Слідом за М. Оріу Ж. Ренар стверджував, що суб'єктом суспільних відносин є як індивіди, так й інститути. Незалежно від функціональних особливостей та місця, яке інститути займають у суспільстві, їм однаково притаманні такі основні ознаки: наявність організуючої ідеї, владний і нормативно-правовий характер. Попри те, що в рамках будь-якої соціальної організації також діють конкретні індивіди, завдяки вказаним властивостям інститут за тривалістю існування переважає час життєдіяльності його членів. Завдяки цьому стає об'єктивною, незалежною від нетипових суб'єктивних очікувань, системою. Суб'єкти публічної влади та окремі особи здатні не лише встановлювати норми, але й перетворювати їх на «акти-основи», тим самим за певних умов породжувати новий суб'єкт права. «Цей суб'єкт є не що інше, як ідея, відокремлена від конкретної особи - творця й інтегрована в тих засобах і способах, які здатні закріпити і продовжити її постійну реалізацію та розвиток. Саме таку ідею в правовому житті суспільства я називаю інститутом» (Луковская, 1972, с. 15).

На думку Ж. Ренара, інститути являють собою юридичні організації, яким притаманна внутрішня владна впорядкованість та автономна авторитарна структура. Індивіди, що взаємодіють в рамках інститутів, об'єднуються довкола влади, метою якої виступає заступництво і керівництво процесом реалізації специфічних інтересів колективу. Між окремими індивідами, колективом і владою організації завдяки єдності цілей виникають органічні солідарні зв'язки, котрі стають нормою існування даної спільноти. Тому Ж. Ренар називає теорію інститутів юридичною онтологією, оскільки вказана теорія намагається з'ясувати статус суб'єкта права, апелюючи до його соціального буття.

Спільною основою інституціональної теорії у французькому правознавстві є ідея рівноваги, за якою суспільний розвиток відбувається як спонтанний рівноважний процес, а порядок, який постає в процесі такого розвитку, не є наперед

встановленим ні природою, ні сувереном. На погляд М. Оріу, існує соціальний ідеал і певний порядок речей, але він не передвстановлений, а народжується.

У правовому інституціоналізмі постає проблема відчуження політичних і правових інститутів, оскільки інститути виступають тим рівнем соціальної реальності, що не зводиться до дій окремих індивідів.

Аналізуючи генезис поглядів М. Оріу і Ж. Ренара, зазначимо, що вони засновані на приматі об'єктивного над суб'єктивним, цілого над частиною, а відтак, є неліберальними теоретичними програмами. Загалом, з методологічної точки зору, французький правовий інституціоналізм є досить еклектичним підходом, який інтерпретує інститути одночасно і як легітимні ціннісні патерни. Зазначені патерни постають у вигляді «тріади»: у формі спрямовуючої ідеї, як структури владного примусу і як різноманітні суспільні організації. З іншого боку, саме багатозначність поняття інституту визначає однакоvu можливість його застосування як в політології, так і в правознавстві.

Наголосимо, що в теоретичних пошуках представників політичної науки та соціології другої половини XIX – першої половини XX століття інститутам приділяється значна увага. Зауважимо, в цьому контексті, що класики відповідних сфер наукових знань не вдавалися до розробки повноцінних інституціональних теорій. Вперше саме поняття «інститут» вжив соціолог Г. Спенсер, визначивши його як регулятивну самовідтворювану форму взаємодії індивідів, яка надає їх діяльності раціонального та продуктивного характеру. Соціальна еволюція, в трактуванні науковця, полягає в русі від однорідності до багатоманітності, від невизначеності до визначеності. За цього, головними структурними елементами еволюційного процесу Г. Спенсер називає соціальні інститути. Розглядаючи інститут як механізм самоорганізації спільного життя людей, вчений не відрізняє його від організації. Суспільство постає як система взаємодіючих соціальних інститутів, функціонування яких залежить головню від розподілу сфер впливу та їх відповідальності (Спенсер, 1877, с. 27). М. Вебер вирізняє поняття «інститут» та «цільовий союз». Критеріями такого вирізнення є добровільність участі, наявність раціональних установлень та апарат примусу. На думку німецького соціолога, інститут – це «колективні дії з визначення змісту і засобів суспільних дій, цілераціонально прийняті всіма учасниками на основі загальної згоди» (Вебер, 1990, с. 536-537). Таким чином, у розумінні М. Вебера, інститути є раціонально впорядкованою частиною колективних дій.

Згідно з позицією французького соціолога Е. Дюркгейма, суспільство як реальність генетично виникає внаслідок взаємодії соціалізованих індивідів завдяки складним механізмам інтеріоризації, ціннісним орієнтаціям індивідів і функціонує за власними законами (Дюркгейм, 1991, с. 2). У цьому контексті поняття «інститут» Е. Дюркгейм визначав як стійкі норми, що регулюють поведінку людей і втілюються в різних формах організації суспільних відносин, тобто інститути постають як ідеальні утворення у вигляді нормативів та вірувань, їх матеріалізація у практичній діяльності конкретних організацій.

Схожих поглядів дотримується і французький політолог М. Дюверже, в розумінні якого інститути позначають сукупність ідей, вірувань, звичаїв, котрі складають впорядковане та організоване ціле (приміром, шлюб, вибори, уряд, власність тощо). М. Дюверже зазначає, що всі інститути одночасно є структурною моделлю і сукупністю колективних уявлень, які мають більший чи менший зв'язок з цінностями. Відтак, всі інститути різною мірою безпосередньо співвідносяться із «системою цінностей». Тобто для дослідника інститути є ідеальними (в сенсі «ментальними», «ціннісними») утвореннями, об'єктивація яких відбувається у практичній діяльності.

Незважаючи на те, що вказані авторитетні тлумачателі інститути переважно як фундаментальні колективні структури суспільства, нормативна і легітимізаційна сила яких міститься у сфері цінностей, переважна увага дослідників сконцентрована довкола формальних інститутів: наприклад, бюрократії у М. Вебера, політичних партій та виборчих систем у М. Дюверже. Натомість, М. Вебер, звертаючись до етичних підстав ділової поведінки у протестантських спільнотах («Протестантська етика і дух капіталізму»), далекий від того, щоб аналізувати відповідні неформальні етичні норми як інститути.

Вагомим є внесок у розвиток інституціональної парадигми представників економічної теорії, зокрема т. з. американського інституціоналізму. Найбільший вплив у рамках цієї традиції мали роботи Т. Веблена, Дж. Комонса та У. Мітчела. Т. Веблен звертається, передусім, до вивчення поведінки людини в її відношенні до матеріальних засобів існування, і така наука «з необхідністю є дослідженням живої історії матеріальної цивілізації» (Веблен, 1984, с. 189). Водночас, визнаючи продуктивну роль індивіда в суспільних процесах, дослідник розглядав його як частину соціально-економічної структури суспільства. Вступаючи у відносини між собою в процесі матеріального виробництва, люди створюють інститути,

що визначають характер взаємодії власне економічних та політичних агентів. Інститути Т. Веблен тлумачив як «дораціональне мислення», «стереотипи думки», які за своєю природою є звичним способом реагування на стимули, що створюються змінними обставинами. Для підсилення ролі інститутів як конститутивних елементів суспільного цілого, дослідник вводить поняття «кумулятивної причинності» інститутів, яку він розуміє таким чином:

«Сили, під дією котрих відбувається формування суспільного ладу і розвиток людського суспільства загалом, безумовно, зводяться до взаємодії живого організму з навколишнім середовищем, але ці сили найкраще можуть бути пояснені умовами навколишнього середовища – частково суспільного, частково природного, а також самою людиною з більш чи менш визначеним духовним складом» (Веблен, 1984, с. 200). Отже, інститути виникають в ході адаптації індивідів до всієї сукупності суспільних дій, а кумулятивне зростання передбачає перманентне нагромадження соціального досвіду.

Якщо творчість Т. Веблена в американському інституціоналізмі початку ХХ століття заклала підвалини історико-еволюційного напрямку досліджень, то Дж. Комонс розвиває соціально-правову інституціональну теорію. Дослідник зосереджує увагу на колективній природі інституту, який є первинним щодо індивіда. За вихідну гіпотезу своїх досліджень Дж. Комонс бере існування колективного інтересу, який об'єктивізується у процесі активних колективних дій. Метою інституціонального аналізу для нього є виявлення функціонального взаємозв'язку між юридичними і економічними мотивами дій колективних інститутів (Ротстайн, 1999).

Теорія інститутів Дж. Комонса є еволюційною, оскільки на його погляд, інститути формуються в процесі еволюції як стійкі структури, здатні до самопідтримки. Значення інститутів полягає в їх спроможності узгоджувати різноспрямовані інтереси та здійснювати контроль над індивідуальними діями. Дж. Комонс також заперечує наявність телеологічного шляху розвитку інститутів, оскільки вирішальним суб'єктивним чинником інституціонального розвитку виступає людина та її розум. Тому індивіди як ініціатори діяльності постають перед обличчям ірраціональної і складної конфігурації очікувань. Як наслідок, формуються раціональні, визнані всіма та обов'язкові для всіх звичаї, правові норми і суспільні інститути, котрі вирішальним чином впливають на людську діяльність і в процесі розвитку змінюються самі. Звідси випливає очевидна відмінність у розумінні природи

інституту в Дж. Комонса та Т. Веблена. В останнього інституту є стереотипами мислення від минулого, що стабілізують процес розвитку і сприяють співробітництву між людьми, але одночасно стримують розвиток нових форм соціальної взаємодії, або нових інститутів. Натомість в інтерпретації Дж. Комонса інституту координують колективні дії та узгоджують колективні інтереси, визначаючи спосіб вибору між альтернативами розвитку.

У. Мітчелу також властивий широкий підхід до трактування предмету політичної економії, до якого він включає як власне економічні, так і політико-правові та соціально-психологічні аспекти людської діяльності. Завданням політекономії У. Мітчел вбачає встановлення взаємозв'язку між економічною поведінкою людей та функціонуванням суспільних інститутів. Обмеженість пізнавальних можливостей неокласичної економічної теорії дослідник пояснює безумовною апеляцією до концепції раціонально мислячого суб'єкта як теоретичної передумови. На його переконання, людина прагне досягти рівноваги з оточуючим її соціально-економічним середовищем, взаємодіє з іншими індивідами, дії яких корегують її поведінку, внаслідок чого мотиви людських вчинків є значно складнішими, ніж просте співставлення задоволень і страждань, витрат і вигод. На думку У. Мітчела, неокласична економічна теорія не заслуговує ролі магістрального напрямку економічної науки, оскільки абстрагується від суспільних інститутів, зосереджує увагу на проблемі раціонального використання обмежених ресурсів, і не здатна пояснити дійсні мотиви людської поведінки в соціально-економічному середовищі.

Узагальнюючи основні постулати американського інституціоналізму, можна констатувати, що в межах цієї традиції природа інститутів пояснюється як сукупність неформальних і похідних від них формальних норм мислення та поведінки, що визначають взаємодію людини з навколишнім середовищем, а також відносини між людьми. Інститути змінюються в часі в наслідок свідомого та несвідомого вибору людей. Між інститутами та індивідами існує кумулятивний зв'язок. Крім того, для всіх представників зазначеного підходу характерне використання індуктивного методу на емпіричному, описовому рівні дослідження. Слід підкреслити, що теоретичні висновки Т. Веблена, Дж. Комонса та У. Мітчела обґрунтовуються емпірично, завдяки чому американський інституціоналізм набув статусу теорії з високим пояснювальним потенціалом. Але відмова від методів абстрактного моделювання та математичної формалізації

не дозволила використовувати інструментарій вказаного підходу з метою прогнозування поведінки індивідів і груп, а також передбачення траєкторій інституціональних трансформацій.

«Старий» інституціоналізм, представлений роботами М. Оріу, Ж. Ренара, К. Фрідріха, Дж. Комонса, Т. Веблена та ін., також розглядав політику як незалежну від індивідуальних інтересів нормативну систему. Характерною прикметною рисою цієї традиції був легалізм, який передбачає інтерпретацію політики в термінах конституції і права. Домінуючий елемент нормативності при вивченні політичного життя залишав осторонь специфіку реальних процесів та їх суперечливу взаємодію із правовими нормами. Сам характер норми, передусім її узагальненість та абстрактність, вимагав розглядати політичну поведінку індивідів здебільшого в термінах відповідності або відхилення нормативним приписам. Водночас ідеалізація інститутів призводила до ідеалізації відображуваних ними суспільних інтересів, що набували характеру самостійної сутності, не пов'язаної з інтересами конкретних індивідів. Таким чином, холістська методологія є ключовою ознакою старого інституціоналізму. Адже, наприклад, попри акцент на формальних інститутах, представники традиційного інституціоналізму не оминають увагою і неформальні структури, а дескриптивно-індуктивний та історико-компаративний методи аналізу, за якими часто ідентифікують стару версію інституціонального підходу, є поширеними інструментами дослідження і в рамках нової інституціональної теорії.

Особливості «старої» інституціональної парадигми не дозволяли пояснювати і прогнозувати значну частину реальних подій суспільно-політичного життя, що призвело до появи в 30-х роках XX століття низки поведінкових теорій і теорій груп, котрі в післявоєнний час посіли панівне місце в політичній науці. Представників цих теорій цікавила реальна поведінка політичних акторів, а не формальні приписи, намагання зрозуміти, як політика влаштована насправді. При цьому значення інститутів практично не враховувалося ні в якості реальних чинників політичного процесу, ні у вигляді пояснювальних змінних аналізу.

Зокрема, у функціоналістських теоріях, системному аналізі і теорії груп (як в теоріях плюралізму, так і елітаризму), а також в економічних підходах до вивчення політики, насамперед, у неомарксизмі формальні політичні інститути загалом ігнорувалися. Пояснення політичного процесу шляхом аналізу соціальних, економічних та культурних чинників призвело

до фактичної відмови враховувати значення інституціональних та організаційних форм у політичному житті (March, & Olsen, 1989).

Структурний функціоналізм розглядав загальні потреби соціальної системи, пов'язані, наприклад, з політичною стабільністю чи соціальною стратифікацією, як такі, що породжують автоматично функціональні щодо цих потреб політичні інститути. Інакше кажучи, будь-яке суспільство створює такі інститути, котрі здатні вирішити його основоположні проблеми.

Прихильники численних теорій груп, в тому числі марксизм, розглядали інститути здебільшого як арену політичної боротьби між організованими спільнотами, інтереси яких мають наперед визначений характер. Водночас специфіка самої «арени» не розглядалася ними в якості чинника, який впливає на результати цієї боротьби (Steinmo, 1998).

Згідно з традиційним марксистським аналізом, політичні інститути не можуть бути незалежною причиною результатів політичної діяльності, адже розглядаються як похідні від базисних економічних структур суспільства (Peters, 1999). На противагу зазначеному підходу індивідуалістичні концепції політики припускали, що раціональні актори створюють такі політичні інститути, котрі дають можливість якнайкраще реалізувати їх наперед задані цілі. Інколи політичні інститути розглядалися як проміжні структури, в які політичні актори можуть інвестувати владу, і у випадку успіху використати їх для посилення владних позицій в подальшому. В ранніх концепціях економічної теорії раціонального вибору інституціональний вимір також виключався з політики, яка уявлялася місцем, де автономні агенти переслідують апріорі притаманні їм функції індивідуальної корисності (Levi, 2008, p.132).

Крім того, ряд досліджень присвячувалося таким темам, як проблема «авторитарної особистості», нерівномірний розподіл економічної влади між суспільними класами, особливості політичних ідеологій тощо, оскільки для багатьох дослідників було очевидним, що визначальні процеси в суспільно-політичному житті, приміром, соціалістична революція в Російській імперії чи утвердження нацизму в Німеччині, практично неможливо пояснити описом формальних політичних інститутів.

Узагальнюючи тенденцію нехтування роллю інституціональних чинників у політичному житті в післявоєнний період, Дж. Марч та Й. Олсен виокремили п'ять ключових ознак, які, починаючи з 1950-х років, характеризують теоретичні моделі політики. Контекстуалізм передбачає розгляд політики як залежної

складової соціальної системи та пояснення політичних феноменів у якості похідних від цієї системи. Редукціонізм означає підхід до політичної реальності як до сукупності агрегованих наслідків індивідуальної поведінки без врахування впливу організаційних структур і правил. Утилітаризм розглядає політичну дію в термінах розрахунку і корисливості, не беручи до уваги позиціонування політичних акторів як таких, що діють згідно з певними нормативними зобов'язаннями. Функціоналізму властиве розуміння історії як ефективного механізму досягнення найбільш оптимального стану рівноваги в суспільстві, яке не допускає можливостей неефективної адаптації та нерівноважних ситуацій в процесі історичного розвитку. Нарешті, інструменталізм визначає процес прийняття рішень та розміщення ресурсів центральними проблемами політичного життя, не приділяючи належної уваги тим способам, які організують політику довкола розвитку смислів, втілених у політичних символах, ритуалах і церемоніях (March, & Olsen, 1984, p.735).

Час «незатребуваності» інституціоналізму тривав більше тридцяти років - з кінця 1940-х до кінця 1970-х. Хоча і в цей період політичні інститути залишалися предметом дослідницької уваги багатьох науковців. Зокрема, в час популярності біхевіоралізму і теорії груп такі дослідники, як Р. Бендікс, М. Кроз'є, Ш. Ейзенштадт, С.М. Ліпсет, С. Роккан та інші займалися компаративними дослідженнями історичних шляхів розвитку суспільств, проблемами державного будівництва та демократії, структурними конфліктами на макрорівні тощо, припускаючи наявність та особливу роль в житті суспільства політичних інститутів. Абсолютизація поведінкового підходу була розкритикована Ф. Рідлем, а відомий соціолог Ш. Ейзенштадт ставив під сумнів методологічну релевантність функціоналістських теорій через заперечення того історичного факту, що адекватні інституціональні форми виникають не за будь-якої історичної ситуації і властиві не кожному суспільству.

Висновки.

Доісторично першої форми інституціоналізму («старого», традиційного, класичного), ідеї якого широко використовувалися у політології на етапі її становлення як науки, належать: французький правовий інституціоналізм, дослідження суспільно-політичних інститутів представниками політичної та соціологічної думки XIX – першої половини XX століття, американський економіко-правовий інституціоналізм цього періоду. Всі вище зазначені теоретичні підходи поєднують належність до традиції, яку прийнято називати

«старим», «традиційним» або «класичним» інституціоналізмом. Головною спільною ознакою цієї традиції є наголос на приматі об'єктивних суспільних інститутів над індивідами. Попри те, що більшість представників традиційного інституціоналізму визначали інститути не тривіально, розуміючи під ними не тільки офіційні організації та правові установлення, а й глибинні ментальні структури колективного характеру загалом, дослідницький акцент робився на вивченні саме формальних інститутів та описі їхнього функціонування. Не дивлячись на суттєві модифікації, об'єктивістський підхід залишається базовим для традиційного інституціоналізму. При цьому відбувається звуження можливостей дослідження ролі суб'єктивного чинника в політичних процесах. Крім об'єктивізму, специфічною прикметою вказаного підходу є інституціонально-структурний детермінізм у розумінні

політичної реальності. Політична реальність у цьому плані розглядається як повністю залежна від форматування і функціонування політичних інститутів. Для теорії «класичного» інституціоналізму є характерним раціоналізм у трактуванні мотивацій політичної поведінки та політичного вибору. Зрештою, інституціоналізм орієнтований переважно на аналіз стабільних інституціональних конфігурацій, і зазнає труднощів у дослідженні процесуальних феноменів політичного життя. Роблячи наголос на первинності інститутів щодо індивідів, представники відповідної традиції підкреслюють соціальну природу останніх, але характер зв'язку індивідуального та інституціонального, а також питання, як виникають і чому існують інститути, залишаються за рамками теоретичного аналізу. Інститути в класичному інституціоналізмі були радше загальною темою, аніж цілісною позитивною теорією з єдиною методологічною базою.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. Ю. Давыдова. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
- Веблен Т. Теория праздного класса. Пер. с англ. С. Сорокиной. Москва: Прогресс, 1984. 367 с.
- Воронянський О. В. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі. Сучасне суспільство. 2014. Вип. 1. С. 15–28.
- Дин Д. Коммунизм или неофеодализм? Логос. 2019. Т. 29. № 6. С. 85–114. URL: <https://doi.org/10.22394/0869-5377-2019-6-85-114>
- Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Пер. с фр. Л. Гофмана. Москва: Наука, 1991. 575 с.
- Єремєєва Н. В. What is new in new institutionalism? Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Харків. 2008. Вип. 14. С. 75–79.
- Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. Стратегічні пріоритети. 2012. № 4(25). С. 58–62.
- Луковская Д. И. Социологическое направление во французской теории права. Ленинград: ЛГУ. 1972. 128 с.
- Мартыанов В. С. В поисках другого мейнстрима. Полис. Политические исследования. 2021. № 4. С. 112–131. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2021.04.09>.
- Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI. 2016. 552 с.
- Патрушев С. В., Филиппова Л. Е. Институционализм и неoinституционализм Современная политическая наука: Методология. Москва: Аспект Пресс. 2019. С. 101–137.
- Питерс Б. Политические институты: вчера и сегодня. Политическая наука: новые направления. Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. Пер. с англ. М. Гурвица, А. Демчук, Т. В. Якушева. Москва: Вече. 1999. С. 218–234.
- Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці. Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки». 2006. Вип. 9. С. 190–199.
- Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. Политическая наука: новые направления. Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. Пер. с англ. М. Гурвица, А. Демчук, Т. В. Якушевой. Москва: Вече. 1999. С. 149–180.
- Спенсер Г. Основания социологии. /пер. с англ. Санкт-Петербург: И.И. Билибина. 1877. В 2 т. Т.1. 897 с. URL: <http://e-heritage.ru/Book/10015928>.
- Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах. Київ: Логос. 2016. 416 с.
- Суший О. Теоретичні засади інституційної теорії державної політики. Публічне управління: теорія і практика. 2011. № 2 (6). С. 110–116.
- Фісун О. А. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. Агора. 2016. Вип. 17. С. 9–13.
- Chilcote R. Theories of Comparative Politics: The Search For A Paradigm Reconsidered. Boulder: Westview Press. 1981. 439 p.
- Congress: Structure and Policy / ed. by M. D. McCubbins, T. Sullivan. New York: Cambridge University Press, 1987. 576 p.

- Dobbin F. Forging Industrial Policy: The United States, Britain, and France in the Railway Age. New York: Cambridge University Press. 1994. 262 p.
- Eckstein H. Comparative politics: a reader / Harry Eckstein, David Ernest Apter. Free Press of Glencoe, 1963. 746 p.
- Fligstein N. Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions. American Sociological Review. 1996. №. 61. P. 656-673.
- Hall P. A., Taylor R. Political science and the three new institutionalisms. Political Studies. 1996. №. XLIV. P. 936-957.
- Immergut E. The Theoretical Core of the New institutionalism. Politics and Society. 1998. №. 1. P. 5-34.
- Levi M. Reconsiderations of rational choice in comparative and historical analysis Comparative politics: Rationality, culture, and structure / ed. by I. M. Lichbach, A. S. Zuckerman. New York: Cambridge University Press, 2008. P. 117-133
- March J., Olsen J. Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics. New York: Free Press, 1989. 227 p.
- March J., Olsen J. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life American Political Science Review, 1984. 78. P. 734-749.
- Peters G. Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism. London; New York : Pinter. 1999. 183 p.
- Steinmo S. Tolbert C. Do institutions really matter? Taxation in industrialized democracies. Comparative Political Studies. 1998. №. 31 (2). P.165-187.

REFERENCES

- Chilcote, R. (1981). Theories of Comparative Politics: The Search For A Paradigm Reconsidered. Boulder: Westview Press.
- Congress: Structure and Policy (1987). ed. by M. D. McCubbins, T. Sullivan. New York: Cambridge University Press.
- Din, D. (2019). Kommunizm ili neofeodalizm? [Communism or neo-feudalism?] Logos, 29(6), 85-114. URL: <https://doi.org/10.22394/0869-5377-2019-6-85-114>. [in Russian].
- Djurkejm, Je. (1991). O razdelenii obshhestvennogo truda. Metod sociologii [On the division of social labor]. per. s fr. L.Gofmana. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Dobbin, F. (1994). Forging Industrial Policy: The United States, Britain, and France in the Railway Age. New York: Cambridge University Press.
- Eckstein, H. (1963). Comparative politics: a reader Harry Eckstein, David Ernest Apter. Free Press of Glencoe.
- Eremeeva, N. V. (2008). What is new in new institutionalism? Metodologija, teorija ta praktika sociologichnogo analizu suchasnogo suspil'stva, 14, Harkiv, 75-79. [in Ukrainian].
- Fisun, O. A. (2016). Neformalni instytuty ta neopatrimonialna demokraciia v Ukraini. [Informal institutions and neo-patrimonial democracy in Ukraine.]. Ahora, 17, 9-13. [in Ukrainian].
- Fligstein, N. (1996). Markets as politics: A political-cultural approach to market institutions. American Sociological Review, 61, 656-673.
- Hall, P. A., Taylor, R. (1996). Political science and the three new institutionalisms. Political Studies, XLIV, 936-957.
- Immergut, E. (1998). The Theoretical Core of the New institutionalism. Politics and Society. № 1. P. 5-34.
- Levi, M. (2008). Reconsiderations of rational choice in comparative and historical analysis Comparative politics: Rationality, culture, and structure ed. by I. M. Lichbach, A. S. Zuckerman. New York: Cambridge University Press, P. 117-133
- Lukovskaja, D. I. (1972). Sociologicheskoe napravlenie vo francuzskoj teorii prava. [Sociological direction in the French theory of law]. Leningrad: LGU. [in Russian].
- March, J., Olsen, J. (1984). The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life American Political Science Review. №78. P. 734-749.
- March, J., Olsen, J. (1989). Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics. New York: Free Press.
- Mart'janov, V. S. (2021). V poiskah drugogo mejnstrima. [Looking for another mainstream] Polis. Politicheskie issledovanija. № 4. S. 112-131. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2021.04.09> [in Russian].
- Matsiievskiy, Yu. (2016). U pasttsi hibrydnosti: zygazy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991-2014). [In the trap of hybridity: zigzags of transformations of the political regime in Ukraine (1991-2014)]. Chernivtsi: Knyhy-KhKhL. [in Ukrainian].
- Patrushev, S. V., Filippova, L. E. (2019). Institucionalizm i neoinstitucionalizm. [Institutionalism and neo-institutionalism] Sovremennaja politicheskaja nauka: Metodologija Moskva: Aspekt Press S. 101-137. [in Russian].
- Peters, G. (1999). Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism. London; New York : Pinter.
- Piters, B. (1999). Politicheskie instituty: vchera i segodnja [Political Institutions: Yesterday and Today] Politicheskaja nauka: novye napravlenija Pod red . R. Gudina i H.-D. Klingemanna / per. s angl. M. Gurvica, A. Demchuk, T.V. Jakusheva. Moskva: Veche. S. 218 - 234. [in Russian].
- Romaniuk, A. (2006). Novyi instytutsionalizm ta poniattia instytutu v politychnii nautsi. [New Institute for Political Science.] Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya «Filosofski nauky». Vyp. 9. S.190-199. [in Ukrainian].

- Rotstajn, B. (1999). Politicheskie instituty: obshhie problemy Politicheskaja nauka: novye napravlenija Pod red . R. Gudina i H.-D. Klingemanna [Political Institutions: Common Problems] per. s angl. M.Gurvica, A. Demchuk, T.V.Jakushevoj. Moskva: Veche, S. 149-180. [in Russian].
- Spenser, G. (1877). Osnovaniya sociologii [Foundations of Sociology] per. s angl. Sankt-Peterburg: I.I. Bilibina. V2t. T. 1 URL: <http://e-heritage.ru/Book/10015928>. [in Russian].
- Steinmo, S. Tolbert, C. (1998). Do institutions really matter? Taxation in industrialized democracies. Comparative Political Studies, 31(2), 165-187.
- Stoiko, O. M. (2016). Transformatsiia politychnykh instytutiv u suchasnykh perekhidnykh suspilstvakh. [Transformation of political institutions in modern transitional societies]. Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].
- Sushyi, O. (2011). Teoretychni zasady instytutsiinoi teorii derzhavnoi polityky [Theoretical foundations of institutional theory of public policy]. Publichne upravlinnia: teoriia i praktyka, 2(6), 110-116. [in Ukrainian].
- Veber, M. (1990). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. per. s nem. Ju. Davydova; Moskva: Progress. [in Russian].
- Veblen, T. (1984). Teoriya prazdnogo klassa [Leisure class theory]. per. s angl. S.Sorokinoj; Moskva: Progress. [in Russian].
- Voronianskyi, O. V.(2014). Politychni instytuty: mekhanizm formuvannia v konkurentnomu seredovyshchi.[Political institutions: the mechanism of formation in a competitive environment.] Suchasne suspilstvo, 1, 15–28. [in Ukrainian].

Vonsovych Sergiy

Dr. Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-9657-0902> vonsovykh@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 05.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Igor Yakovlev, Vasyl Reutsky*Odessa Polytechnic State University (Odessa, Ukraine)*

Religious Factor in Ukraine's Foreign Policy

The article considers the issue of the religious factor in the foreign policy of Ukraine in the period from 2008 to 2018 expressed in the process of obtaining the Tomos for autocephaly from foreign institutions by the presidents of independent Ukraine. The procedure for granting a Tomos in the history of the Orthodox Church is covered. Viktor Yushchenko's significant influence on the Tomos process has been analyzed. The intervention of foreign representatives with the intention to hinder this process is reflected. Emphasis is placed on the importance of the religious factor in issues of international relations and foreign policy of Ukraine. Statistics on the issue of religion on the territory of independent Ukraine are given. It is said about the importance of the local autocephalous church for the Ukrainian people. The task of the article is to determine and study the influence of the religious factor on the process of forming the foreign policy of Ukraine. The relevance of this study is based on socio-political interest in this issue. It is noted that Viktor Yushchenko failed to achieve this goal due to: the lack of a clearly regulated process of granting autocephaly; ideological split in society; acute tensions in interfaith relations; high level of politicization of this issue; speculations on the topic of autocephaly; not the desire of the authorities to go into opposition to pro-Russian forces. The article concludes that Yushchenko was the first president of independent Ukraine to try to establish an autocephalous Orthodox Church in Ukraine. Unfortunately, due to interference in the negotiations on obtaining the Tomos from the Ecumenical Patriarch, foreign political forces, it was not possible to complete the case. However, this experience served as a basis for Petro Oleksiyovych Poroshenko, who, after passing severe trials of fate, achieved the granting of autocephaly, and the Ukrainian people finally received their Orthodox Church of Ukraine. There is also a historical analysis of precedents for the provision of tomos in world history. The paper reflects the importance of the Ukrainian Autocephalous Church in the process of development and development of a strong and independent rule of law.

Keywords: *Tomos, Autocephalous Church, Foreign Policy of Ukraine, Religious Factor, Victor Yushchenko*

Ігор Яковлєв, Василь Реутський*Державний університет «Одеська політехніка» (Одеса, Україна)*

Релігійний фактор в зовнішній політиці України

В статті йде розгляд питання релігійного фактору в зовнішній політиці України в період з 2008 по 2018 роки виражених в процесі отримання Томосу на автокефалію від закордонних інституцій президентами незалежної України. Висвітлено процедуру надання Томосу в історії православної церкви. Проаналізовано значний вплив Віктора Ющенка на процес здобуття Томосу. Відображено втручання іноземних представників з наміром перешкодити даному процесу. Акцентується на важливості релігійного фактору в питаннях міжнародних відносин та зовнішньої політики України. Наводяться статистичні дані з питання релігії на території незалежної України. Говориться про значимість помісної автокефальної церкви для українського народу. Завдання статті є визначення та дослідження впливу релігійного фактору на процес формування зовнішньої політики України. Актуальність даного дослідження ґрунтується на суспільно-політичному інтересі до даного питання. Зазначається що Віктору Ющенку не вдалось досягнути поставленої мети через: відсутність чітко регламентованого процесу надання автокефалії; ідеологічного розколу в суспільстві; гостру напруженість у міжконфесійних відносинах; високий рівень політизованості даного питання; спекуляції на темі автокефалії; не бажання можновладців йти в опозицію до проросійських сил. У висновках статті говориться Ющенко був першим президентом незалежної України, який намагався створити автокефальну православну церкву на території України. Нажаль, через втручання в хід переговорів щодо отримання Томосу від Вселенського патріарху, зовнішніх політичних сил, не вдалось довести справу до кінця. Проте, цей досвід послугував основою для Петра Олексійовича Порошенка, який пройшовши тяжкі випробування долі домогся надання автокефалії, і український народ нарешті отримав свою православну церкву України. Також наведений історичний аналіз прецедентів наданні Томосу в світовій історії. В роботі відображається значення Української автокефальної церкви в процесі розвитку та розбудови сильної і незалежної правової держави.

Ключові слова: *Томос, автокефальна церква, зовнішня політика України, релігійний фактор, Віктор Ющенко*

Постановка проблеми.

Всім добре відомо, що завдячуючи державницькій політиці п'ятого президента незалежної України Петра Олексійовича Порошенка, Український народ нарешті отримав Томос на автокефалію наприкінці 2018 року. Проте мало хто знає, що першим президентом який переймався даним питанням був Віктор Андрійович Ющенко. Ідею створити всеукраїнську помісну церкву В. Ющенко виношував з початку двохтисячних. Чудово розуміючи вплив закордонних сил на керівників української православної церкви московського патріархату, а разом з цим значення православної віри для українців, неможливо було б говорити про незалежність як країни так і її народу, коли віряни продовжують ходити до храмів де вшановують іноземних царів, вождів, диктаторів и при цьому відносять себе до іноземної культури. Актуальність даного дослідження ґрунтується на суспільно-політичному інтересі до даного питання.

Формулювання цілей статті. Завдання статті є визначення та дослідження впливу релігійного фактору на процес формування зовнішньої політики України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В Одному зі своїх інтерв'ю В. Ющенко зазначив, що навколо цього питання необхідно консолідуватися не тільки політикам, а всім без винятку. "Це велика національна справа. Давайте дивитися на горизонт, бо це стосується інтересів 45 мільйонів людей", – заявив третій Президент України (Ющенко – про автокефалію, 2018).

В. Ющенко провів значну підготовку перед зустріччю з Вселенським патріархом Варфоломієм, з ініціативи президента проводились зустрічі, зібрання та інші масові заходи для впровадження автокефалії на території України. Ця зустріч відбулась на початку 2008 року в Стамбулі і могла б принести чи малі результати, як для України так і для всього християнського світу. Нажаль цього не трапилось, ініціативі В. Ющенко почали заважати, як представники Російської православної церкви, так і українські можновладці на чолі з тодішнім прем'єр міністром Юлією Тимошенко, що саботували процес з самого початку домовленостей.

Ющенко згадує зустріч з Варфоломієм "патріарх мені декілька разів хотів нагадати, що, "пане президенте, це у вас питання політичне - створення української помісної церкви". Цю установку піднесли як політичну. Я апелював до того, що "Ваше святосте, подивіться отам на вулиці 12 млн, оті 12 млн благають, вимагають відповідно до православних канонів мати свою національну церкву. Чому я, як пересічний громадянин, як вірний своїй церкві, не можу мати це благо?" (Ющенко, 2019).

Як би В.Ющенко вдалось в далекому 2008 році створити помісну автокефальну церков на території України, то можливо б вдалось уникнути анексії Кримського півострову та військового конфлікту на сході нашої країни. Церква завжди відігравала значну ідеологічно-політичну роль у вихованні суспільства. Як би священнослужителі з 2008 року почали вести богослужіння на українській мові, то в 2014 році могло б не постати питання про захист цих священнослужителів від патріотично налаштованих активістів.

Говорячи про протидію даній ініціативі, щодо впровадження автокефалії, з боку РПЦ, не виникає питань. Тодішній патріарх РПЦ діяв виключно в інтересах своєї церкви та Російської Федерації. На відміну від Ю. Тимошенко, досі не відомо в інтересах якого народу діяла вона перебуваючи на посаді прем'єр міністра України.

Тобто, Віктор Андрійович Ющенко був першим президентом незалежної України, який намагався створити автокефальну православну церкву на території України. Нажаль, через втручання в хід переговорів щодо отримання Томосу від Вселенського патріарху, зовнішніх політичних сил, не вдалось довести справу до кінця. Проте, цей досвід послугував основою для Петра Олексійовича Порошенка, який пройшовши тяжкі випробування долі домогся надання автокефалії, і український народ нарешті отримав свою православну церков України.

Ющенко В.А. у власному інтерв'ю виданню «Hromadske.ua» зазначив, «Україна впритул наблизилася до об'єднання, створення та визнання власної помісної Церкви влітку 2008 рок. Тоді, на урочистості до 1020-річчя Дня Хрещення Русі, на запрошення державної влади, до Києва прибув Патріарх Варфоломій І. За його словами під час візиту Варфоломія до Києва, його Святість домовився з президентом підготувати «дорожню карту» для надання автокефалії. «Процедурна частина, як вона в фіналі виглядала, виходила з того, що кожний владика автокефальної церкви, української православної церкви київського патріархату, пише петицію на ім'я Константинопольського патріарха з приводу його підтримки і бажання утворення єдиної української помісної церкви», — сказав Ющенко (Ющенко: У 2008 році, 2018). Але на той час розглядалося питання не надання автокефалії, а відновлення Київської митрополії Константинопольського патріархату, зі ставропігіями, які існували станом на 1686 рік. Проте, у справі втрутилися представники УПЦ (МП). Паралельно з візитом Варфоломія І до Києва завітав Святійший Патріарх Московський Алексій ІІ. Після офіційних заходів, до константинопольської сторони

надійшло запрошення відвідати Києво-Печерську Лавру, де було організовано обід та перемовини між двома патріархами. Суть перемовин звелася до наступного: між церквами відновлюється євхаристичне спілкування, РПЦ повертається до міжцерковного діалогу з приводу підготовки до Великого і Святого православного Собору, визнає документи та бере участь у даному Соборі в обмін на збереження «statusquo» в українському церковному питанні. Для Варфоломія це була «пропозиція, від якої було складно відмовитися». Не дивлячись на те, що між Патріархами було домовлено про збереження «statusquo» в українському питанні, а в релігійному українському житті залишався поділ на «канонічних» та «розкольників», в другій половині 2008 року була реальна можливість налагодити діалог між представниками УПЦ (МП) та УПЦ (КП). У той період, за благословінням Синодальних відділів обох релігійних структур була прийнята пропозиція про створення переговорного майданчика для вирішення питання роз'єднання і повернення до конструктивного діалогу в цьому питанні. Цьому сприяло декілька чинників: по-перше, у керівництві УПЦ (МП) на той час переважала «проукраїнська фракція» на чолі з митрополитом Володимиром (Сабоданом), Олександром (Драбинко), Георгієм (Коваленко), митрополитом Черкаським Софронієм, які і формували «порядок денний», а по-друге – мінімальне звертання уваги з боку патріарха Алексія II. Як зазначає ці перемовини зазнали фіаско ще на підготовчому, т.зв. «синодальному» етапі. Річ у тім, що у сторін було різне бачення процедури нормалізації відносин. УПЦ (МП) стояла на позиції «спочатку покаяння від кліриків УПЦ (КП), «повернення «розкольників» в лоно Церкви» через перехрещення та рукоположення», фактично влиття до УПЦ (МП), а УПЦ (КП) стояли на позиціях, слідуючи Правилу святого Василя Великого, за яким ті, хто зберігають Східну «Троїсту» традицію, повинні визнаватися в лоні Церкви в суцільному сані, та не перехрещуватися. У цей же період всередині самої РПЦ відбулися важливі зміни – за нез'ясованих і скандальних обставин помирає Алексій II, і патріархом обирають митрополита Смоленського, місцеблюстителя Патріаршого престолу Кирила (Гундяєва). Ці процеси істотно вплинули на подальше загострення відносин всередині України між представниками православних структур України (Мороз, 2018).

В статті Бокоч В.М. робиться акцент на тому що боротьба за надання автокефалії Україні це в першу чергу боротьба між Українськими та Російськими політичними силами, а проблема церковної єдності та незалежності в Україні

зберігатиме актуальність доти, поки усі православні українці не згуртуються довкола Православної церкви України» (Бокоч, 2019) «отримання Томосу на автокефалію робить Україну п'ятнадцятою православною країною в світі» (Коваль, & Кисляк, 2019) і крім цього однією з наймасовіших країн так переважна більшість населення нашої країни є вірянами православними.

Взагалі якщо говорити про реальні статистичні дані з питання релігії на території незалежної України, то ми можемо бачити наступну картину Православними себе вважає більшість населення сучасної України (близько 70%) (Баранчиков, 2016) і переважна більшість в центральних, східних і південних регіонах країни. При цьому кількість православних, які відвідують храм хоча б один раз на місяць, становить близько 18%. З червня 1992 року в Україні, що стала внаслідок розпаду СРСР незалежною державою в адміністративних межах Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), до 15 грудня 2018 року співіснували три великі юрисдикції, які називають себе православними церквами: Українська православна церква (Московського патріархату), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Існують також більш дрібні структури. Крім того, з 1990 року легально діє Українська греко-католицька церква, яка сходить до Російської уніатської церкви, утвореної в Речі Посполитої в результаті Брестської унії (1596), і парафії якої в окремі історичні періоди були православними. При цьому слід відмітити що за останніми соціологічними даними понад десять мільйонів українців відносять себе до православних, якщо вірити оприлюдненим на відеодані з даного питання то виходить що «45,2% православних вважають себе вірянами УПЦ КП, 16,9% — УПЦ МП, 2,1% - Української Автокефальної Православної Церкви, а 33,9% - вважають себе просто православними та не пов'язують себе з конкретною конфесією» (Релігія в Україні, 2018). Ця інформація йде в супереч статистиці попередніх років де чітко простежувалось домінування Української православної церкви Московського патріархату над іншими релігійними конфесіями. Проте останні офіційні соціологічні дані знімалися в 2010 році. А з того часу в країні багато що змінилось.

Щодо питання самого процесу надання Томосу для Української православної церкви то тут бачимо за необхідне розглянути історію надання Томосів в світовій історії. Сам термін ТОМОС - указ, декрет, окружне послання предстоятеля помісної православної церкви

у деяких важливих питаннях церковного устрою. Шляхом надання Томосу деякій частині «материнської» (кіріархальної) церкви офіційно проголошується автономія в управлінні або автокефалія. У Томосі використовується урочистіший та повніший підпис, ніж в інших патріарших указах. Після надання Томосу про автокефалію предстоятеля Церкви вносять в Диптих і починають згадувати за Літургією на великому вході.

Історію з наданням Томосу на автокефалію пройшли чимало європейських країн, проте резонанс викликала саме ситуація з українськими православними. Через неоднозначність складеної ситуації. З одного боку УПЦ МП будучи єдиною канонічною церквою на території України діяла так через отримання Томосу від Патріарху Московського Алексія II ще у 1990 році. З іншого боку в Україні діяла УПЦ КП яка будучи не канонічною мала певні труднощі у своєму функціонуванні в питаннях міжнародних відносин, так як сприймалась вселенським патріархатом як одним з різновидів сект, якими християнський світ багатий як ніхто.

Як показав час, українська автокефальна церква не несе значного інтересу як для представників УПЦ МП, УПЦ КП чи інших релігійних парафій. Так як не маючи чітко налагодженої ієрархії в даній релігійній структурі, відсутність кадрів духовенства та матеріально-технічної бази виникла проблема з підпорядкуванням православних парафій під знаменами Української автокефальної церкви. Ні миряни, а тим більш не настоятелі УПЦ МП та УПЦ КП на забажали зраджувати своїм традиціям побудованих на багаторічній роботі церков в Україні заради виконання політичної волі п'ятого президента незалежної України. Особливо коли спала завіса з інформаційного простору країни і в світ вилася інформація про нечистість намірів виражених у відстоюванні власних інтересів. Після відкритого конфлікту экс патріархом України та всія Руси Філаретом та тодішнім президентом України П. Порошенком (Смолевик, 2020).

В своєму інтерв'ю почесний патріарх УПЦ КП зазначив: "Ми чекали цей Томос, але отримали не такий Томос, який ми чекали, і не такий Томос, як інші церкви, наприклад російська, румунська, грецька. Вони мають повноцінні Томоси про автокефалію, а українська церква отримала Томос з обмеженнями, який стосується самої території, тому назву нам дали Православна церква в Україні, а не Українська православна церква", "Ми не УПЦ, а ПЦУ – це має значення, юрисдикція цієї церкви обмежується кордонами України, за межами України ПЦУ не має своєї юрисдикції", - сказав Філарет. Крім того Філарет впевнений що всі українці за кордоном належать до Константинопольського патріархату. В цьому

ж інтерв'ю він зазначив що, Константинополь не дав ПЦУ статусу патріархату, а дав статус підпорядкованої митрополії, бо на території України ПЦУ має ознаки патріархату, а за кордоном – митрополії Константинополя. Також Філарет вважає, що лише УПЦ КП єдина незалежна церква в Україні хоч і невизнана світом, бо ПЦУ підпорядкована Константинополю, а УПЦ МП – Росії (Ярмусь, 2017).

Висновки

Отже ініціатива В. Ющенка, щодо надання Томосу для Української православної церкви, це чудова ідея, яка несла в собі ноти патріотизму, незалежності, автентичності українського народу. Можна стверджувати, що не дивлячись на все бажання В. Ющенка отримати автокефалію для України, незважаючи на його зусилля в даному питанні, розв'язати проблему надання автокефалії для української православної церкви тоді не вдалося. Тому що існувала ціла низка серйозних чинників, а саме: недостатній рівень національної свідомості як духовенства так і звичайних мірян; Відсутність чітко регламентованого процесу надання автокефалії; ідеологічний розкол в суспільстві; гостра напруженість у міжконфесійних відносинах; високий рівень політизованості даного питання; спекуляція на темі автокефалії; не бажання можновладців йти в опозицію до проросійських сил. Питання релігії як елементу міжнародних відносин постало для України з початку двотисячних років. І в цьому питанні вкрай важливо використовувати політизованість теми релігійного фактору для формування зовнішньополітичного вектору держави, який в свою чергу дозволяє в повній мірі впливати на геополітичні стосунки з іноземними країнами. Треба відмітити, що не дивлячись на те, що Українська влада формально не повинна втручатися в справи церкви, її дії говорять про інше. Тому процедура отримання Томосу на автокефалію зіграла значну роль в питаннях досягнення партнерських взаємовідносин з Європейським Союзом, хоч при цьому погіршилися стосунки з Російською Федерацією та загострилась ситуація між православними конфесіями в середині країни. Головною ж роль в процесі отримання Томосу зіграли українські президенти В.А. Ющенко та П.О. Порошенко, будучи керманичами країни й несучи пряму відповідальність за зовнішньополітичні зв'язки, вони використовували релігійний фактор як метод в досягненні тих цілей та задач, що ставили перед собою. Нажаль, процес з надання Україні Томосу призвів до ще більшого розколу серед православних громадян України про що свідчать відкриті виступи керівників церков.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баранчиков Е. В. Украина. Большая российская энциклопедия / за ред. Ю. С. Осипов. Москва. 2016. т. 32.
- Бокоч В. М. Політична боротьба за незалежність української церкви. Гілея: науковий вісник. 2019. № 145(3). С. 7-11.
- Коваль І. В., Кисляк Л. Н. Отримання Томосу на автокефалію православної церкви як вагомий аспект зміцнення соборності та незалежності української держави. Гілея: науковий вісник. 2019. №. 141(3). С. 28-33.
- Мороз М. В. Становлення української автокефалії в міжцерковному дискурсі світового православ'я. Вісник аграрної історії. 2018. № 25-26. С. 159-166.
- Релігія в Україні. Вікіпедія : вебсайт. 2018. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96.
- Смолевик Д. Українська автокефалія: духовна незалежність, чи інструмент політичної маніпуляції? Jagiellonian University in Cracow : вебсайт. 2020. URL: <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/242573>.
- Ющенко – про автокефалію: Це стосується 45 мільйонів людей. Укрінформ : вебсайт. 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2456465-usenko-pro-avtokefaliu-ce-stosuetsia-45-miljoniv-ludej.html>.
- Ющенко розповів, як Тимошенко перешкоджала наданню Томосу. Укрінформ : вебсайт. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2614282-usenko-rozpoviv-ak-timosenko-pereshkodzala-nadannu-tomosu.html>.
- Ющенко: У 2008 році наданню Томосу завадив патріарх РПЦ Алексій II. Номадске : вебсайт. 2018. URL: <https://hromadske.ua/posts/yushenko-u-2008-roci-nadannu-tomosu-zavadiv-patriarh-rpc-aleksij-ii>.
- Ярмусь М. Погляд Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на автокефалію української церкви. Труды Київської Духовної Академії. 2017. № 17(189). С. 313-318.

REFERENCES

- Baranchikov, E. V. (2016). Ukrayna [Ukraine]. Bolshaia rossyiskaia entsyklopedyia / za red. Yu. S. Osypov. Moskva, 32. [in Russian].
- Bokoch, V. M. (2019). Politychna borotba za nezalezhnist ukrainskoi tserkvy [Political struggle for the independence of the Ukrainian church]. Hileia: naukovyi visnyk, 145(3), 7-11. [in Ukrainian].
- Iarmus, M. (2017). Pohliad Sviatiishoho Patriarkha Kyivskoho i vsiei Rusy-Ukrainy Filareta na avtokefaliu ukrainskoi tserkvy [The view of His Holiness Patriarch of Kyiv and All Russia-Ukraine Filaret on the autocephaly of the Ukrainian church]. Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii, 17(189), 313-318. [in Ukrainian].
- Iushchenko – pro avtokefaliu: Tse stosuietsia 45 milioniv liudei [Yushchenko - about autocephaly: This applies to 45 million people]. (2018). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2456465-usenko-pro-avtokefaliu-ce-stosuetsia-45-miljoniv-ludej.html>. [in Ukrainian].
- Iushchenko rozpoviv, yak Tymoshenko pereshkodzala nadanniu Tomosu [Yushchenko told how Tymoshenko prevented giving Tomos]. (2019). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2614282-usenko-rozpoviv-ak-timosenko-pereshkodzala-nadannu-tomosu.html>. [in Ukrainian].
- Iushchenko: U 2008 rotsi nadanniu tomosu zavadyv patriarkh RPTs Aleksii II [Yushchenko: In 2008, RPC Patriarch Alexy II prevented the granting of the tomos]. (2018). Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/yushenko-u-2008-roci-nadannu-tomosu-zavadiv-patriarh-rpc-aleksij-ii>. [in Ukrainian].
- Koval, I. V., Kysliak, L. N. (2019). Otrymannia tomosu na avtokefaliu pravoslavnoi tserkvy yak vahomyi aspekt zmitsnennia sobornosti ta nezalezhnosti ukrainskoi derzhavy [Obtaining a tomos on the autocephaly of the Orthodox Church as an important aspect of strengthening the unity and independence of the Ukrainian state]. Hileia: naukovyi visnyk, 141(3), 28-33. [in Ukrainian].
- Moroz, M. V. (2018). Stanovlennia ukrainskoi avtokefalii v mizhtserkovnomu dyskursi svitovoho pravoslavia [Formation of Ukrainian autocephaly in the inter-church discourse of world Orthodoxy]. Visnyk aharnoi istorii, 25-26, 159-166. [in Ukrainian].
- Relihiia v Ukraini (2018). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96. [in Ukrainian].
- Smolevyk, D. (2020). Ukrainska avtokefaliia: dukhovna nezalezhnist, chy instrument politychnoi manipuliatsii? [Ukrainian autocephaly: spiritual independence or an instrument of political manipulation?] Jagiellonian University in Cracow. Retrieved from <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/242573>. [in Ukrainian].

Yakovlev IgorPh.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0002-1031-7576>, igor.yakovlev.1991@gmail.com**Reutsky Vasyly**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-0231-8883>, vasil.reutski.1986@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 05.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Olena Berezovska-Chmil, Yuliia Kobets, Mariana Mishchuk*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

Management of the national security system in the context of military-political conflict

The beginning of the XXI century is characterized by a deep crisis of the system of international collective security, among a set of factors caused by the intensification of military-political conflicts of a new type, to identify which use the term "hybrid conflict". The peculiarity of these conflicts is the priority of the use of opponents of a wide range of non-military means of influence - economic, informational, environmental, social, political and others. Ukraine faces the most serious security challenge in all its years of independence and is a party to external aggression. The study reveals the features of theoretical and practical aspects of the formation of the system of national security and effective management in the context of military-political conflict. Comprehensive study of these issues in the field of public policy management to ensure national security. The state and development of the national security system are systematically and in detail analyzed, taking into account the international experience and perspectives of European and Euro-Atlantic choice of Ukraine.

It is established that the main purpose of managing the national security system is to integrate the efforts of the individual, society and the state to realize national interests. The concept of "national security" in the context of managing this process is clarified; outlines the use of the term "national security system" through the dialectical unity of the components of this system (man-society-state) in space and time. The most important aspects of the management of the national security system in the context of military-political conflicts are highlighted.

The regularities of military-political conflict development in the context of "hybrid" character are characterized. The authors note that one of the main components of the military-political conflict on the territory of Ukraine is the violation of the system of public administration, disorganization of all authorities in order to create complete disorder and despair of the population.

Keywords: *military-political conflict, hybrid war, national security, national interest, national security system*

Олена Березовська-Чміль, Юлія Кобець, Мар'яна Міщук*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна)*

Управління системою національної безпеки в умовах воєнно-політичного конфлікту

Початок ХХІ століття характеризується глибинною кризою системи міжнародної колективної безпеки, серед сукупності чинників викликаною активізацією воєнно-політичних конфліктів нового типу, для ідентифікації яких використовують термін «гібридний конфлікт». Особливістю цих конфліктів є пріоритет використання супротивниками широкого спектру невійськових способів впливу – економічних, інформаційних, екологічних, соціальних, політичних та інших. Україна протистоїть найсерйознішому безпековому виклику за всі роки своєї незалежності та є стороною, що зазнала зовнішньої агресії. В дослідженні виявлено особливості теоретичних та практичних аспектів формування системи національної безпеки та ефективного менеджменту в умовах воєнно-політичного конфлікту. Комплексне дослідження проблематики у сфері управління державною політикою щодо забезпечення національної безпеки. Системно і детально проаналізовано стан і розвиток системи національної безпеки з врахуванням міжнародного досвіду і перспектив європейського та євроатлантичного вибору України.

Встановлено, що головною метою управління системою національної безпеки є інтеграція зусиль особи, суспільства, держави для реалізації національних інтересів. З'ясовано поняття «національної безпеки» в контексті управління цим процесом; окреслено використання терміну «система національної безпеки» через діалектичну єдність складових цієї системи (людина-суспільство-держава) в просторі та часі. Виокремлено найбільш важливі аспекти управління системою національної безпеки в умовах воєнно політичних конфліктів.

Охарактеризовано закономірності розгортання воєнно-політичного конфлікту в контексті «гібридного» характеру. Авторками зауважено, що одним із основних компонентів воєнно-політичного конфлікту на території України є порушення системи державного управління, дезорганізація діяльності усіх органів влади з метою створення повного безладу та зневіри населення.

Ключові слова: *воєнно-політичний конфлікт, гібридна війна, національна безпека, національний інтерес, система національної безпеки*

Вступ.

Незаконна окупація Криму та воєнно-політичний конфлікт на Сході України актуалізували сучасні наукові дослідження у сфері національної безпеки держави. Впродовж останніх років Російська Федерація застосовує усі засоби та методи гібридної війни, включаючи військові, економічні, інформаційні, психологічні, дипломатичні тощо. Відтак пріоритетним на порядку денному стає питання ефективної стратегії національної безпеки та вдосконалення механізмів протидії і боротьби з агресором. З огляду на це, важливими є наукові дослідження, що охоплюють проблеми формування системи національної безпеки в умовах воєнних загроз.

Аналіз досліджень і публікацій.

Окремі аспекти, пріоритетні напрями та складові національної безпеки держави вивчали: Луцишин Г. (2014), Нашинець-Наумова А. (2017), Ситник Г. (2016). Специфіку воєнно-політичних конфліктів дослідили у своїх працях Рибак В. (2015), Лещенко О. (Лещенко, 2015; Лещенко1, 2016), Ситник Г. (2016) та інші. Особливу увагу тут становлять дослідження в сфері «гібридних воєн» та їх вплив на формування системи національної безпеки, серед них – Котенко А. (2017), Лещенко О. (Лещенко2, 2016).

Метою статті є дослідження теоретичних і практичних аспектів системи національної безпеки та управління нею в умовах воєнно-політичного конфлікту.

Результати дослідження.

Насамперед необхідно з'ясувати, що ми розуміємо під терміном «національна безпека». Загалом дане поняття є багатоаспектним і включає в себе політичну, економічну, військову, соціальну, інформаційну, екологічну, демографічну, гуманітарну безпеку держави, стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність захистити інтереси та задовольнити нагальні потреби суспільства і громадянина.

Можемо погодитись із поширеним визначенням національної безпеки як системи, в якій безперервно взаємодіють інтереси особи, суспільства, держави й загрози цим інтересам. Проте недостатньо дослідженим в науковій літературі є власне система національної безпеки та особливості управління нею в кризових умовах.

На основі аналізу наукової літератури можна відзначити, що більшість вчених трактують систему національної безпеки як сукупність індивідів, соціальних груп, органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі забезпечення національної безпеки

з урахуванням взаємозв'язків між ними та середовища їх існування. Головною метою управління системою національної безпеки є інтеграція зусиль особи, суспільства, держави для реалізації національних інтересів. Структура, цілі та завдання системи національної безпеки формуються в руслі об'єктивних та суб'єктивних процесів і під впливом чинників, які визначають умови реалізації вказаних інтересів. Діалектична єдність складових цієї системи визначається нерозривністю процесу розвитку людини, суспільства, держави в просторі і часі.

До основних елементів забезпечення національної безпеки зазвичай відносять: захист суспільно-державного ладу, забезпечення суверенітету та територіальної цілісності, захист від техногенних катастроф та загроз здоров'я народу, забезпечення економічної та політичної незалежності народу, боротьбу зі злочинністю та охорону громадського порядку. У науковій літературі виділяють такі основні види загроз національній безпеці: зовнішні та внутрішні; реальні і потенційні; глобальні, регіональні та локальні.

Система національної безпеки формується після проголошення державного суверенітету й включає низку підсистем. Вона одночасно є елементом систем безпеки більш високого порядку – субрегіонального, регіонального, глобального, з якими пов'язана низкою чинників правового, політичного, економічного та іншого характеру.

На думку Г. Ситника, основними складовими системи національної безпеки є: суб'єкти забезпечення національної безпеки (органи державної влади та місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, окремі громадяни, ЗМІ); об'єкти національної безпеки (національні матеріальні й духовні цінності, інтереси особи, суспільства, держави); сукупність інструментів влади (політичних, економічних, воєнних, інформаційних), які можуть бути використані для підтримки належного рівня захищеності національних інтересів (збройні сили, спецслужби, підприємства оборонно-промислового комплексу, дипломатичні засоби, державні та мобілізаційні резерви, інші ресурси, які орієнтуються на захист національних інтересів); чинне національне законодавство, що визначає пріоритети державної політики національної безпеки, офіційні погляди стосовно підходів, принципів та механізмів захисту національних інтересів; національні джерела та суб'єкти (фізичні та юридичні особи), які породжують загрози

реалізації національних інтересів; зовнішні і внутрішні фактори національної безпеки (національні та міжнародні структури безпеки, цілі та наслідки їх діяльності тощо) (Ситник, 2016).

Останнім часом дослідники акцентують увагу на геополітичному аспекті національної безпеки під якою розуміють передусім фізичне виживання держави, захист її суверенітету і територіальної цілісності, здатність адекватно реагувати на будь-які реальні та потенційні загрози зовнішнього характеру. Глобалізація формує єдиний інформаційний простір, який потребує уніфікації інформаційних і телекомунікаційних технологій усіх країн – суб'єктів інформаційного співтовариства. Це дає можливість потужним індустріальним державам (насамперед, США, Китаю та Японії) посилювати свою військову, політичну, економічну та науково-технологічну перевагу за рахунок лідерства в галузі інформаційно-телекомунікаційних технологій і таким чином здійснювати глобальний інформаційний контроль над світовим співтовариством, фактично нав'язуючи свої цінності. Перспектива такої залежності, виражена в можливості втрати свого впливу у світі, не прийнятна для нашої країни ані з військової, ані з економічної точок зору (Луцишина, 2014).

Такі соціальні ризики і деформації як зростання бідності та майнової диференціації населення, звуження доступу до медичних і освітніх послуг, збільшення комунальних тарифів, посилення незадоволеності та протестних настроїв становлять загрозу політичній та національній безпеці держави.

Нація перебуває у стані безпеки, коли їй не доводиться приносити в жертву свої законні інтереси з метою уникнути війни і коли вона в змозі захистити у разі необхідності ці інтереси шляхом війни. Саме тому традиційне розуміння поняття «національна безпека» асоціюється з оборонною стратегією (оборонною доктриною). Зокрема, на таких позиціях, фактично як синонім воєнної оборони країни, було вперше сформульоване і саме поняття «національна безпека», оскільки вона розглядалася, головним чином, у воєнно-політичному контексті, насамперед стосовно оборони проти потенційного ворога та його стратегічних союзників. Вважалося, що принципово стану безпеки можна досягти лише завдяки безумовній та повній перемозі над ворогом.

Концептуальний підхід до забезпечення національної безпеки в центр уваги ставить вже не запобігання світовій війні, ймовірність якої,

звичайно ж, зберігається, а сукупність менш масштабних військових конфліктів і більш широких соціально-економічних процесів. Цей підхід меншою мірою орієнтований на інформаційні та військово-політичні процеси, що включає проблеми, пов'язані з глобалізацією економіки, поставками енергоресурсів, регіональної політичною нестабільністю, злочинністю, тероризмом та корупцією, незаконним обігом наркотиків і зброї, деградацією середовища проживання людини.

На сучасному етапі надважливою складовою національної безпеки, на нашу думку, є інформаційна безпека держави. Ключовими напрямками в даному контексті можемо вважати: забезпечення незалежності та плюралізму засобів масової інформації та інтеграція України у глобальний інформаційний простір; впровадження сучасних інформаційних технологій; недопущення монополізації інформаційного ринку України; забезпечення захисту громадян від інформаційного контенту, що негативно впливає на психічний, фізичний, інтелектуальний та моральний розвиток людини; удосконалення законодавства та організаційних засад національного інформаційного ринку; активізація державної політики щодо захисту вітчизняних Інтернет-ресурсів і нейтралізації несанкціонованих втручань у користування інформаційними послугами, боротьба з кібер-тероризмом.

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні дедалі більш очевидною стає необхідність реалізації концептуального підходу на інформаційно-правових та інституційних засадах щодо забезпечення національної безпеки. Водночас потрібно враховувати, що дедалі частіше доводиться рахуватися і з безпекою партнерів у міжнародних відносинах. Тобто більшою мірою доводиться враховувати національні інтереси інших держав. Тому традиційні підходи активно переглядаються в контексті:

- усвідомлення взаємозалежності національної та міжнародної безпеки;
- зростання впевненості в неможливості вирішувати суперечливі питання воєнним шляхом;
- необхідності створення недержавних підсистем національної та міжнародної інформаційної безпеки і залучення їх до вирішення конфліктних ситуацій, які виникають між державами;
- зростання вимог щодо задоволення прагнень людини до свободи, рівності,

справедливості, добробуту (Нашинець-Наумова, 2017).

Варто зауважити, що сучасний перерозподіл сфер і центрів впливу у світі, боротьба за території і ресурси, втрата національної ідентичності, розпад поліетнічних держав, розвиток сепаратистських настроїв, загострення етнонаціональних і релігійних протиріч, боротьба за домінування певних духовних і культурних цінностей, спроби змінити пануючі режими, ідеології і суспільно-політичний лад призводять до збільшення кількості воєнно-політичних конфліктів.

Важливою особливістю сучасних воєнно-політичних конфліктів є їх «гібридний» характер, що включає не лише збройне протистояння, а й масштабний інформаційно-психологічний тиск на усі категорії населення з метою придушення його спротиву та спонукання до колабораціонізму. З початком збройного конфлікту в східному регіоні нашої держави ця інформаційна війна перейшла із латентно-замаскованої у відкриту (Пилипенко, 2017). Головним завданням ворога стала деморалізація населення України, особового складу Збройних Сил України, а також спонукання їх до державної зради й переходу на бік супротивної сторони; формування у громадян України та Росії викривленого бачення подій; створення вигляду масової підтримки дій Російської Федерації з боку населення південно-східних регіонів нашої країни (Лещенко, 2015).

Ще одним із основних компонентів воєнно-політичного конфлікту на території України є порушення системи державного управління, дезорганізація діяльності усіх органів влади з метою створення повного безладу та зневіри населення. Для цього використовувались усі можливі форми впливу: від безпосереднього захоплення державних установ терористичними або інших недержавними формуваннями (як правило під безпосереднім керівництвом агентури сил спеціальних операцій) до широкого спектру форм інформаційної та кібер-війни. При цьому окупація країни, як це було у попередніх війнах, не розглядається як визначальна ціль, оскільки функції окупаційної влади покладаються на місцеву «революційну», «демократичну» владу, яка формується за потужної зовнішньої політичної, фінансової та військової підтримки із місцевих дисидентів, опозиціонерів, націоналістів тощо. Також, при цьому застосовувався психологічний тиск та фізичне насилля до представників органів державної влади, збройних сил, правоохоронних органів

та спеціальних служб з метою їх примусу до переходу на сторону противника. У більшості випадків це призводило до бездіяльності влади, у тому числі дезорганізації органів управління системи цивільного захисту населення. У статті Лещенко О. «Вплив сучасних воєнно-політичних конфліктів на проблематику цивільного захисту: досвід Сирії та України» одним із основних методів агресії проти України став інформаційно-психологічний тиск на населення нашої держави, вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою спонукання до певної запланованої моделі поведінки (Лещенко2, 2016).

Ще однією характерною ознакою воєнно-політичного конфлікту на сході України стало порушення норм міжнародного гуманітарного права стосовно прав та свобод некомбатантів, які не є учасниками цього конфлікту. Як відомо, основою норм міжнародного гуманітарного права є чотири Женевські конвенції та Додаткові протоколи до них, спрямовані на захист жертв війни, кожна з яких має свою сферу застосування.

На думку В. Рибак, основна проблема у регулюванні гібридних воєн міжнародним гуманітарним правом полягає у тому, що воно концентрується виключно на фізичному вимірі конфлікту, у той час як його роль дедалі зменшується – її заміщують економічний, інформаційний, енергетичний та інші неконтактні способи ведення війни. Як зазначає автор «...для того, аби покарати винних згідно із нормами міжнародного кримінального права, потрібно, перш за все, розібратись із типом конфлікту. А як класифікувати гібридну війну нормами, на неї не розрахованими?» (Рибак, 2015). Виходячи із вищевикладеного, можна зазначити, що норми міжнародного гуманітарного права у сучасних воєнно-політичних конфліктах гібридного типу застосувати вкрай проблематично, що ускладнює притягнення винних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності за військові злочини.

Розглядаючи особливості залучення «специфічних» інститутів суспільства до реагування та подолання наслідків надзвичайних ситуацій в сфері національної безпеки, можна відзначити, що в дослідженнях проекту ANVIL, що збройні сили держав ЄС «регулярно надають живу силу та логістичні засоби» для здійснення цивільного захисту населення в межах надзвичайних ситуацій (ANVIL, 2014).

Можемо погодитись, що головною метою у сфері національної безпеки держави є

досягнення такого рівня обороноздатності, який буде достатнім для стримування інших держав від застосування воєнної сили проти України, а в разі виникнення воєнної загрози – достатнього для оперативного переходу держави з мирного на воєнний стан, відсічі збройної агресії, нейтралізації збройного конфлікту, належної організації територіальної оборони і цивільного захисту України.

Наслідки незавершеного збройного конфлікту на сході України для економіки нашої держави також свідчать про нерозривний негативний зв'язок воєнно-політичного конфлікту і суттєвого погіршення умов життя для населення та зниження рівня його соціального захисту. На думку експертів, під час неоголошеної війни Україна втратила щонайменше 20% економічного потенціалу. Унаслідок бойових дій на території Луганської та Донецької областей багато підприємств змушені були призупинити або припинити виробничі процеси. Руйнувань і пошкоджень зазнали основні підприємства галузей промисловості, що формують бюджет регіону. Малі та середні підприємства зменшили економічну активність на 80-90%, а майже 40 тис. із них повністю припинили свою діяльність. Соціальні наслідки цього збройного конфлікту є найбільш складними та стосуються всіх без винятку мешканців України. Війна безпосередньо загрожує життю і здоров'ю людей, руйнує нормальні умови їх існування, позбавляє майна та джерел доходів, збільшує кількість сиріт, погіршує доступ до освіти та системи охорони здоров'я, призводить до вимушеної міграції. Окрім того, збройний конфлікт на сході України значно загострив екологічні проблеми регіону, які безпосередньо впливають на безпеку населення. Основна небезпека в умовах конфлікту пов'язана із забрудненням навколишнього середовища через аварії та серйозні порушення роботи на промислових, гірничобудувальних та інших підприємствах регіону (Лещенко, 2015).

Висновки.

Підсумовуючи викладене, необхідно виокремити найбільш важливі аспекти управління системою національної безпеки в умовах воєнно-політичних конфліктів:

- постійне уточнення концептуальних та організаційно-правових засад оборонної політики та Воєнної доктрини;
- активна участь у формуванні системи глобальних, регіональних та внутрішньодержавних військово-політичних відносин, пов'язаних із забезпеченням воєнної безпеки України;

- своєчасне виявлення, попередження, оцінка та прогнозування розвитку загроз національним інтересам України, підготовка до ймовірної збройної агресії з боку інших держав, територіальної оборони і цивільного захисту населення;

- удосконалення системи політичного керівництва сектором безпеки, забезпечення відповідності завдань та кількісно-якісних параметрів Збройних Сил України, підтримання на належному рівні боєздатності, мобілізаційної, бойової готовності Збройних Сил України, інших військових формувань до оборони держави та підвищення якості забезпечення їх повсякденної життєдіяльності;

- формування необхідних обсягів недоторканих та мобілізаційних запасів, які потрібні для забезпечення функціонування економіки в особливий період;

- підвищення ефективності системи військово-патріотичного виховання громадян України та підготовка молоді до служби в Збройних Силах України, забезпечення престижу військової служби;

- впровадження новітніх технологій потенціалу національного оборонно-промислового комплексу та належного фінансування вказаних заходів;

- удосконалення систем територіальної оборони, охорони державного кордону та цивільного захисту України;

- просвітницька робота із населенням щодо захисту від дезінформації, маніпуляцій свідомістю та психологічного тиску;

- здійснення ключових заходів у сфері забезпечення соціальної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки населення.

На наш погляд, пріоритетним напрямом діяльності держави із забезпечення національної безпеки є попередження та мінімізація зовнішніх і внутрішніх загроз. Необачливе, непрогнозоване, ризиковане та безвідповідальне ставлення до зовнішніх та внутрішніх загроз країні, відсутність своєчасних дій щодо попередження їх прояву обумовлюють нестабільний та небезпечний стан зі значними негативними наслідками та втратами людського, економічного, воєнного, інноваційного, науково-технічного, інформаційного та інших потенціалів держави. У будь-якій сфері безпеки все світове співтовариство працює на упередження виконання та мінімізацію ризиків, небезпек, викликів різного спрямування. Україні необхідно цей шлях прокладати та укріпляти, оскільки нестабільність у державі призводить до погіршення морально-психологічного стану суспільства, вимагає подолання загроз життю та

здоров'ю людини, обумовлює незадоволеність суспільними відносинами та сенсом власного життя.

Окрім того, державна політика із забезпечення національної безпеки повинна бути спрямована на реалізацію соціальних

інтересів громадян України, оскільки людський капітал – це найцінніший стратегічний ресурс існування і розвитку держави, а максимальне врахування соціальних інтересів громадян повинно стати критерієм оцінки в системі державного управління.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Котенко А.О. Гібридна війна як форма сучасного міжнародного конфлікту. Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2017. №13. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3070/2758.

Лещенко О.Я. Питання забезпечення цивільного захисту в зонах воєнно-політичного конфлікту: досвід України в умовах «гібридної війни». Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія: «Політологія». 2015. № 5. С. 228-237.

Лещенко1 О. Гібридна війна як науковий конструкт: проблеми пошуку термінологічної та концептуальної сутності. Вісник Дніпропетровського університету. 2016. № 6. С.60-71.

Лещенко2 О.Я. Вплив сучасних воєнно-політичних конфліктів на проблематику цивільного захисту: досвід Сирії та України. Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія: «Філософія. Соціологія. Політологія». 2016. № 5. С. 67-80.

Луцишина Г.В. Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Випуск 26. 2014. С. 128-132.

Нашинець-Наумова А. Концептуальні підходи щодо забезпечення національної безпеки: інформаційно-правові та інституційні засади. Підприємництво, господарство і право. 2017. №1. С.34-39. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/7.pdf>.

Пилипенко Я. Об'єктивістський та інтерпретативний підходи до вивчення структури глобального конфлікту. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. Запоріжжя: Класич. приват. ун-т. 2017. Вип. 73. С. 23–33.

Рибак В.І. Гібридні виклики міжнародного гуманітарного права. Український тиждень. 11.09.2015. URL: <http://tyzhden.ua/World/145884>.

Ситник Г.П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципи особливості сучасних воєнних конфліктів. Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. 2016. № 1-2. С. 99-115.

ANVIL Deliverable 4.2: Final Analytical Report – Analysis of Civil Security Systems in Europe. URL: http://anvil-project.net/wpcontent/uploads/2014/-02/Deliverable_4.2.pdf.

REFERENCES

ANVIL Deliverable 4.2: Final Analytical Report – Analysis of Civil Security Systems in Europe. (2014). Retrieved from http://anvil-project.net/wpcontent/uploads/2014/-02/Deliverable_4.2.pdf.

Kotenko, A. O. (2017). Hibrydna viina yak forma suchasnoho mizhnarodnoho konfliktu [Hybrid war as a form of modern international conflict]. Mizhnarodni vidnosyny. Seriiia «Politychni nauky», 13. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3070/2758 [in Ukrainian].

Leshchenko, O. (2016). Hibrydna viina yak naukovyi konstrukt: problemy poshuku terminolohichnoi ta kontseptualnoi sutnosti [Hybrid warfare as a scientific construct: problems of searching for terminological and conceptual essence]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu, 6, 60-71 [in Ukrainian].

Leshchenko, O. Ya. (2015). Pytannia zabezpechennia tsyvilnoho zakhystu v zonakh voienno-politychnoho konfliktu: dosvid Ukrainy v umovakh «hibrydnoi viiny» [Issues of providing civil protection in areas of military-political conflict: the experience of Ukraine in a "hybrid war"]. Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu. Seriiia: «Politolohiia», 5, 228-237 [in Ukrainian].

Leshchenko, O. Ya. (2016). Vplyv suchasnykh voienno-politychnykh konfliktiv na problematyku tsyvilnoho zakhystu: dosvid Syyrii ta Ukrainy [The impact of modern military-political conflicts on the issues of civil defense: the experience of Syria and Ukraine]. Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu. Seriiia: «Filosofiiia. Sotsiolohiia. Politolohiia», 5, 67-80. [in Ukrainian].

Lutsyshyna, H. V. (2014). Osoblyvosti suchasnykh zbroynykh konfliktiv v umovakh hlobalizatsii [Features of modern armed conflicts in the context of globalization]. Ukrainaska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku, 26, 128-132 [in Ukrainian].

Nashynets-Naumova, A. (2017). Konceptualjni pidkhody shhodo zabezpechennja nacionaljnoji bezpeky: informacijno-pravovi ta instytucijni zasady [Conceptual approaches to national security: information, legal and institutional principles]. Pidpryjemnyctvo, ghospodarstvo i pravo. 1, 34-39. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2017_1_7 [in Ukrainian].

- Pylypenko, Ya. (2017). Obiektivistskyi ta interpretatyvnyi pidkhody do vyvchennia struktury hlobalnoho konfliktu [Objectivist and interpretive approaches to studying the structure of global conflict]. *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyky*: zb. nauk. pr. 73, 23–33 [in Ukrainian].
- Rybak, V. I. (2015). Hibrydni vyklyky mizhnarodnoho humanitarnoho prava [Hybrid challenges of international humanitarian law]. *Ukrajinskyj tyzhdenj*. Retrieved from <http://tyzhden.ua/World/145884> [in Ukrainian].
- Sytnyk, H. P. (2016). Vplyv hlobalizatsii na voennu sferu ta pryntsypony osoblyvosti suchasnykh voennykh konfliktiv [The impact of globalization on the military sphere and the fundamental features of modern military conflicts]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Akademii natsionalnoi bezpeky*. 1-2, 99-115 [in Ukrainian].

Berezovska-Chmil Olena

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3395-9141>, lenkab@ukr.net

Kobets Yuliia

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-9492-6119>, kobec.yu@ukr.net

Mishchuk Mariana

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-2589-6582>, mariannamishchuk@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Andrey Goltsov*National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)***German's Imperial Geopolitics Regarding Ukraine during the First World War**

The aim of the study is to analyze the formation of the Ukrainian vector in the geopolitics of the German Empire, to determine the means of its implementation during the First World War, as well as to identify potential prospects for Germany and Ukraine at that time. There exist neoimperial aspects and the desire to strengthen and expand their spheres of influence in the geopolitics of contemporary great states. The use of powerful states, both the latest and the traditional means of expansionist geopolitics in the international arena, remains relevant. Therefore, the study of the geopolitics of imperial states during the First World War is of considerable scientific and practical interest. As a result of the study, it was revealed that the German Empire had geopolitical and geoeconomic interests in relation to Ukraine. As a result of successful military operations, the German Empire occupied large territories of the former Russian Empire and sought to expand its sphere of influence in Eastern Europe. Germany concluded the Brest Peace Treaty with Ukraine and solved the military-strategic task of reducing its troops in the East and, accordingly, increasing them on the Western Front. The German Empire recognized the independence of a fairly large Ukrainian state, which led to the weakening of Russia. Ukraine, like other pro-German countries in Eastern Europe, was supposed to serve as a «buffer» between Germany and Russia. Germany got the opportunity to use Ukraine's rich resources: minerals, agricultural raw materials, transport communications, etc. Ukraine was also important for Germany in the context of pursuing geostrategic interests in Asia. Dominance over the territory of Ukraine gave Germany a wide access to the Black Sea, it received communication routes to the Caucasus, and in the future to the Middle East and India. The Ukrainian state played the role of Germany's satellite in establishing control over such regions as the Don and Kuban. In general, it was established that Germany's geopolitics towards Ukraine was imperial, as Ukraine was given the role of a German satellite, a «buffer» country, a source of resources for the German economy, a springboard for geopolitical control over the Black Sea basin.

Keywords: *imperial geopolitics, expansion, satellite, geopolitical interests, geoeconomic interests, sphere of influence, geopolitical control*

Андрій Гольцов*Національний університет біоресурсів та природокористування України (Київ, Україна)***Імперська геополітика Німеччини щодо України під час Першої світової війни**

Метою дослідження є аналіз формування в геополітиці Німецької імперії українського вектора, визначення засобів його реалізації під час Першої світової війни, а також виявлення потенційних перспектив для тодішніх Німеччини та України. У геополітиці сучасних великих держав спостерігаються неоімперські аспекти, прагнення до зміцнення та розширення сфер свого впливу. Актуальним залишається використання могутніми державами як новітніх, так і традиційних засобів експансіоністської геополітики на міжнародній арені. Тому вивчення геополітики імперських держав під час Першої світової війни становить значний науковий та практичний інтерес. У результаті проведеного дослідження виявлено, що Німецька імперія мала щодо України геополітичні та геоекономічні інтереси. Внаслідок успішних воєнних дій Німецька імперія окупувала значні території колишньої Російської імперії, прагнула до розширення сфери свого впливу в Східній Європі. Німеччина уклала Брестський мир з Україною і вирішила військово-стратегічне завдання щодо скорочення своїх військ на Сході і, відповідно, їх збільшення на Західному фронті. Німецька імперія визнала незалежність досить великої Української держави, що призводило до послаблення Росії. Україна, як і інші пронимецькі країни Східної Європи, мала слугувати «буфером» між Німеччиною та Росією. Німеччина отримала можливість використовувати багаті ресурси України: корисні копалини, сільськогосподарську сировину, транспортні комунікації тощо. Україна мала для Німеччини також вагоме значення в контексті реалізації геостратегічних інтересів в Азії. Домінування над територією України давало Німеччині широкий вихід до Чорного моря, вона здобувала комунікаційні шляхи до Кавказу, а в перспективі до Середнього Сходу та Індії. Українська держава грала роль сателіта Німеччини у справі встановлення контролю на такими регіонами, як Дон та Кубань. Загалом встановлено, що геополітика Німеччини щодо України носила імперський характер, оскільки Україні відводилася роль німецького сателіта, «буферної» країни, джерела ресурсів для німецької економіки, плацдарму для геополітичного контролю над Чорноморським басейном.

Ключові слова: *імперська геополітика, експансія, сателіт, геополітичні інтереси, геоекономічні інтереси, сфера впливу, геополітичний контроль*

Вступ.

Під час Першої світової війни наочно проявився імперський характер геополітики провідних держав світу. Особливо значний вплив геополітичних факторів на розробку геостратегії й тактики спостерігається на прикладі Німецької імперії. І в наш час імперські риси притаманні геополітиці окремих провідних держав світу, зокрема, Російської Федерації. Проявляються її прагнення забезпечити контроль над більшою частиною пострадянського простору і розширити сферу свого впливу з його межами. У геополітиці сучасних могутніх держав пріоритет надається новітнім «м'яким» методам, але актуальним залишається й використання «жорстких» засобів, притаманних імперській геополітиці минулого. Тому вивчення теоретичних засад та практичних напрямів геополітики Німеччини під час Першої світової війни, зокрема щодо України, становить неабиякий науково-теоретичний та прикладний інтерес.

Аналіз досліджень і публікацій.

У науковій літературі накопичений значний обсяг досліджень політики Німеччини щодо України в період Першої світової війни. У вітчизняній науці названу проблематику розглядали у своїх розвідках І. Баран, І. Ветров, В. Головченко, О. Кураєв, І. Кулінич, А. Лозинський, О. Мазур, О. Машевський, І. Патер, О. Реснт, М. Слободянюк, В. Солдатенко, С. Троян, І. Яковюк та ін. Серед закордонних дослідників варто виділити праці таких (переважно російських та німецьких) вчених, як І. Барінов, А. Бахтуріна, В. Біль, П. Боровскі, І. Каменецький, Г. Мейєр, К. Ремер, А. Уткін, Ф. Фішер та ін. При цьому багато-які питання німецької геополітики щодо України висвітлюються різними авторами, виходячи з власних ідеологічних переконань. Тому трактування змісту документів (особливо таємних), інтерпретації фактичних подій, вчинків державних діячів можуть суттєво різнитися. Таким чином, попри великий обсяг наявної наукової літератури, численні аспекти досліджуваної проблеми потребують подальшої розробки.

Метою статті є аналіз передумов формування українського вектора імперської німецької геополітики, виявлення особливостей його реалізації, а також потенційних перспектив для тодішніх Німеччини та України.

Результати дослідження.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у світі сформувався імперський геополітичний порядок. В Європі склалася біполярна конфронтація між двома геополітичними блоками – Антантою (Велика Британія, Росія та Франція) і Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія), кожен з яких прагнув змінити на свою користь існуючий статус-кво в Європі й усьому світі. У Німеччині з Росією не було принципових геополітичних

протиріч. Але Росія нарощувала свій військовий та економічний потенціал і, перебуваючи в союзі з Францією, поставала потенційною небезпекою для Німеччини. Водночас територія Російської імперії становила неабиякий інтерес для Німецької імперії як потенційний об'єкт експансії, розширення свого «життєвого простору».

У період, що передував Першій світовій війні, відбувався фактичний розподіл світу між імперськими державами, і формувалися основи класичної геополітики (Гольцов, 2018, с. 14). Війна була обумовлена, перш за все, імперськими геополітичними інтересами великих держав. Процеси «спалаху» світової війни, її перебіг та результати підтвердили вплив геополітичних ідей на політику тодішніх провідних держав.

Окремі впливові політичні кола Німеччини прагнули максимально послабити Російську імперію шляхом відокремлення від неї західних земель. При цьому особливий геополітичний та гео економічний інтерес у Німеччині викликала багата на природні умови та ресурси й густонаселена Україна («Житниця Європи»). Так, за твердженням П. Боровскі, ще в 1887 р. майбутній канцлер Б. фон Бюлов вважав за необхідне позбавити Росію чорноземних губерній і відрізати її від виходів до Балтійського та Чорного морів (Borowsky, 1970, s. 30). І надалі «українське» («рутенське» або «русинське») питання неодноразово становило геополітичний інтерес для вищих урядовців Німеччини.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у німецькій науковій думці та, особливо, публіцистиці значна увага «українському питанню» приділялася ідеологами Пангерманської Ліги («Alldeutscher Bund») і прибічниками концепції «Серединної Європи» («Mitteleuropa»). Йшлося про політичну та економічну інтеграцію, передусім Австро-Угорської та Німецької імперій, а також низки інших країн, котра мала очолюватися найбільш економічно розвинутою та могутньою у військово-політичному сенсі державою – Німеччиною. Особливо детально концептуальні засади «Серединної Європи» як політичного, економічного та культурного об'єднання країн, були розроблені Ф. Науманом у 1915 р. За окремими оцінками, проєкт Ф. Науманна, ґрунтувався на кращих гуманних європейсько-християнських традиціях (Meyer, 1955, p. 30). У різних проєктах «Серединної Європи» українські землі або мали безпосередньо увійти до складу «Великої Німеччини» і бути колонізованими, або Україні судилося перетворитися на політично та економічно залежну від Німеччини країну. «Українське питання» розглядалося в Німеччині навіть з погляду захисту Європи від експансії Росії. Пропонувалися проєкти створення Української держави, наприклад, Київського

королівства, Русинського (Українського) царства або королівства. Контроль Німеччини над українськими землями передбачалося здійснювати в союзі з Австро-Угорщиною. Загалом німецькі геополітичні моделі та проекти щодо України носили тоді лише схематичний характер.

Напередодні Першої світової війни та вже під час воєнних дій німецькі урядові кола стали активно підтримувати різноманітні революційні та сепаратистських організації в західних губерніях Російської імперії для послаблення свого супротивника. За оцінкою К. Ремера, заохочення Німеччиною революційних партій та антиросійських сил «автоматично означало поворот до проукраїнської політики» (Remer, 1997, s. 59).

Внаслідок успішних воєнних дій 1915 та 1916 рр. німецькі війська окупували значні території на заході Російської імперії. Відповідно зросли і геополітичні амбіції Німечської імперії. У 1915 р. була створена асоціація «Вільна Україна» («Freie Ukraine»). Повна назва організації – «Verband deutscher Förderer der ukrainischen Freiheitsbestrebungen» («Асоціація німецьких прихильників українських прагнень до свободи»). Під егідою цієї асоціації авторитетні політичні, військові та наукові експерти і публіцисти видали цілу низку ґрунтовних праць про природні ресурси, господарство, історію, населення та культуру України (Kuraev, 2000, s. 5). Головною метою асоціації поставала агітація за відокремлення України від Росії. У меморандумі асоціації «Вільна Україна» від 1917 р. «Майбутнє Східної Європи» було зазначено, що «саме в Україні – не в центрі та на півночі – Росія може бути смертельно вражена» (Remer, 1997, s. 299). У процесі розширення Німечської імперії завдання створення «буферних» країн із західних частин Російської імперії, зокрема й України, набирало особливого значення (Fischer, 1961, s. 150–151). Але загалом у німецької влади, принаймні до кінця 1917 р., все ж не було щодо України якогось чіткого стратегічного плану (проекту).

У 1917 р. внаслідок руйнації імперської структури Росії склалися можливості для виникнення та розвитку Української Народної Республіки (УНР). Але в період кінця 1917 – початку 1918 рр., за умов радянської окупації більшої частини українських земель, УНР опинилася в дуже складній геополітичній обстановці. Тому для неї мирний договір з Німеччиною та її союзниками був справою виживання. Зі свого боку, Німеччина прагнула: ліквідувати Східний фронт і перекинути більшу частину військ на Захід, залишивши на окупованих територіях лише відносно невеликі військові контингенти; встановити геоекономічний контроль над українськими землями для забезпечення своїх потреб у сировині

та продовольстві; визнавши незалежну Україну, послабити тим самим Росію.

За Брестським миром УНР була офіційно визнана незалежною державою – повноцінним суб'єктом міжнародних відносин, формально поставала рівноправною стороною мирних договорів. Але на час укладання миру УНР не володіла контролем над більшою частиною колишньої підросійської України, оскільки там панували інститути радянської влади зі своїми збройними формуваннями. Тому після підписання мирної угоди українська делегація змушена була звернутися до Німеччини з проханням про безпосередню воєнну допомогу. Головнокомандування по Україні Німеччини так і Австро-Угорщині уклали між собою угоду, за якою вони розділили сфери впливу на території країни. Австро-угорські війська отримали контроль над Поділлям, Катеринославщиною, Херсонщиною та частиною Волині, а німецька армія – над рештою українських земель.

Таким чином, Німеччина та Австро-Угорщина «скористалися спритно й сповна безвихідним становищем проводу УНР, нав'язавши йому пряму воєнну інтервенцію й окупацію Наддніпрянщини» (Головченко, & Солдатенко, 2009, с. 189). З погляду німецького командування, введення військ до України потрібно було для того, щоб «придушувати більшовизм і створити там такі умови, які надаватимуть можливість отримувати від неї воєнні вигоди і вивозити хліб та сировину» (Людendorф, 2014, с. 501). Принципово важливо, що внаслідок реалізації українського вектора німецької геополітики для України виникла можливість державотворення, хоч і у форматі «залежної від Німеччини, васальної держави (не важливо, у вигляді Центральної Ради чи Гетьманату)» (Слободянюк, 2019, с. 107).

Перетворення України на сателіта суттєво розширювало геостратегічні горизонти Німечської імперії. З Півдня Росія фактично відрізлася від Чорного моря, контроль над північним узбережжям якого отримувала Німеччина – потенційний гегемон усього Чорноморського басейну. По суті, у німецьких стратегічних планах Україні відводилася роль свого роду «мосту», який мав з'єднати Німеччину з Азією – для експансії до Кавказу, Близького Сходу, а звідти – до Центральної Азії та Індії.

На території України геополітичні інтереси Німеччини тісно перепліталися з геоекономічними – максимально використати природно-сировинний, сільськогосподарський, промисловий та транспортний потенціал залежної країни. Для забезпечення стабільного політичного порядку потрібно було встановити в Україні дієвий окупаційний режим. Так, вже з 21 березня 1918 р. на окупованих територіях України

німецька військова адміністрація запровадила закони воєнного часу та смертну кару. Вже 25 березня розпочалась діяльність спільної німецько-австро-української комісії, котра першочергову увагу приділяла поставкам до Центральних держав продовольства та сировини з України. У процесі розвитку нерівноправної співпраці «апетити» Центральних держав щодо української продукції, особливо сільськогосподарської, лише зростали. Німецька окупаційна адміністрація була заінтересована у міцній владі та стабільному політичному порядку, тому вона надала безпосередню підтримку перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. і становленню Української Держави – політичного режиму Гетьманату.

Намагання гетьмана П. Скоропадського сформувати власні українські збройні сили не знаходили схвалення з боку Німеччини. Лише у вересні 1918 р., під час офіційного візиту П. Скоропадського до Берліну, він отримав згоду на формування восьми корпусів. Проте час був втрачений, і новостворені військові частини не були достатньою мірою укомплектованими та боєздатними.

Для Німеччини існували принаймні два варіанти формування залежної Української держави. Згідно з першим, Україна мала постати у вигляді максимально залежної «маріонеткової» країни як «буфера» для відокремлення від Росії. Другий варіант – формування достатньо самостійної й, водночас, тісно пов'язаної з Німецькою імперією численними союзницькими зобов'язаннями, порівняно великої Української держави. Така Україна могла б бути для Німеччини вигідною економічною партнеркою та надійною союзницею, оскільки за тодішньої геополітичної обстановки сама не мала достатніх сил, щоби самотужки (без Німеччини) протистояти Радянській Росії. Лише восени 1918 р. став переважати другий варіант німецької геополітики, але історичний шанс становлення достатньо сильної України тоді був фактично втрачений.

На Дону 18 травня 1918 р. була проголошена Донська Республіка. Отаман Донського козацтва П. Краснов дотримувався пронімецької орієнтації і був налаштований та співпрацю з Українською Державою. За Попереднім договором сторони визнали незалежність та суверенітет одна одної й, попри низку територіальних суперечностей, визначили лінію державного кордону та вирішили інші питання, що становили спільний інтерес. Водночас, за сприяння Німеччини, була укладена таємна угода, за якою Україна надала Дону значний обсяг озброєння та військового спорядження. На Кубані в лютому 1918 р. була ухвалена резолюція про приєднання Кубанської Народної Республіки до України на федеративних засадах. Орієнтація

на Україну та німецьку військову силу мала посилити позиції Кубані в протистоянні експансії Радянської Росії. Українська Держава постачала озброєння та військове спорядження на Кубань для боротьби з більшовицькими військами. Об'єднання України та Кубані так і не відбулося, передусім, через протидію Добровольчої армії.

Восени 1918 р., за умов стрімкого посилення спільної більшовицької загрози, потенційно могло б реалізуватися під егідою Німецької імперії геополітичне об'єднання України, Всевеликого Війська Донського та Кубані. Загалом Другий рейх мав можливість постати в Східній Європі як могутня імперія з численними залежними країнами. Україна могла стати не лише найбільшою з них, а й найважливішою в геополітичному та геоekonomічному вимірах. Становлення України як достатньо сильної держави надавало Німеччині потенційну можливість домінувати, спираючись на неї, над всією південно-західною частиною колишньої Російської імперії і реалізовувати стратегічні плани в Азії. Проте економічне виснаження Німеччини, великі втрати та воєнні невдачі на Західному фронті призвели її разом з рештою країн Четверного союзу до поразки в Першій світовій війні.

Висновок.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у німецьких геополітичних моделях європейського устрою Україні приділялася певна увага як дуже важливий з геополітичного та геоekonomічного погляду території. За окремими геополітичними проєктами, Україна могла перетворитися на частину «Серединної Європи». Напередодні Першої світової війни у стратегічних планах Німецької імперії окремий український стратегічний напрям чітко не виокремлювався, але певні схематичні накреслення щодо вирішення з максимальною користю для Німеччини «українського питання» вже мали місце. Внаслідок успіхів німецьких військ на Східному фронті і занепаду Росії як цілісної держави, український геополітичний вектор німецької геополітики актуалізувався на початку 1918 р. За умов радянської експансії для України (УНР) тоді єдиним можливим виходом було укласти мир з державами Четверного союзу і за допомогою їхніх військ позбавитися від «червоної» окупації. Німецька та Австро-Угорська імперії окупували Україну й отримали великі економічні вигоди. Задля зміцнення свого імперського контролю над Україною Німеччина підтримала встановлення Гетьманату П. Скоропадського. У геополітичному сенсі Україна перетворилася на найбільшу з «буферних» країн, що відокремлювали від Європи Радянську Росію. У разі здійснення геополітики, націленої на становлення достатньо самостійної та

відносно сильної України, Німеччина мала потенційну можливість отримати залежну від себе союзну країну. Українська Держава, маючи власні збройні сили (навіть флот) і володіючи Кримом, могла б об'єднатися з Доном і Кубанню у спільному протистоянні радянській експансії. Таке «буферне» геополітичне утворення відмежовувало від Німецької імперії небезпечну Радянську Росію. Завдяки геополітичному контролю над українськими землями, Німеччина забезпечувала собі домінування над Чорноморським басейном. При цьому Німецька

імперія здобувала потенційну можливість реалізувати свої перспективні геостратегічні інтереси в Азії, оскільки отримувала комунікаційні шляхи до Кавказу, а в перспективі й до Середнього Сходу та Британської Індії. Але восени 1918 р. через внутрішні проблеми й невдачі на Західному фронті Німецька імперія зазнала поразки у війні, як і весь Четвертий союз. У результаті геополітична обстановка у Східній Європі стала складатися вигідно для Радянської Росії, котра анулювала Брестський договір і розпочала воєнну експансію на Захід.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 2009. 448 с.
- Гольцов А. Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі : монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. 392 с.
- Людendorф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. / пер. с нем. А. А. Свечина. Москва : Вече, 2014. 704 с.
- Слободянюк М. Україна у геополітиці великих держав під час Першої світової війни 1914-1918 років. Українознавство. 2019. № 2. С. 98–108.
- Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. (Historische Studien, Heft 416). Hamburg; Lübeck: Matthiesen, 1970. 316 s.
- Chwalba A. Samobójstwo Europy: Wielka wojna 1914–1918. Kraków : Literackie, 2014. 648 s.
- Fischer F. Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. Düsseldorf : Droste Verlag, 1961. 896 s.
- Kuraev O. Der Verband "Freie Ukraine" im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs. München : Osteuropa-Institut München, 2000. 47 s.
- Meyer H. C. Mitteleuropa in German Thought and Action (1815-1945). Heidelberg : Springer, 1955. 393 p.
- Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhundert bis 1917/18. Frankfurt am Main : Peter Lang, 1997. 408 s.

REFERENCES

- Borowsky, P. (1970). Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. (Historische Studien, Heft 416). Hamburg; Lübeck: Matthiesen.
- Chwalba, A. (2014). Samobójstwo Europy: Wielka wojna 1914–1918. Kraków: Literackie.
- Fischer, F. (1961). Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. Düsseldorf: Droste Verlag.
- Gholovchenko, V. I., & Soldatenko, V. F. (2009). Ukrajinske pytannja v roky Pershoji svitovoji vijny [The Ukrainian question during the First World War]. Monohrafiya. Kyiv: Parlamentske vyd-vo.
- Goltsov, A. G. (2018). Gheopolitychnyj vymir strategiji Rosijskoji Federaciji na postradjansjkomu prostori [Geopolitical dimension of the strategy of the Russian Federation in the post-Soviet space]. Monohrafiya. Kyiv: CUL.
- Kuraev, O. (2000). Der Verband "Freie Ukraine" im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs. München: Osteuropa-Institut München.
- Ljudendorf, E. (2014). Moy vospomynanyja o vojne 1914-1918 ghgh. [My memories of the war 1914-1918]. Per. s nem. A. A. Svechyna. Moskva: Vechе.
- Meyer, H. C. (1955). Mitteleuropa in German Thought and Action (1815-1945). Heidelberg: Springer.
- Remer, C. (1997). Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhundert bis 1917/18. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Slobodjanjuk, M. (2019). Ukrajina u gheopolityci velykykh derzhav pid chas Pershoji svitovoji vijny 1914-1918 rokiv [Ukraine in the geopolitics of the great powers before the hour of the First Holy Week 1914-1918 years]. Ukrajinoznavstvo, 2, 98–108.

Goltsov Andrey

Dr.Sc., <https://orcid.org/0000-0001-7696-3223>, andrgengolts1@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Viktoriia Kryzhanivska*V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)*

Digitalization of Political Participation: Threats and Prospects

This article describes the features of the digital era and the changes that it brings to everyday practice in various spheres of social and political life in connection with the emergence of online communication space and online practices of interaction of social actors. These changes transform not only the traditional channels and forms of social communication, but also how the frames of reality perception are laid and communication between social actors and social institutions is established, what tools are used to influence. The purpose of this work was to identify the threats and prospects for the digitalization of political participation. The relevance of this issue is that the digitalization of political participation contributes to the emergence of new phenomena such as e-democracy and e-government, the emergence of alternative forms of political participation (e-voting, e-petitions, etc.) and forms of communication of citizens (communication in social networks, “revolution on the net”, hate and flame on the net, etc.), which requires a sociological analysis. The article examines the specifics of online political communications in general and their differences between generations (generations X, Y and Z), which is also an important component in assessing the implementation of online-forms of communication with citizens and e-government. A number of prospects for digitalization and its advantages have been established, the cases of several European states, where e-government practices have been successfully introduced, have been considered. However, a number of threats posed by the digitalization of political participation have been clarified and identified, in particular in connection with the problem of digital inequality, cybersecurity, a wide range of negative and manipulative technologies in the web space. The article presents examples of the destructive impact of digitalization in the political sphere, in particular, with regard to a new source of legitimation (social media), manipulative use of Big Data, uncontrollable communications in social media (bots, user anonymity, etc.). The results of the analysis made it possible to systematize the identified prospects and threats of digitalization of political participation, which makes it possible to assess the relationship between advantages and disadvantages for providing professional recommendations on the implementation of certain forms of e-government.

Keywords: digitalization, political participation, online political participation, political communication, digital society

Вікторія Крижанівська*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи

У даній статті охарактеризовано особливості цифрової епохи та ті зміни, які вона привносить у повсякденні практики у різних сферах суспільно-політичного життя у зв'язку із появою онлайн-комунікативного простору та онлайн-практик взаємодії соціальних акторів. Ці зміни трансформують не лише традиційні канали та форми соціальних комунікацій, але й те, як закладаються фрейми сприйняття реальності та встановлюється комунікація між соціальними акторами та соціальними інститутами, які інструменти використовуються для впливу. Мета даної роботи полягала в окресленні загроз та перспектив цифровізації політичної участі. Актуальність цієї проблематики полягає у тому, що діджиталізація політичної участі сприяє появі нових феноменів, таких як електронна демократія та електронне врядування, появи альтернативних форм політичної участі (е-голосування, е-петиції тощо) та форм комунікації громадян (комунікації у соціальних мережах, «революція в мережі», хейт та флейм у мережі тощо), що потребує соціологічного аналізу. У статті розглянуто специфіку онлайн політичних комунікацій загалом та їх відмінності у різних поколіннях (покоління X, Y та Z), що також є важливою складовою при оцінці впровадження онлайн-форм комунікацій з громадянами та електронного врядування. Встановлено низку перспектив діджиталізації, її переваг, розглянуто кейси декількох європейських держав, де було успішно впроваджено практики електронного врядування. Проте з'ясовано та окреслено низку загроз, які несе в собі діджиталізація політичної участі, зокрема у зв'язку із проблемою цифрової нерівності, кібербезпекою, широким спектром негативних та маніпулятивних технологій у вебпросторі. У статті наведено приклади деструктивного впливу цифровізації у політичній сфері, зокрема, що стосується нового джерела легітимації (соціальні медіа), маніпулятивного використання Big

Data, неконтрольованості комунікацій у соціальних медіа (боти, анонімність користувачів тощо). Результати проведеного аналізу дозволили систематизувати виявлені перспективи і загрози цифровізації політичної участі, що дозволяє оцінити співвідношення між перевагами та недоліками задля надання професійних рекомендацій щодо впровадження певних форм електронного врядування.

Ключові слова: цифровізація, діджиталізація, політична участь, онлайн політична участь, політичні комунікації, цифровий соціум

Вступ.

Діджиталізація є характерною рисою цифрового суспільства, сучасним феноменом, який сприяє розповсюдженню онлайн-практик взаємодії соціальних акторів, формуванню онлайн-комунікативного простору та використанню онлайн-комунікативних технологій. У цифрову епоху відбувається низка трансформацій повсякденних практик у різних сферах суспільного життя внаслідок застосування інформаційно-комунікативних технологій.

Ці трансформації стосуються і політичної сфери, що передбачає адаптацію і форм державного врядування, тому сьогодні розповсюдженим концептом стає електронна демократія та електронне врядування, яке базується на цифрових технологіях та здійсненні політичних практик онлайн. Водночас імплементація таких форм здійснення врядування, забезпечення політичної участі та комунікацій онлайн передбачає не лише технологічну адаптацію, а і соціологічний аналіз, зокрема щодо оцінки перспектив і ризиків таких форм комунікацій та участі, переваг і недоліків. Адже говорячи про інноваційність та перспективи діджиталізації політичної участі, не варто забувати, що цифрова епоха породжує ще одну нерівність – цифрову, пов'язану і з наявністю техніки та доступу до інтернету, і з компетентностями (щодо цифрової грамотності, фактчекінгу, вміння розпізнавати ботів тощо). Цифрові технології розширюють можливості доступу до інформації та вираження своєї політичної позиції, водночас збільшується спектр маніпулятивних та негативних технологій, особливо у соціальних медіа, актуалізується питання кібербезпеки, що також повинно враховуватися для забезпечення інформаційної безпеки громадян, коректного та безпечного е-врядування, політичних комунікацій та участі соціальних акторів.

Всі ці аспекти діджиталізації політичної участі потребують більш глибокого вивчення та аналізу щодо оцінки перспектив та загроз, які вони несуть, у т.ч. у разі масовізації.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Проблематика цифровізації як сучасний феномен розглядається в рамках різних областей знань – соціології, політичних наук, права, комп'ютерних наук, а також у сфері реклами та зв'язках з громадськістю, журналістики, IT

тощо. Сьогодні цифровізація стосується всіх сфер соціально-політичного життя, трансформуює повсякденні та традиційні практики соціальної взаємодії. Оскільки трансформуються багато аспектів соціального життя, ця проблематика потребує соціологічного дослідження щодо виявлення особливостей соціальної взаємодії різних акторів та інститутів, їх трансформації та наслідків цього.

Трансформації зазнає і політична сфера, де з'являються онлайн-форми залучення політичних акторів, нові майданчики для комунікацій (соціальні медіа, форуми тощо) та нові політичні актори (цифрові боти (як технічний робот-помічник), блогери, боти як анонімні користувачі тощо). Звичайно, це має вплив на всі політичні відносини та потребує адаптації до нових умов взаємодії. Зокрема, проблематиці цифровій демократії у глобалізованому світі приділяють увагу К. Прінс, К. Кейпперс, П. Л. Ліндсет та М. Розіна (Prins, Cuijpers, Lindseth, & Rosina, 2017), Р. Крейде (Kreide, 2016), Н. В. Грицяк та С. Г. Соловйов (Грицяк, & Соловйов, 2015), політичним інноваціям та цифровій участі – Л. Шмідтабер, Д. Хильгерс та М. Рапп (Schmidhuber, Hilgers, & Rapp, 2019), перспективам молоді у цифровому суспільстві – Дж. Біннер та В. Р. Хайнц (Bunper, & Heinz, 2021).

Також у наукових напрацюваннях зустрічається порівняння цифровізації демократії та політичної участі із функціонуванням древньогрецьких агор: про цифрові агори пише С. Ранчордас (Ranchordás, 2017) та Н. О. Стеблина (Стеблина, 2020). Зокрема, Н. О. Стеблина звертає увагу на важливість функціонування цифрового форуму як елементу репрезентації громадських позицій, що має реальний вплив на ухвалення рішень, а також появу цифрових інструментів для можливостей такого впливу (Стеблина, 2020, с. 27). А. Алієв розглядає процес цифровізації політики як механізм забезпечення сервісної політики держави, зокрема вбачаючи переваги у підвищенні якості сервісних послуг, оптимізації бюрократичних процедур та кількості посадовців (Алієв, 2019, с. 128). Прикладом успішної реалізації такої сервісної політики онлайн та цифровізації державного врядування є Естонія, Фінляндія та Данія.

Мета роботи. Метою даної статті є окреслення загроз та перспектив цифровізації політичної участі.

Основний матеріал. У цифровому соціумі політична участь набуває нового виміру, адже все більше і більше стає цифровою завдяки розповсюдженню масового інтернету, зростаючій ролі соціальних мереж та укоріненню інформаційно-комунікативних технологій. Наразі можна казати про розповсюдження таких концептів як «електронна демократія», «цифрові громадяни» та «цифрова громадянськість» (Карпенко, Левченко, & Сакалош 2019; Крижанівська, 2021), які ілюструють тенденції інтеграції цифрових технологій та веб-ресурсів у забезпечення державного врядування, що передбачає залучення громадян до участі в процесах управління (в онлайн-просторі) завдяки інформаційним та комунікативним технологіям (Грицяк, & Соловйов, 2015). Формою організації державного управління із застосуванням спектру інформаційно-комунікативних технологій є електронне врядування, що передбачає різні інструменти для його здійснення:

- е-доступ – для підвищення прозорості процесів та процедур врядування (сайти, офіційна представництва у соціальних медіа тощо);
- електронне голосування, електронні петиції, електронні консультації – для підвищення політичної участі;
- е-форуми – для підвищення обговорення (Грицяк, & Соловйов, 2015, с. 14).

Проте цей перелік можна розширити, адже електронне врядування передбачає застосування широкого переліку інструментів електронного залучення у напрямку інформування, консультацій та участі. Зокрема, до напрямку інформування можна віднести такі інструменти як пошукові запити, розсилка email, переклад інформації декількома мовами, електронні публічні звіти, електронний зворотній зв'язок тощо; до напрямку консультування – дискусійні форуми, електронні громадські журі, моніторинг електронних повідомлень, збір та надання відповідей на затребуванні проблемні запитання тощо; до напрямку участі – е-референдуми, е-звернення, е-спільноти тощо (Грицяк, Семенченко, & Жилиєв, 2017, с. 15–16).

Попри позитивні оцінки розвитку е-демократії та оптимізму щодо її впливу (наприклад, щодо мобілізації політичної участі, зменшення абсентеїзму), низка вчених скептично ставляться до такої форми демократії, зокрема щодо взаємозв'язку форм залученості та сутності політичної участі, мотиваційної складової. Так, політолог, професор порівняльної політології Піппа Норіс вважає, що укорінення інформаційно-комунікативних технологій не стає гарантією забезпечення безпосередньої демократії, оскільки не змінює ступінь

залученості громадян: нові онлайн-практики політичної участі посилюють вже активних громадян, тоді як не змінюють поведінку чи мотивацію аполітичних громадян (Norris, 2001).

Також трансформуються і політичні комунікації, які переважно перемістилися у соціальні медіа, відповідно, можна казати про «діджиталізацію політичних комунікацій» та заміщення традиційних форм комунікацій та політичної активності онлайн-формами. Формується віртуальний політичний простір із новими характеристиками та практиками взаємодії.

До особливостей онлайн політичних комунікацій можна віднести:

- формування нового комунікативного політичного простору: соціальні медіа (сторінки, групи, канали у соціальних медіа), форуми, блоги тощо, де відбуваються комунікації та політичні дискусії;
- поява нових політичних акторів: блогери, боти та ботоферми, анонімні юзери або канали у соціальних медіа, які можуть поширювати певну провокативну або фейкову інформацію, ініціювати дискусії, провокувати хайп тощо;
- феномен блогерства, який має потенціал впливового інструменту для взаємодії з певною цільовою аудиторією;
- формування медіаполітики, для якої характерною рисою є переважання медійної впливовості над повагою статусів);
- поява нових форм негативних та маніпулятивних технологій для ініціювання дискусій чи провокування (хайп, флейм, хейт тощо);
- ілюзорна віртуальна рівність у соціальних медіа, коли голос кожного здається однаковим та впливовим;
- підміна експертності (кожен може висловлювати свою думку, не зважаючи на те, розбирається у ситуації / процесах чи ні).

Проте варто зазначити, що хоча перехід комунікацій до веб-ресурсів є досить масовою та розповсюдженою практикою, водночас має різницю між поколіннями, оскільки онлайн-комунікації є більш характерними для молоді, представників покоління Z. Так, за останніми дослідженнями Дослідницького холдингу Factum Group Ukraine 71% українців регулярно користуються інтернетом, з яких 25% – це молодь у віці 15–24 роки (Майже 23 млн українців, 2019) а 21% – у віці 25–34 роки. І саме представники покоління Z (нинішня молодь віком 15–24 роки) є категорією осіб, які від народження користуються смартфонами та інтернетом і з дитинства звикають до форматів онлайн-спілкування та проведення дозвілля. Для старшого покоління (покоління Y та X)

більш звичними є традиційні форми та канали комунікацій, що стосується і політичних комунікацій також (особисте спілкування, зустрічі із політиками або кандидатами на політичні посади, газети, телебачення, радіо тощо). Авторським гіпотетичним припущенням є те, що якщо молодь інформацію дізнається, ймовірно, із соціальних мереж (підписки на сторінки політичної тематики або безпосередньо політиків, таргетована реклама, вебінари тощо), то представники старших поколінь – переважно з традиційних каналів (телебачення, газети, рекламні оголошення, листівки, білборди тощо). Відповідно, поколінна різниця передбачає адаптацію комунікацій під кожну цільову аудиторію з вибором відповідних ефективних каналів та інструментів комунікацій.

Водночас впровадження інформаційно-комунікативних технологій та цифровізація політичних комунікацій передбачає і цифровізацію політичних практик. До онлайн політичних практик можна віднести низку форм політичної участі, які здійснюються через веб-ресурси та/або в соціальних медіа:

- е-голосування;
- електронні петиції;
- онлайн-мітинги;
- онлайн-флешмоби;
- замовлення державних послуг тощо.

Діджиталізація політичних комунікацій та політичної участі призводить до формування віртуального політичного середовища, яке має вплив на реальну політику (як безпосередньо на прийняття рішень, якщо казати про е-голосування або підпис електронних петицій, так і на коригування політичного курсу, якщо він викликає масове незадоволення), та забезпечення функціонування е-демократії.

У низці держав на початку XXI ст. були здійсненні спроби використання різних форматів е-голосування:

- стаціонарне е-голосування (голосування на виборчих дільницях за допомогою спеціальних електронних пристроїв): Австралія, Бельгія, Бразилія, Індія, Ірландія, Норвегія, Португалія;
- дистанційне е-голосування (голосування за допомогою інтернет чи телефону – реєстрація у спеціальній формі для голосування чи створення спеціалізованого додатку, чи SMS-голосування): Австрія, Канада, Естонія, Німеччина, Іспанія, Швейцарія;
- змішаний формат (поєднання стаціонарного та дистанційного е-голосування): проєкт Європейського союзу «КіберГолос», Франція, Нідерланди, Велика Британія, США (Електронное голосование, 2010).

Проте у деяких державах експерименти з проведенням е-голосування завершилися

поверненням до традиційної форми голосування (Франція, Велика Британія, Норвегія), або локальним використанням (лише для декількох штатів та провінцій, як-от у США чи Індії).

Успішним прикладом імплементації е-голосування можна вважати Естонію, де вперше почали використовувати е-голосування на загальнодержавних виборах (2005 р. – вибори до органів місцевого самоврядування, з використанням ID-карти, цифрового підпису та електронної системи голосування). Сьогодні в Естонії е-голосування відбувається на всіх рівнях виборів – муніципальних, виборах в Європарламент та референдумах, і є розповсюдженим серед населення: на парламентських виборах у 2019 році 74,2% громадян проголосували онлайн (Порахувати голоси, 2020).

В Україні наразі не використовується формат е-голосування (відсутність як-мінімум 3-х складових – політичної консолідації, надійного інструменту електронної ідентифікації та достатнього ресурсного забезпечення, зокрема, 100%-го забезпечення населення інтернетом). Та найголовніше – відсутність довіри до самої процедури виборів, що автоматично, ймовірно, буде перенесено і на е-голосування. Зокрема, про це свідчать соціологічні дослідження, які демонструють високий рівень недовіри до державного апарату (76% серед опитаних), Верховній Раді (75%) та Уряду України (72%), політичним партіям (72%), що опосередковано стосується і процедури виборів (Довіра до інститутів суспільства та політиків, 2021). Проте наразі здійснюються спроби реалізації проєкту «Держава в смартфоні» – портал та додаток «Дія», що представляє собою програму надання державних послуг онлайн (понад 50 державних послуг). Станом на лютий 2021 року «Дією» користується 10 млн українців, що становить майже 22% населення (Скільки українців, 2021). Також використовується елементи електронного врядування, зокрема подання та підтримка електронних петицій. Але немає масштабних програм, спрямованих на забезпечення електронного голосування.

І хоча здійснюються подекуди систематичні, подекуди хаотичні спроби впровадження електронних форм врядування, цифрові трансформації політичних практик потребують глибокого соціологічного аналізу щодо перспектив та загроз, які несуть як для функціонування держави, так і для взаємодії соціальних та політичних акторів.

Серед перспектив, які несе цифровізація політичної участі, перш за все, варто відзначити знання просторово-часових обмежень, адже людина отримує можливість проявляти свою

активність, брати участь у політичних подіях чи висловлювати свою позицію у будь-якому зручному місці та в будь-який зручний час, навіть без територіальних обмежень.

По-друге, значно зменшуються витрати часу на виконання політичних дій, як-от участь у голосуванні, подання/підпис петицій чи підрахунок голосів під час виборів, який за коректної та системної роботи може тривати не більше 2 годин. Зокрема, гіпотетично можна припустити, що е-голосування має перспективи щодо підвищення мобілізації електорату, особливо молоді.

По-третє, це показник прогресивного розвитку та інновацій у політичній сфері, адже поява нових технологій вимагає адаптації і політичних відносин та комунікацій до них, що передбачає появу нових політичних практик або альтернативних форм вже існуючим традиційним.

У соціальних медіа розширюються можливості бути почутим незалежно від статусу – феномен блогерства та інфлюенсерів у мережі, формування медіавпливовості, яка вибудовується на медійній активності та публікації якісного/хайпового контенту, а не лише на статусній позиції. Наприклад, за опитуванням SurveyMonkey і Common Sense Media 54% опитаних підлітків США отримують новини з Instagram, Facebook і Twitter, а 50% – з YouTube декілька разів на тиждень (Підлітки довіряють, 2019). До того ж саме професія блогера є популярною серед підлітків. Проте це стосується не лише категорії підлітків. Блогери та медійні інфлюенсери є популярними серед різних вікових категорій, стають медійними експертами у різних сферах суспільного життя і мають вплив на свою цільову аудиторію.

Ще одна перспектива діджиталізації – мобілізаційний потенціал соціальних мереж – мобілізація громадян через соціальні мережі («революція знизу»), виникнення горизонтальних взаємозв'язків. Зокрема, авторським гіпотетичним припущенням є те, що соціальні мережі та розширення використання практик онлайн-політичної участі, зокрема впровадження е-голосування, здатні знизити рівень абсентеїзму серед молоді (покоління Z), оскільки пропонують альтернативні форми політичної участі, які в деяких аспектах можуть бути зручнішими (Грицяк, & Соловійов, 2015). Проте водночас це не трансформує мотиваційну складову, що потребує окремого глибинного соціологічного дослідження. До того ж актуальним питанням залишається проблема компетентностей, відповідального та свідомого голосування, яке залежить від рівня політичної та громадянської культури в суспільстві.

Значущим аспектом також є перспектива заміщення реальної участі віртуальною (вираження незадоволеності у мережі заміщує реальні аналогічні дії). Наприклад, неоднозначно можна сприймати підписи онлайн-петицій. З одного боку, це практика артикуляції громадської позиції до соціально-політичних подій та ініціювання розгляду або зміни прийнятих рішень, це функція консолідації підтримки, зокрема, політичного і соціального капіталу, що додає певного статусу таким платформам, але з іншого боку, це стає т.зв. «громовідводом» для протестних настроїв, тобто інструментом, який заспокоює активістів (вони вчинили певну дію задля вирішення проблеми) та стримує від подальшої ескалації, хоча значимість такого акту виявляється досить низькою внаслідок невключення до чинного правового порядку.

Водночас цифровізація політичної участі несе в собі низку загроз.

По-перше, проблема кібербезпеки, яка стосується всіх електронних сервісів та систем, які відносяться до електронного врядування, е-голосування та веб-сервісів надання державних послуг.

По-друге, цифрова нерівність, яка не зникає навіть за 100%-го покриття території інтернетом та супутниковим зв'язком. За умови переходу до електронної демократії, електронного врядування чи проведення е-голосування залишається частина громадян без доступу до інтернету або без потрібних цифрових компетентностей, що унеможливує участь у таких онлайн-формах. Відповідно, формується цифровий розрив та ще одна соціальна нерівність в суспільстві.

По-третє, проблема верифікації та контролю ідентифікації особистості в електронних системах, особливо стосовно підкупу голосів та передачі своїх даних або ID-карти стороннім особам. Це стосується і мігрантів, наприклад, щодо участі у виборах із закордону (врахування це як звичайне голосування чи із закордонних дільниць? як розділити мігрантів на заробітках та туристів?). До того ж у соціальних мережах виникає двостороння проблема: з одного боку, у публічної особи немає свого особистого простору, всі дії відслідковується та мають свій вплив або інтерпретацію, що можуть мати навіть політичні наслідки, до того ж в мережі зберігається «цифрові сліди», за якими можна відтворити поведінку та психометричний портрет особистості, але з іншого боку, соціальні мережі дають можливість зберегти анонімність (боти, аватари, канали тощо), що перетворюються в інструмент маніпулювання та негативних технологій задля досягнення потрібного політичного результату. Також значно спрощується технологія підкупу виборців, яку

важно контролювати та вчасно зупиняти, бо все вже здійснюється у віртуальному просторі та під нікнеймами, що часто унеможливує виокремлення особи, яка несе за це відповідальність.

Ще одним ризиком цифровізації політичної участі стає підвищення рівня анонімності у мережі та функціонування ботоферм, що в онлайн політичному полі ускладнює процес контролю. Анонімні користувачі та боти стають одним з ключових інструментів негативних технологій, особливо у передвиборчий період, коли саме боти стають активними учасниками дискусій у соціальних мережах, розповсюдження резонансної інформації, подекуди і недостовірної, проте яка викликає кристалізацію суспільної думки, ініціює дискусії користувачів соціальних мереж, може мати значний вплив на політичного актора, якого вона стосується, або ж ключовою для визначення політичної позиції тих, хто досі не визначився.

Також важливим та впливовим інструментом стає робота з великими масивами даних (Big Data), які мають потенціал впливу і на вибори, прикладом чого можуть бути вибори президента США у 2017 р. В умовах цифрового суспільства розповсюдженою практикою стають систематичні маніпуляції з використанням даних Big Data. Зокрема, вважається, що перемога Д. Трампа стала можливою у т.ч. завдяки використанню Big Data та соціальних мереж для впливу на виборців (на основі консультування з Cambridge Analytica): ботоферми, які потужно працювали (1 000 твітів від одного бота за 1 годину), гіпертаргетинг (175 тис. різних рекламних повідомлень протягом третіх президентських дебатів), формування 32 типів особистості на основі психометричних даних (на основі «онлайн-слідів») тощо (Почепцов, 2017). Цифрові сліди дали змогу політтехнологам працювати більш індивідуалізовано (на основі психометричних даних та геолокації), підбираючи рекламні політичні меседжі відповідно до обраної категорії цільової аудиторії, розміщуючи їх у великій кількості у найбільш розповсюджених каналах комунікації (і в такий спосіб, що ця реклама чи повідомлення не сприймалось як політична агітація чи заклик до підтримки).

Також цифровізація політичної участі міняє і легітимність політичної участі, адже нові форми передбачають і нову процедуру їх легітимізації, або ж можуть стати інструментом підризу легітимності. Наприклад, у липні 2021 року Російська Федерація дозволила жителям ОРДЛО (тим, хто отримав російський паспорт) голосувати в онлайн-форматі на виборах депутатів Держдуми (Росія дозволила,

2021). Таким чином відбувається включення жителів Донецької та Луганської областей до політичного простору Росії, тоді як водночас на окупованих територіях вони створюють перешкоди для участі місцевих жителів в українських виборах. Зокрема, аналогічну технологію міг запропонувати український уряд, але, на жаль, в Україні наразі не практикують онлайн-голосування.

Наразі навіть можна казати про виникнення цифрового, або, мережевого, джерела легітимності влади, коли легітимність чи офіційність ще підтверджуються соціальними мережами (наприклад, офіційною синьою галочкою автентичності, яка верифікує акаунти публічної особистості). Наприклад, у січні 2019 року стався випадок, коли Facebook та Instagram прибрали офіційні сині галочки автентичності зі сторінок президента Венесуели Ніколаса Мадуро, зберігши їх за самопроголошеним тимчасовим президентом Хуаном Гуайдо. Це приклад нового джерела легітимності, який може мати вплив на частину громадян, користувачів цих соціальних мереж, які ставляться до соціальних мереж як до джерела інформації, якому можна довіряти.

Схожою ситуацією можна вважати видалення (блокування) усіх акаунтів у соціальних мережах Дональда Трампа після поразки на президентських виборах 2021 року. Це ще раз підтверджує впливовість соціальних мереж, адже блокування офіційних акаунтів публічних осіб значно зменшує можливість їх комунікацій з цільовою аудиторією та впливу на неї, або дестабілізації політичної ситуації.

Ще однією проблемою стає те, що в умовах економіки уваги та дефіциту часу не вистачає часу на фактчекінг, перевірку інформації. Соціальні мережі сповнені недостовірної інформації та дипфейків, що стає основою впливу на людей, або якщо більш вузько – на виборців. Наприклад, багато виборців не читають програми кандидатів, тому більш підвладні впливу популістичних промов та обіцянок, та аналогічним технологіям у соціальних мережах – таргетованій рекламі з використанням негативних чи іміджоруйнівних технологій, або навпаки – спіндокторінгу, з допомогою якого підтримується позитивний імідж в очах електорату. Тому розширення технологій онлайн-участі без відповідної цифрової підготовки та підвищення рівня політичної і громадянської культури має значні ризики маніпулятивного впливу на громадян або окремі соціальні групи.

Висновки.

Таким чином, розглянуті аспекти цифровізації політичної участі дозволили виокремити як перспективи, так і загрози цього процесу. Перспективи, в цілому, стосуються

зняття просторово-часових обмежень, розширення можливостей та інструментів політичної залученості, ілюзорної віртуальної рівності та більших можливостей для вираження своєї політичної позиції, а загрози проявляються у породженні цифрової нерівності, не зважаючи на задекларовану рівність та вільний доступ до соціальних мереж і інтернету, інформаційній та кібербезпеці, маніпулюванні Big Data, розширенні спектру маніпулятивних та негативних технологій, побудові нової ідентичності (аватар у соціальних мережах), деструктивних діях ботів, нових джерел легітимності та/або її підриву, співвідношенні публічності, приватності й анонімності тощо. Весь цей спектр особливостей цифровізації політичної участі повинен бути врахований у разі запровадження будь-яких форм електронного врядування та, зокрема, е-голосування, особливо враховуючи той факт, що передвиборчі компанії відбуваються і у соціальних мережах з використанням широкого арсеналу негативних та маніпулятивних технологій. До того ж важливим нюансом є неконтрольованість політичної участі у соціальних мережах, бо якщо мова йде про

комунікативні практики у соціальних медіа, то вони є самоконтрольованими і управляються тими, хто задає певний дискурс, над яким, водночас, можна втратити контроль, що може призвести до мобілізації незадоволених громадян через соціальні мережі та низку дій вже у real politics.

У такому ракурсі важливого значення набуваються соціологічні дослідження, які і виявлятимуть загрози та недоліки від онлайн-практик політичної участі, зокрема співвідношення між перевагами та недоліками задля надання професіональних рекомендацій щодо впровадження певних форм електронного врядування. Оскільки Україна тільки пробує запроваджувати такі форми, то напрям для подальших таких досліджень є актуальним та затребуваним. Важливими також є і компаративні дослідження політичної активності та залученості громадян до впровадження цифрових технологій або певних форм політичної участі онлайн і після (наприклад, стосовно е-голосування), у тому числі і враховуючи досвід тих держав, які успішно впровадили такі форми електронного врядування.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Алієв А. Цифровізація як механізм реалізації сервісної політики держави. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Львів, 2019. № 22. С. 125–129.

Грицяк Н. В., Семенченко А. І., Жилиєв І. Б. Електронна демократія: основи та стратегії реалізації. Частина 3. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2017. 84 с.

Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. Електронна демократія : навч. посіб. / за заг. ред. Н. В. Грицяк. Київ : НАДУ, 2015. 66 с.

Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021 р.). 2021. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

Карпенко О., Левченко О., Сакалош С. Партисипативні трансформації на місцевому рівні: електронна та цифрова демократія. Актуальні проблеми державного управління. Одеса, 2019. № 1. С. 111–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2019_1_21.

Крижанівська В. І. Абсентеїзм у цифрову епоху: онлайн- та офлайн-практики. Матеріали XIII Міжнародної конференції студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації» (м. Київ, 19–20 лист. 2020 р.). Київ, 2021. С. 144–147.

Майже 23 млн українців регулярно користуються Інтернетом – дослідження. 2019. URL: <https://mind.ua/news/20204323-majzhe-23-mln-ukrayinciv-regulyarno-koristuyutsya-internetom-doslidzhennya>.

Підлітки довіряють блогерам більше, ніж професійним медіа — дослідження. 2019. URL: <https://hromadske.ua/posts/pidlitki-doviryayut-blogeram-bilshe-nizh-profesijnim-media-doslidzhennya>.

Порахувати голоси всього за 2 години замість 2 тижнів: як в Естонії організовані електронні вибори. 2020. URL: <https://rubryka.com/article/e-elections-estonia/>.

Почепцов Г. Новая коммуникативная среда выборов и big data. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/18419/2017-02-19-novaya-kommunikativnaya-sreda-vyborov-y-big-data/>.

Росія дозволила жителям ОРДЛО голосувати онлайн на виборах у Держдуму. 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/20/7301137/>.

Скільки українців скористалися порталом «Дія». Дані Мінцифри. 2021. URL: <https://suspilne.media/103974-skilki-ukrayinciv-skoristalis-portalom-dia-dani-mincifri/>.

Стеблина Н. О. Складові цифровізації політики: цифровий форум, цифровий капітал та структура цифрових можливостей. Науковий журнал «Політикус». Одеса, 2020. № 5. С. 126–132.

Електронное голосование. 2010. URL: <https://aceproject.org/ace-ru/focus/e-voting/countries>.

Bynner J., Heinz W. R. Youth Prospects in the Digital Society: Identities and Inequalities in an Unravelling

Europe. London : Policy Press, 2021. 178 p.

Kreide R. Digital Spaces, Public Places and Communicative Power: In Defense of Deliberative Democracy. Philosophy and Social Criticism. Boston, 2016. № 42 (4–5). P. 476–486.

Norris P. Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 303 p.

Prins C., Cuijpers C., Lindseth, P. L., Rosina M. Digital Democracy in a Globalized World. Cheltenham : Edward Elgar, 2017. 375 p.

Ranchordás S. Digital agoras: Democratic Legitimacy, Online Participation and the Case of Uber-petitions. Theory and Practice of Legislation. USA, 2017. № 5 (1). P. 31–54.

Schmidhuber L., Hilgers D., Rapp M. Political Innovation, Digitalisation and Public Participation in Party Politics. Policy and Politics. Bristol, 2019. № 47 (3). P. 391–413.

REFERENCES

- Alijev, A. (2019). Cyfrovizacija jak mekhanizm realizaciji servisnoji polityky derzhavy [Digitalization as a Mechanism for the Implementation of State Service Policy]. Bulletin of Lviv University. Series of philosophical and political science studios, 22, 125–129.
- Dovira do institutiv suspilstva ta politykiv, elektoralni orijentaciji ghromadjan Ukrainy (lypenj–serpenj 2021 r.) [Trust in Institutions of Society and Politicians, Electoral Orientations of Citizens of Ukraine (July–August 2021)]. (2021). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orijentatsii-ghromadian-ukrainy>.
- Ghrycjak, N. V., & Solovjov, S. Gh. (2015). Elektronna demokratija [E-democracy]. N. V. Ghrycjak (Ed.). Kyiv: NADU.
- Ghrycjak, N. V., Semenchenko, A. I., & Zhylyajev, I. B. (2017). Elektronna demokratija: osnovy ta strateghiji realizaciji. Chastyna 3 [E-Democracy: Foundations and Implementation Strategies. Part 3]. Kyiv: FOP Moskalenko O. M.
- Karpenko, O., Levchenko, O., & Sakalosh, S. (2019). Partysypatyvni transformaciji na miscevomu rivni: elektronna ta cyfrova demokratija [Local Participatory Transformation: Electronic and Digital Democracy]. Aktualni problemy derzhavnogho upravlinnja, 1, 111–115. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2019_1_21.
- Kryzhanivsjka, V. I. (2021). Absentejizm u cyfrovi epokhu: onlajn- ta oflajn-praktyky [Absenteeism in the Digital Age: Online and Offline Practices]. Materialy KhIII Mizhnarodnoji konferenciji studentiv ta molodykh naukoviciv «Sociologhija ta suchasni socialni transformaciji» (m. Kyjiv, 19–20 lyst. 2020 r.) – Materials of the XIII International Conference of Students and Young Scientists "Sociology and Contemporary Social Transformations". (pp. 144–147).
- Majzhe 23 mln ukrajinciv rehuljarno korystujutsja Internetom – doslidzhennja [Almost 23 Million Ukrainians Regularly Use the Internet – Research]. (2019). Retrieved from <https://mind.ua/news/20204323-majzhe-23-mln-ukrajinciv-regulyarno-korystuyutsya-internetom-doslidzhennja>.
- Pochepcov, Gh. (2017). Novaja kommunykativnaja sreda vyborov i big data [New Communicative Environment for Elections and Big Data]. Retrieved from <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/18419/2017-02-19-novaya-kommunikativnaya-sreda-vyborov-y-big-data/>.
- Pidlitky dovirajutj blogheram biljshe, nizh profesijnym media - doslidzhennja [Teenagers Trust Bloggers More than Professional Media – Research]. (2019). Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/pidlitki-doviryayut-bloggeram-biljshe-nizh-profesijnim-media-doslidzhennja>.
- Porakhuvaty gholosy vsjogho za 2 ghodiny zamistj 2 tyzhniv: jak v Estoniji orghanizovani elektronni vybory [Counting Votes in Just 2 Hours Instead of 2 Weeks: How E-elections are Organized in Estonia]. (2020). Retrieved from <https://rubryka.com/article/e-elections-estonia/> [in Ukrainian].
- Rosija dozvolyla zhyteljam ORDLO gholosuvaty onlajn na vyborakh u Derzhdumu [Russia allowed residents of CADLO to vote online in elections to the State Duma]. (2021). Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/20/7301137/>.
- Skiljky ukrajinciv skorystalsja portalom «Dija». Dani Mincyfry [How Many Ukrainians Have Used the Action Portal. Data of the Ministry of Digits]. (2021). Retrieved from <https://suspilne.media/103974-skilki-ukrajinciv-skorystalisa-portalom-dia-dani-mincifry/>.
- Steblyna, N. O. (2020). Skladovi cyfrovizaciji polityky: cyfrovyj forum, cyfrovyj kapital ta struktura cyfrovykh mozhlyvostej [Components of Policy Digitalization: Digital Forum, Digital Capital and the Structure of Digital Opportunities]. Naukovyj zhurnal «Politykus», 5, 126–132.
- Elektronnoe gholosovanye [Electronic Voting]. (2010). Retrieved from <https://aceproject.org/ace-ru/focus/e-voting/countries>.
- Bynner, J., & Heinz, W. R. (2021). Youth Prospects in the Digital Society: Identities and Inequalities in an Unravelling Europe. Policy Press.
- Kreide, R. (2016). Digital Spaces, Public Places and Communicative Power: In Defense of Deliberative Democracy. Philosophy and Social Criticism, 42(4–5), 476–486.
- Norris, P. (2001). Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide. Cambridge University Press.
- Prins, C., Cuijpers, C., Lindseth, P. L., & Rosina, M. (2017). Digital democracy in a globalized world. Cheltenham: Edward Elgar.

- Ranchordás, S. (2017). Digital Agoras: Democratic legitimacy, Online Participation and the Case of Uber-petitions. *Theory and Practice of Legislation*, 5 (1), 31–54.
- Schmidhuber, L., Hilgers, D., & Rapp, M. (2019). Political Innovation, Digitalisation and Public Participation in Party Politics. *Policy and Politics*, 47 (3), 391–413.

Kryzhanivska Viktoriia

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-8230-0001>, v.i.kryzhanivska@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 04.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.09.2021

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 29.09.2021 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 15,88. Наклад 100 пр. Зам. № 24/21

Видавництво «ГРАНІ»
49044, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com